KÂVYAMÂLÂ. 91.

THE
CHHANDAS SHÂSTRA

BY

SHRÎ PINGALÂCHÂRYA

With the Commentary Mritasanjivani,

BY

SHRÎ HALÂYUDHA BHATTA.

With the Chhandonirukti by Samikshâchakravarti Shri Madhusudana Vidyâwâchaspati

EDITED BY

PNADIT KEDÂRANATHA

SON OF

MAHÂMAHOPADH Secon NDIT DURGAPRASAD

PUBLISH
BY TRI PANS'
PÂNDURANG
PROPRIETOR OF THE

काव्यमाला ९१.

श्रीपिङ्गलाचार्यविरचित

छन्दःशास्त्रम् ।

श्रीहलायुधभट्टविरचितया मृतसंजीवन्याख्यया वृत्त्या समेतम्, समीक्षाचक्रवर्तिराजपण्डितश्रीमधुसूदनविद्यावाचस्पतिरचितछन्दोनिरुक्तिसनाथः

जयपुरमहाराजाश्रितेन महामहोपाध्यायपण्डितश्रीदुर्गाप्रसादतनयेन पण्डितकेदारनाथेन, मुम्बापुरवासिना पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा च संशोधितम् ।

द्वितीय संस्करणम् ।

तच्च
मुम्बय्याम्
पाण्डुरङ्ग जावजी,
इत्यनेन
निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

१९२७

मूल्यं पादोनरूप्यकद्वयम् ।

छन्दःशास्त्रस्य भूमिका ।

तत्र छन्दः गर्भाक्षाम्भरछन्दःशास्त्रपादः —

अथ किमिदं छन्द इति पृच्छामः ?

“ननु च भो यदि कश्चिद्ब्रूयात् क एष ब्राह्मण इति सोऽयं त्रिविधः पर्यनुयोगो भवति—लक्ष्यापेक्षो, लक्ष्याण्यापेक्षः, लक्षणापेक्षश्च । तदेतत्त्रिविधः समाधिर्भवति— असौ देवदत्तो ब्राह्मण इति लक्ष्यापेक्षः कश्यपाङ्गिरोभृग्वत्रिवसिष्ठविश्वामित्रागस्त्यादयः सर्वेऽपि ब्राह्मणजातया भवन्ति इति लक्ष्याण्यापेक्षः,

'विद्या योनिः कर्म चेति त्रयं ब्राह्मण्यलक्षणम् ।
सेवा संप्रदानं चैव याजनाध्यापनं पालनम् ॥
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो रत्यर्थमेव च ।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
कर्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम् ।
स्वधर्मनिरतः शुद्धस्तस्माद्ब्राह्मण उच्यते ॥
जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते ॥
धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
विद्या चैव तपः सत्यं नवकं ब्रह्मलक्षणम् ॥' इति लक्षणापेक्षश्च ।

एवमेवेदं यदा पर्यनुयुज्यते किमिदं छन्द इति सोऽयं त्रिविधः पर्यनुयोगो भवति—लक्ष्यापेक्षः लक्ष्याण्यापेक्षः, लक्षणापेक्षश्च । तदेतत्त्रिविधः समाधिर्भवति—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्' । (ऋ० १ अ० १ अ० १ व०) इतीदं छन्द इति लक्ष्यापेक्षः, गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यादयः सर्वेऽपि छन्दोजातयो भवन्तीति लक्ष्याण्यापेक्षः 'यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः' 'मात्राक्षरसंख्यानियता वाक् छन्दः' इति लक्षणापेक्षश्च ।

तदित्थं सिद्धं प्रतिवचनमितीदं छन्द इति चेन्न सिद्धम् । कुत एतत् । यदक्षरपरिमाणं तच्छन्द इति हि लक्षणमुच्यते तत्तावदपर्याप्तं भवति । पृथिवी गायत्री, अन्तरिक्षं त्रैष्टुभम् द्यौर्जागती । अग्निर्गायत्रः, इन्द्रस्त्रैष्टुभः विश्वेदेवा जागताः । तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्रम्, ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप्, पशवो जागताः । ब्रह्म गायत्रम्, क्षत्रं त्रैष्टुभम् विड् जागतम् । ब्राह्मणो गायत्रः, क्षत्रियस्त्रैष्टुभः, वैश्यो जागतः । चतुर्विंशत्यक्षरा वाग्गायत्री, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वाक् त्रैष्टुभी, अष्टचत्वारिंशद

क्षरा वाग् जागती । इत्येवमनेकधा लक्षण्या श्रूयन्ते । ताश्च सर्वा एवैता गायत्र्य-स्त्रिष्टुभो जगत्यश्च लक्षणमर्हन्ति । तत्र यदुच्यते—'अक्षरपरिमाणं छन्द इति'; वाचिकेष्वेवैतदवकाशं लभते नान्यत्रेत्यनैकान्तिकं भवति । न चानैकान्तिके लक्षण-शब्द प्रवर्तते । तस्मादलक्षणमेतत् । स्यादेव तु तेषु तेषु सर्वेष्वनुगत कश्चन विलक्षणो धर्मो यदनुरोधेन छन्द शब्द प्रवर्तते । तमेतं धर्मं पृच्छाम —किमिदं छन्द इति ॥

अथ लक्षण्योपपरीक्षा—

यान्येतानि गायत्र्यादीन्यभिधानानि श्रूयन्ते, किमेते यदृच्छाशब्दा , उत रूढा , योगरूढा , यौगिकरूढा , यौगिका वा । अथवा क्वचिन्मुख्या , अपरत्र भक्त्या प्रयुज्यन्ते । तत्र तावत्—'गायतो मुखादुदपतत्' इति गायत्र्या , 'गायत्रीमेव त्रिपदा सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभति' इत्यनुष्टुभश्च निर्वचनश्रवणात्, 'गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्रीत्युच्यते बुधै ।' इत्यादिस्मरणाच्चावयवार्थस्फोटाच्च नैते यदृच्छाशब्दा इति शक्यं वक्तुम् । नाप्येते रूढा भवितुं युज्यन्ते । तदाहु —"यदन्यानि छन्दासि वर्षीयासि भूयोऽक्षरतराणि, अथ कस्मादेता बृहतीत्याचक्षते' इति । एतया हि देवा इमाल्लोकानाश्नुवत । ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोकमाश्नुवत, दशभिरन्तरिक्षम्, दशभिर्दिवम्, चतुर्भिश्चतस्रो दिश , द्वाभ्यामेवास्मिन् लोके प्रत्यतिष्ठन्, तस्मादेना बृहतीत्याचक्षते ॥" इत्येवमादिभि श्रुतिभिरेषामवयवार्थसापेक्षत्वावगमात् । न चाप्येते योगरूढा भवन्ति । "सप्तधा वै वागवदत्, । 'त्र्यक्षरेण मिमते सप्तवाणी ' इत्येवमादिश्रुतिसिद्धेषु वाग्विच्छित्तिविशेषेष्वेव तु भवानिदानीं गायत्र्यादीन् शब्दानाचष्टे । तत्र नैतेषु गायत्र्यादीनामवयवार्थसमन्वय स्वारस्येन शक्यते कर्तुम् । शुद्धं यौगिकत्वमप्यत एव प्रत्याख्यातं भवति । द्रव्यशब्दत्वगुणशब्दत्वक्रियाशब्दत्वानामन्यतमस्याप्यत्र दु स्थत्वात् तत्तर्हि स्यादेवम् । न केवलं वाग्विशेषा एवैतेषा गायत्र्यादिशब्दानां विषया भवन्तीति, किं तर्हि सन्त्येव केचिदन्येऽपि साध्यदेवादयो द्रविणादयो वा वेदप्रसिद्धा गायत्र्यादिशब्दप्रतिपाद्या , अथ वाग्विशेषाश्च । तेषु क्वचिदिमे यौगिका , अपरत्र रूढा स्यु । अथवा क्वचिन्मुख्या अपरत्र भक्ता स्यु । तत्र न ज्ञायते कुत्र कीदृशा इति । ? किंच भूयसा श्रूयते गायत्र्यादीनामाच्छादकत्वाच्छन्दस्त्वमस्तीति । तत्र न ज्ञायते कथमेषा वाग्विशेषाणा साध्यदेवाना द्रविणानामन्येषा वा किमाच्छादकत्वमस्तीति । ? आच्छादकत्वमेवैतच्छन्द शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमुत गायत्र्यादिशब्दसंबन्धमात्रमथवान्यदेव किंचित् । ? तस्मादुत्तिष्ठते जिज्ञासा—किमिदं छन्द इति ॥

अथाप्येतदन्यथान्यथा बहुधा श्रूयते वेदे—तथाहि—

(१) "एते वाव देवा प्रातर्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ ।
त एते सप्तभि सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति ।" इति ।

तदेतन्न ज्ञायते—कथं ते सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति, कानि वा तत्र छन्दांसि ॥

(२) "छन्दासि वा अन्योन्यस्यायतनमभ्यध्यायन् । गायत्री, त्रिष्टुभश्च जगत्यै

चायतनमन्यध्यायत्। त्रिष्टुप्, गायत्र्यै च जगत्यै च। जगती गायत्र्यै च त्रिष्टुभश्च। ततो वा एतं प्रजापतिर्व्यूढच्छन्दसं द्वादशाहमपश्यत्, तमाहरत्, तेनायजत। तेन स सर्वान् कामान् छन्दांस्यगमयत्।" इति श्रूयते।
तत्र न ज्ञायते—कथं द्वादशाहेन छन्दसामन्योन्यायतनगतिरिति। कानि वा तत्र छन्दांसि॥

(३) 'अहर्वै देवा अश्रयन्त रात्रीमसुरा। ते समावद्वीर्या एवासन्। न व्यावर्तन्त। सोऽब्रवीदिन्द्र —कश्चाहं चेमानितोऽसुरान् रात्रीमन्ववेष्याव इति। स देवेषु न प्रत्यविन्दत्। स वै छन्दांस्यमान्ववायन्। तस्मादिन्द्रश्च छन्दांसि च रात्रीं वहन्ति॥' इति श्रूयते।
तत्र न ज्ञायते—कथमेतानि छन्दांसि तमिन्द्रमन्ववायन्। कानि वा तत्र छन्दांसि॥

(४) "देवा वा असुरैर्युद्धमुपप्रायन् विजयाय। तानग्निर्नान्वकामयतैतुम्। तं देवा अब्रुवन्—अपि त्वमेहि, अस्माकं वै त्वमेकोऽसीति। स त्रिश्रेणिर्भूत्वा त्र्यनीको ऽसुरान् युद्धमुपप्रायद् विजयाय। त्रिश्रेणिरिति—छन्दांस्येव श्रेणीरकुरुत। त्र्यनीक इति—सवनान्येवानीकानि। तानसंभाव्यं पराभावयत्॥ इति श्रूयते।
तत्र न ज्ञायते—कथं छन्दांसि श्रेणयोऽभूवन्। कानि वा तत्र छन्दांसि॥

(५) सर्वाणि छन्दांस्येतशप्रलाप इत्याम्नायते। एतशो वर्यं सूयाश्च संज्ञायते।
उदुस्त्यद्दर्शतं वपुर्दिव एति प्रतिह्वरे।
यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम्॥'
(ऋ ५ अ ५ अ १० व)
इत्येवमादिमन्त्रव्याख्याने तथैव प्रतिपत्ते।
तथा च न ज्ञायते—कथमेषां छन्दसामेतशप्रलापत्वम्, कानि वा तत्र छन्दांसि॥

अलं निदर्शनया। एवमादयो हि भूयांसश्छन्दसामुच्चावचवादा श्रूयन्ते। तत्र न ज्ञायते—कथं कथमेते वादा उपपद्यन्ते कानि वा तत्र छन्दांसि। किमेकमेवैतेषां छन्दसां छन्दस्त्वमुत भिद्यते प्रत्यर्थमिति पृच्छाम—किमिदं छन्द इति॥

अथ यदप्युक्तं छन्त्यापेक्षं प्रतिवचनं तदपि नैवावकल्पते। 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यत्र हि किं नाम छन्दो विवक्षितं भवताम्। किं तावदयं संपूर्णो मन्त्रश्छन्दः स्यात्। नेत्याह।

'ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च।
ऋचामशीतिः पादश्च पारणं संप्रकीर्तितम्॥'

इत्येवं हि दाशतये मन्त्राः संख्यायन्ते छन्दांसि पुनः सप्तैवेति विषयभेदो विज्ञायते॥
किं तर्हि यत्तावत्पदानि तच्छन्दः। नेत्याह।
शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्धं च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम्।
शतानि चाष्टौ दशकद्वयं च पदानि पद् चेति हि चर्चितानि॥

इत्येवं हि पदसंख्यानं स्मर्यते, छन्दांसि पुन सप्तैवेति विषयभेदो विज्ञायते । अथ किमेतान्यक्षराण्येव छन्द । नेत्याह ।

'चत्वारि वाव शतसहस्राणि द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि' इत्येवमक्षरसंख्यानं स्मर्यते । तस्मान्न तावदक्षराणि छन्द स्यात् । अथ किं यदत्रैते वर्णा श्रूयन्ते तच्छन्द । नेत्याह । वर्णा हि ते भवन्ति । व्यभिचरन्ति च ते ते वर्णा, अथाप्यनुवर्तते छन्दस्त्वमतो नैते वर्णाश्छन्द स्यात् । कि यदयं वर्णक्रमस्तच्छन्द । नेत्याह । क्रमो हि नाम पौर्वापर्यम् । न चानन्तर्भाव्यवर्णरूपं पौर्वापर्यं शक्यतेऽध्यवसातुम् । तथा च वर्णव्यभिचारे क्रमातिचार प्राप्नोति, अथाप्यनुवर्तते छन्दस्त्वमतो नैष वर्णक्रमश्छन्द स्यात् ॥ अथ यदयं गुरुलघुक्रमस्तच्छन्द । नेत्याह । यत्रापि नैवं गुरुलघुक्रमस्तत्रापीष्यते छन्दोव्यवहार । स न स्यात् अथोच्येत । नोच्यते त्विदमित्थं गुरुलघुक्रमश्छन्द इति । किं तर्हि यथाकथंचित्क्रियमाणो गुरुलघुक्रमश्छन्द स्यात् । नैतदेवमपि शक्यं वक्तुम् । गद्यपद्यविवेकस्तर्हि व्याहन्येत । यथाकथंचित्क्रमस्य छन्दस्त्वेऽभ्युपगम्यमाने तदवच्छेदकभेदासंभवात् सप्त छन्दासीति व्यवहारोऽपि न प्राप्नोति । तस्मान्नैषोऽपि गुरुलघुक्रमश्छन्दः स्यात् । अथ यदत्रत्यमक्षरपरिमाणं तच्छन्द इति चेन्नैतदपि शक्यं विज्ञातुम् । यत्रापि नैतदक्षरपरिमाणं तत्रापीष्यते छन्दोव्यवहार । स न स्यात् । अथ यथाकथंचिदक्षरपरिमाणं छन्द इति चेन्नैतदप्यस्ति । क्रमवादेन प्रत्युक्तत्वात् । अथ किमनेन मन्त्रेण यत्प्रतिपाद्यते सा विद्या छन्द । नेत्याह । विद्या हि नाम सा अर्थविषयिणी स्यात्, शब्दविषयं तु छन्द प्रतिपद्यते—इति विषयभेदो भवति । ननु च भो, न मन्त्रबोध्योऽर्थ एव विद्या स्यात् कि तर्हि मन्त्रस्यापीष्यते विद्याशब्देन व्यपदेश । तथा च मन्त्रत्रैविध्याद् ऋग्यजु सामानीति त्रैविद्यमुपदिश्यते । गद्यपद्यगानानि चैतानि ऋग्यजु - सामानि न छन्दसोऽतिरिच्यन्ते । पद्यादित्रैविध्येन छन्दस्त्रैविध्यस्य साम्प्रदायिकैरभ्युपेतत्वात् । सत्यमेतत् । यदि हि नाम पद्यमृक्, गद्यं यजु, गेयं साम—इत्येवाभिप्रेतं भवताम् । तत्तर्हि नूनमेषा भेदाभेदप्रयोजकधर्मानप्युदाहरिष्यति भवान् । किनिबन्धनोऽयं भेद —पद्यमितराभ्यामतिरिच्यते गद्यमितराभ्यामिति । अथ कस्मात् पुन पद्यमपि छन्दो गद्यं च गेयं चेति । तदर्थमिदं पृच्छाम —किमिदं छन्द इति ॥

(इति छन्दस्तत्त्ववादे प्रश्नग्रन्थः ।)

अत्रोच्यते—प्राणमात्रा छन्द । सर्वं चेदं स्थावरजङ्गमं सप्राणमेवेह जीवति । प्राणधारणं हि जीवनम् । अत प्राणापगमे निर्जीवं विनश्यति सर्वम् । स च प्राण सर्वत्र व्यक्तिभेदभिन्नया कयाचिन्नियतयैव मात्रयावस्थाय स्वप्रणीतं स्वायत्तं शरीरमधितिष्ठतीति प्रतिपद्यते । तत्र वाचिकप्राण स्वर इत्युच्यते । तन्मात्रा वाचिकच्छन्द । एवं भौतिकप्राणो वैश्वानरः । तन्मात्रा च भौतिकच्छन्द इत्यनुसंधेयम् । मात्रा च पुनरवच्छेद । यद्यपि च नियतासु वाक्षु प्रयुञ्जते छन्द शब्दम् । अथापि नैतावता वागेव छन्द शब्दवाच्येति भ्रमितव्यम् । नीलश्वेतादिशब्दाना गुणवाचकतया जाति-

छान्दसत्वेऽपि गुणिपरत्वेनोपचाराद् गुणशब्दस्ययदस्य छन्द शब्दस्यापि गुणशब्दत्वव्यवहारोपपत्तेः । तस्मादवच्छेददछन्द इत्येव सिद्धान्तः । स च मानेन वा प्रतिष्ठया वा तुल्तिफेन वा क्रियमाणो वस्तुस्वरूपमयादाय च । ननु—'स च्छन्दोभिदछ्मस्तस्माच्छन्दांसीत्याचक्षते ।' 'ते छन्दोभिरात्मानमाच्छादयन्, यदेभिराच्छादयन्, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ।' 'ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन्, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ।' छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात् कर्मणः । 'गायत्रेण छन्दसा त्वा छादयामि' इत्यादिसकृभिर्वचनश्रवणादाच्छादकस्य छन्दस्त्वं लभ्यते नत्ववच्छेदस्य । आच्छादकानामवच्छेदकत्वसंभवेऽपि अवच्छेदकानामाच्छादकत्वासंभवात् । अत एव तु लोकेऽपि मानस्य प्रतिष्ठायास्तुलितस्य वा छादकत्वाप्रसिद्धिः इति चेन्न । अप्रसिद्धेरप्रसिद्धेः । तथा हि—केयमप्रसिद्धिः । लौकिकानामप्रतिपत्तिर्वा सर्वतोऽसत्वं वा । नाद्यः । न हि लौकिकानामप्रतिपत्त्या प्रमाणसिद्धोऽर्थः शक्यमनभ्युपगन्तुम् । प्रतिपत्तिमात्रेण वा प्रमाणान्तरैरसिद्धः शक्यं स्वीकर्तुम् । व्यवहारसिद्धिप्रवणा हि लौकिका न वस्तुसत्त्वमपेक्षन्ते । 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति पातञ्जलोक्तरीत्या विकल्पवृत्त्या व्यवहारतामसत्यप्यर्थे प्रतिपत्तिदर्शनात् । अत एवान्यपरे प्रमाणतः सिद्धेऽपि हास्यश्रृङ्गारकीर्त्यादीनां शुक्लत्वं प्रेमानुरागवीरादीनां रक्तत्वं, क्रोधापकीर्त्यादीनां कृष्णत्वमनृतं व्यवहारतः प्रतिपद्यन्ते न तु सन्तमर्थम् ॥

१– अमे नक्षत्रमजरमासूर्यं रोहयो दिवि । दधज्ज्योतिर्जनेभ्यः ॥ १ ॥

(ऋ. ८ अ ८ अ १४ व)

२– प्रजाह तिस्रो अत्यायमीयुन्यन्या अर्कमभितो विविश्रे ।
बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेश ॥

(ऋ. ६ अ ७ अ ८ व)

३–'इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धनजिदुच्यते बृहत् ।
विश्वभ्राड् भ्राजो महिसूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥

(ऋ. ८ अ ८ अ २८ व)

४–'एषो ह देवः प्रदिशो नु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥

(यजु ३२ अ ३ क ४ मं)

५–'एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।
एकैवोषाः सर्वमिदं प्रभाति एकं वा इदं विबभूव सर्वम् ॥'

६– सोमः पूषा च चेततुर्विश्वासां सुक्षितीनाम् । देवत्रा रथ्योर्हिता ॥'

(सा २ प्र २ अ ६ द)

७– अहं परस्तादहमवस्ताद् यदन्तरिक्षं तदु मे पिताभूत् ।
अहं सूर्यमुभयतो ददर्श अहं देवानां परमं गुहा यत् ॥

इत्येवमादिभिर्वेदप्रमाणै सिद्धेऽपि सूर्यस्य स्थिरत्वे, पृथिव्याश्चलत्वे वैपरीत्येनानृत व्यवहारत प्रतिपद्यन्ते । न तु सन्तमर्थम् ॥

"स एष वा न कदाचनास्तमेति, नोदेति । तं यदस्तमेतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्तमित्वा अथात्मानं विपर्यस्यते । रात्रीमेवावस्तात् कुरुते, अह परस्तात् ॥ अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते—रात्रेरेव तदन्तमित्वा अथात्मानं विपर्यस्यते, अहरेवावस्तात् कुरुते, रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचन निम्लोचति ॥" इत्येवमैतरेयादिश्रुत्या स्पष्टमेवाहोरात्रयो पृथिवीगतिनिमित्तकत्वे सिद्धेऽप्यनृतं सूर्यगतिनिमित्तकत्वं सूर्यास्तमनं च व्यवहारत प्रतिपद्यन्ते न तु सन्तमर्थम् ॥

एवं घटशब्दप्रयोजककाराकारितान्त करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यैकत्वात्तदभिन्नतयैवैकत्वेन प्रतिपन्नस्य मृत्तिकाणुविलक्षणसनिवेशात्मकघटरूपावच्छिन्नचैतन्यस्य घटत्वतया तदवच्छेदेन घटशब्दसंकेतसिद्ध्या तत्तद्व्यवहारोपपत्तौ सिद्धायामपि समवायेनावयवेषूत्पन्नोऽवयवातिरिक्तोऽपूर्वं कश्चिदवयवी घटशब्दवाच्य इत्येवमनृतं व्यवहारत प्रतिपद्यन्ते । न तु सन्तमर्थम् ॥

किं बहुना । लोके हि सर्वत्रैवार्थे प्रतिपत्तिस्त्रिविधा दृष्टा—पारमार्थिकी, व्यावहारिकी, प्रातिभासिकी चेति । पारमार्थिकी, आर्थिकी, वास्तविकीत्यनर्थान्तरम् । व्यावहारिकी, औपयौगिकी, औपचारिकीत्यनर्थान्तरम् । प्रातिभासिकी, आध्यासिकी, वैकल्पिकीत्यनर्थान्तरम् । यथा काचे स्फटिकबुद्धिराध्यासिकी, काचे काचबुद्धिरौपयौगिकी, काचे मृद्बुद्धिरार्थिकी । एवं पृथिव्यपेक्षया सूर्यस्य कूटस्थता वास्तविकी, पृथिवीं परितः सूर्यस्य वार्षिकगति पूर्वाभिमुखीना औपचारिकी, पृथिवी परित सूर्यस्य दैनंदिनगतिः पश्चिमाभिमुखीना प्रातिभासिकी । इत्येवं सर्वत्र त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । तत्र प्रातिभासिक्या मिथ्यात्वमेव, वास्तविक्या सत्यत्वमेव, व्यावहारिक्या सत्यासत्यत्वम्। अन्यथा सतोऽपि व्यवहारसिद्ध्यनुरोधेनान्यथा प्रकल्पितरूपस्य लोके उपयोगदर्शनात् ॥

एतदभिप्रायेणैव 'नानृतं वदेत्' इति प्रतिज्ञाय—"अथो खल्वाहु —कोऽर्हति मनुष्य सर्वं सत्यं वदितुम् । सत्यसंहिता वै देवा , अनृतसंहिता मनुष्या ।" इत्यैतरेयके, 'द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च । सत्यं देवा-, अनृतं मनुष्या ।' इति शतपथश्रुतौ च व्यवहारसापेक्षत्वेऽनृतनिष्ठत्वान्मनुष्यत्वम्, वस्तुसद्रूपसापेक्षत्वे तु सत्यनिष्ठत्वाद्देवत्वमुपदिष्टं महर्षिभि । अत एव च—'शतं वर्षाणि जीव्यासमित्याह । तदेतद्धवनाद्रियेत । अपि हि भूयांसि शताद्वर्षेभ्य पुरुषो जीवति ॥' इति शतपथश्रुतौ स्पष्टमेव लौकिकप्रतिपत्तिमूलकव्यवहारस्यानादरणीयत्वमुपदिश्यते । तस्मान्नैतादृशलौकिकप्रतिपत्त्यभावमनुरुध्य कश्चिदर्थं प्रमाणसिद्ध शक्यते प्रत्याख्यातुमिति दिक् ।

अथ न स्वरूपतोऽसत्त्वमप्रसिद्धि । छादकत्वस्यैव छन्द पदशक्यतावच्छेदकतया तत्र तदसत्त्वानवक्लृप्ते । न च स्यादेवमाच्छादकत्वं यदि तावच्छन्दस्त्वं मानादीना प्रमाणसिद्धं स्यादिति वाच्यम् । 'मा च्छन्द , प्रमा च्छन्द प्रतिमा च्छन्द.' इति श्रुत्या

छन्दस्त्वस्य तेषु वचनतः सिद्धे । संख्यादिपरिच्छेदे माशब्दस्य, तत्तदर्थायतनभूता यामाधयपदवाच्यायां वस्तुप्रतिष्ठायां प्रमाशब्दस्य, तुलितके च प्रतिमाशब्दस्य व्याख्या स्यमानत्वात् । नन्वेवं तर्हि तदुभयवचनप्रामाण्यान्मानत्वं प्रतिष्ठात्वं तुलितकत्वं मयाच्छादकत्वं चैतानि शक्यतावच्छेदकानि स्युर्नत्वेतावतापि मानाद्यवच्छेदानामा च्छादकत्वं सिद्ध्यतीति चेन्न । यदेभिराच्छादयन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्' इत्येषमा दीनां छादकत्वस्यैव छन्द पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमभ्युपगच्छन्तीनां श्रुतीनां छन्द पदाभिधेयेषु तेष्ववच्छेदेष्वाच्छादकत्वस्याखिलमोघने एव तात्पर्यावसायात् । तत्तर्हि कीदृगाच्छा दकत्वमवच्छेदानामिष्टमिति चेन्मेतरदितराच्छादकधर्मावितिं गृहाण । ननु च भो — येनैव सता तद्वस्तुस्वरूपं न प्रतिपद्यते तिरोहितं भवति तस्मिन्नन्तर्धानप्रधाने संव रणे आच्छादनशब्दो दृष्ट । घटाच्छादित' प्रदीप वस्त्राच्छादित द्रव्यम्, रजसा च्छादिते भानौ, स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन,'

न द्यया न रथो वीर न यन्ता मम दारुक ।
अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाह सैनिकाश्च मे ॥ —

इत्यादिषु दीपादीनां घटादिद्रव्यैस्तिरोधानेनाप्रतिपत्तिदर्शनात् । प्रकृते पुनर्नैतदेवं दृश्यते । न चावच्छेदेन सता तदवच्छिन्नं किंचिदन्तर्धत्ते तस्मादनाच्छादका अव च्छेदा प्रतिपद्यन्ते—इति चेत्सत्यमुच्यते । न केवलमन्तर्धानमेवाच्छादनशब्दस्य विषय किं तर्हि बहवो विषयास्तच्छन्दस्योपलभ्यन्ते । तथा हि— अभ्याच्छादनभा गमम्, आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयमित्यादिपूपसंख्यानम् ॥ १ ॥ 'आभूपाणाच्छादिताङ्गी' छदयति सुरलोकं यो गुणैर्य च युद्धे सुरयुवतिविमुक्तारछा दयन्ति स्रजश्च । इत्यादिषु पर्याधानम् ॥ २ ॥ 'चन्दनच्छन्नगात्र तैलाच्छन्न कलेवरम्, घृताच्छन्नं व्यञ्जनम्' इत्यादिषु चर्चितकत्व ॥ ३ ॥ मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्, 'कण्टकच्छन्नमार्गेषु' इत्यादिष्ववरोध ॥ ४ ॥ ईशावास्यमिदं सर्वम्' आच्छादयते स्वयशसा समस्तम्' इत्यादिषु व्याप्ति ॥ ५ ॥ छादयमानन्नं वेगैरर्दयभङ्गमञ्जनैः । निरुध्यते छर्दिरिति दोषो वक्ष प्रभावित ' ॥ (सुश्रुत) इत्येवमादिषु दूषितकरणम् ॥ ६ ॥ निषितं तु हंसपक्षै कृकवाकुमयूरसारसानां च । दौकूलेन नवेन तु सम न्ततश्छादितं शुभ्रम् ॥ दण्डार्धविस्तृतं तत्समावृतं रत्नभूषितमुदग्रम् ॥ नृपतेस्तदा तपत्रं कल्याणकरं विजयदं च ॥ अन्येषामुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । व्याल म्बिरत्नसालं छत्रं कार्यं च मायूरम्' ॥ (बृहत्संहिता ।) इत्येवमादिषु स्वरूपकरणम् ॥ ७ ॥ अभिमन्तश्छादयसि' (अथ ९ । ३ । १४) अभ छादयेदाज्येन' (कात्या यनश्रौतसूत्रम् ४ । ६ । ५) इत्येवमादिपूर्जनम् ॥ ८ ॥ छन्ने स्थाने समासीन इत्या- दिषु विविक्तत्वम् ॥ ९ ॥ 'गर्भश्च गोकुले तत्र वसुदेवप्रणोदित' । प्रच्छन्न एव गोपानां संस्कारानकरोत्तमो ॥ (विष्णु पु ५ अ ६ अ) इत्यादावज्ञानत्वम् ॥ १० ॥ 'गाय त्रेण छन्दसा त्वा छादयामि त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वा छादयामि छादयन्ति ह वा एनं

छन्दांसि पापात्कर्मण' इत्यादिषु गोपनं च ॥ ११ ॥ इत्येवमनेके विषयाश्छादनस्य भवन्ति। न चैतेषु छाद्यस्यान्तर्धानमेव दृष्टमथाप्यनुवर्तते स आच्छादनशब्दः। तदित्थं सिद्धेऽनैकार्थ्ये यदिदं गोपनापरपर्यायमाच्छादनं रक्षाभिप्रायं तदिहावच्छेदकानुगतं द्रष्टव्यम्॥ अवच्छेदावच्छिन्नस्य स्वरूपतोऽप्रच्यवनेन सुगुप्तत्वात्॥

अथान्य प्रत्यवतिष्ठते—नेदमनैकार्थ्यं युक्तम्, प्रकरणोपलभ्यार्थे शक्तिस्वीकारानावश्यकत्वात्। वस्तुतस्तु अपवारणे छादयति प्रतिपन्न। तच्च द्विविधम्। एकदिग्वर्तित्वे आवरणमथानेकदिग्वर्तित्वे संवरणं च। इदं च संवरणं वस्तुत स्वरूपाननुगतमपि द्वेधा—पृथग्दृष्टमपृथग्दृष्टं च। तथा हि—मेघच्छन्नभित्त्यादीनामावरकत्वेनोपसंवीतघटादीना बहिरवस्थाना दिग्देशकालसंख्यापरिमाणादीनां व्याप्यवर्तिना च संवरकत्वेन प्रतिपत्ति। अनेकदिग्वर्तिनोऽप्येकदिग्वर्तित्वाव्यतिरेकात् संवरणेऽप्यावरणशब्दो लब्धावसर इत्यन्यदेतत्। उभयोरेवानयोर्दृष्टिसम्बन्धप्रतिबन्धकत्वमेवाच्छादनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रतिबन्धकतावच्छेदकं च दृग्दृश्यान्तरालवर्तित्वं व्यवधानापरपर्यायम्। मेघच्छन्नेऽह्नीत्यत्राह शब्दस्याह प्रवर्तकसूर्यपरतया सूर्यांशुपरतया वा विवक्षणात्तदर्शन मेघावरणप्रयोज्यं द्रष्टव्यम्। ईशावास्यमित्यत्र तु नायमाच्छादनकर्मा वसिधातु किं तु निवासार्थ। 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'नेन्द्राहते पवते धाम किंचन' इत्यादिश्रुत्यन्तरैकवाक्यतया सर्वत्रैवास्य विद्यमानत्वे तत्तात्पर्यात्। अथवा—अस्त्वेवाच्छादनार्थं। तात्त्विकदृष्टेर्महर्षेर्यत्र यत्रैव दृष्टि प्रवर्तते तत्र तत्रैव परमेश्वरादन्यन्न दृश्यते—इत्येकस्य तस्य सर्वद्वैतदृष्ट्यपवारकत्वेन विवक्षणादाच्छादकत्वोपपत्ते। एतेन 'आच्छाद्यते त्वद्यशसा समस्तम्' इत्यादयो व्याख्याता। 'गूढालंकारवाक्येऽर्थ प्रच्छन्न' इत्यादावप्यनुभवात्मकदृष्ट्यपवारणादेवार्थस्य तत्त्वमुपपद्यते। इति विवेक्तव्यम्। तथा च छन्नाच्छादितादीना प्रतिबद्धदर्शनार्थकत्वादवच्छेदावच्छिन्नाना चानवरुद्धदर्शनत्वेनाभिप्रेतत्वान्नावच्छेदानाच्छादकत्वमनाच्छादकत्वाच्च नावच्छेदश्छन्द इति चेत्। अत्रोच्यते। नैकान्ततस्तावद् दृगवरोधकस्यैवाच्छदकत्वं वक्तुं शक्यम्। एकान्ते स्थितवता पुंसां छन्ने स्थाने तिष्ठाम इति प्रतिपत्तिदर्शनात्। न च 'वर्षातपात् कृच्छ्ं छत्राच्छादितवर्ष्मण, इत्यादौ च सर्वात्मना दृश्यमानस्यापि पुंसश्छत्रछन्नत्वोपचारात्। एवं दृष्टिप्रतिबन्धनैरपेक्ष्येऽपि केवलं वर्षातपावश्यायाद्यवरोधकाना गृहच्छदीना चन्द्रातपादीना वाच्छादकत्वमुपचर्यते। अत एव च 'काचेनाच्छादिते दीपे न लब्धावसरोऽनिल' इत्येवमादयो व्यवहारा अपि सिद्धार्था। तस्मादितरसंबन्धापवारकत्वमेवाच्छादकत्वमिति निष्कर्ष। विशेषधर्मावच्छिन्ने शक्तिमभ्युपगम्य विशेषान्तरे लाक्षणिकत्वस्वीकारापेक्षया सामान्यधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारस्य न्याय्यत्वात्। इतरत्वं च क्वचिद् दृष्टे क्वचित्तु नाष्ट्रा(1)ख्याना प्रतिविघातकानामर्थानाम्। तत्र दृष्टिसंबन्धापवारणे छन्नस्य गुप्तत्वमप्रकाशात्मकं गूढत्वापरपर्यायम्। दोषसंबन्धापवा-

---

(१) नाष्ट्रा—इति वेदमन्त्रेषु बहुधा प्रयुक्तो वैदिकशब्द कार्यनाशके विघ्ने रूढः.

रणे तु तस्य गुप्तत्वं नाग्रगृहीतत्वात्मकं रक्षितत्वापरपर्यायमिति तात्पर्यभेदोऽप्यव सीयते। तथा चावच्छेदानामप्यवच्छिन्नस्वरूपानुगततावदवयवप्रत्यायकदोषसंघ घात कारकतया सिद्धमेव स्वरूपच्छादकत्वं छन्द शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं द्रष्टव्यम्। दृश्यते हि केन चिदवच्छेदेनावच्छिन्ने ऋगादौ वाग्विशेषे ब्राह्मणादावर्थविशेषे वा तत्स्वरूपोपघातकविरु द्धावच्छेदस्य आवरणात्मकगुप्तिसाधनतया तदवच्छेदे छन्दोव्यपदेश । इदं तु बोध्यम्—आच्छादकत्वाविशेषेऽप्येकदिग्वर्तिन्यावरणे छन्द शब्दो नोपचर्यते । सर्वत एव छन्दते प्रतिपन्नत्वात् । तथाप्यपृथग्दृष्टे व्याप्यवर्तिन्येवाय छन्दति प्रायेण विपर्यं लभते । तथा च ' वासुदेव ! सर्वछन्दक ! हरिहय ! हरिमेध ! महा यज्ञ !"—इति महाभारतप्रयोगो भवति । छन्दयति संवृणोति रक्षति स रक्षक इत्य र्थात् । तदित्यमेकार्थ्येऽपि सिद्धमवच्छेदानामाच्छादकत्वाच्छन्दस्त्वमित्यलम् ॥

अथ के तेऽवच्छेदा इति विचार्यते । गुणसमवायो हि वस्तुश देनाख्यायते गुणो धर्मो भाव इत्यनर्थान्तराणि । तेषां समवायवैकात्म्येनावस्थानम् । लोकव्य वहारे च समवायस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन तदन्त प्रविष्टानामवयवानां गुणत्वम् । समवाये नष्टे म्रियन्ते तैर्वा समवायो म्रियते इत्येषां धर्मत्वम् । तैरेव सन्दिग्धवस्तु तदितरवस्तुवै लक्षण्येन भवतीत्येषां भावत्वम् । सर्वेषां वस्तुधर्माणां समवायेन सत्ताग्रहण सत्तय वा भाव । तादात्म्यात्तदनतिरेकाच्चासौ समवायोऽपि भावशब्देन सत्त्वशब्देन वोप चर्यते—इत्यन्यदेतत् । एते वस्तुधर्मा पञ्चधा व्यवच्छिद्य गृह्यन्ते—आश्रयभावा , प्रयोजकभावा स्वामिभावा व्यञ्जकभावा , संचारिभावाश्चेति । तत्राग्निसंमिते वस्तु न्यग्ने , अप्संमिते वस्तुनि सोमस्य, वायुसंमिते वस्तुनीन्द्रस्य, तेज संमिते वस्तुन्या दित्यस्यालम्बनत्वात्तस्य तस्य तत्र तत्राश्रयभावत्वम् ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।"—(ऋ. ३ अ २ अ २७ व) इति मन्त्रवर्णकमनुरुध्यतां तु सर्वत्रैवाग्नेरेवाश्रयभावत्वमिति मतमेतत् ।

अथ—

समिन्ना प्रसमिन्ना सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपै , पूष्णा पशुभि, रिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा, वरुणेनौजसा, मित्रा तेजसा, सोमेन राज्ञा, विष्णुना दशम्या, देवतया प्रसूत प्रसर्पामि ॥" (वाजसनेयि अ २ १० म ३०)

इत्येवमाधिमन्त्रबोधितानां शरीरगतभिन्नभिन्नकर्माधिकारविनियुक्तानां तेषां तेषां देवानां प्रयोजकभावत्वम् ।

प्रयोजकत्व च—

सोमो राजा वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचं सुवन्ताम् । ते ते प्राण सुवन्ताम् । ते ते चक्षु सुवन्ताम् । ते ते श्रोत्र सुवन्ताम् ।

इत्यादिमन्त्ररुपलक्षणविधया तत्तद्धर्मविशेषान् प्रत्येवानुसंधेयम् ।

अत एव—

"सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चामि, अग्नेस्तेजसा, सूर्यस्य वर्चसा, इन्द्रस्येन्द्रियेण, मित्रावरुणयोर्वीर्येण, मरुतामोजसा।" इति (तै सं)

एवमादिमन्त्रै सोमाद्यधिदैवतानामध्यात्मं द्युम्नादिधर्मरूपेण परिणतावस्थत्वमेव तत्तद्धर्मप्रयोजकत्वं बोध्यते। एत एव च देवप्रयुक्ता धर्मास्तदात्मन स्वभाव इत्युच्यते तस्य द्वैविध्यमाहोज्ज्वलदत्त —

'वहिर्हेत्वनपेक्षी तु स्वभावोऽथ प्रकीर्तित ।
निसर्गश्च स्वभावश्च इत्येष भवति द्विधा ॥ १ ॥
निसर्ग सुदृढाभ्यासजन्य सस्कार उच्यते ।
अजन्यस्तु स्वत सिद्ध स्वरूपो भाव उच्यते ॥ २ ॥

एतत्संस्कारात्मकनिसर्गसिद्ध्यर्थमेवाध्ययनतपश्चर्यायोगाभ्यासादिकर्माण्युपयुज्यन्त इत्यप्यवधेयम्॥ उपादानद्रव्याणि स्थायिभावा । एवमेते त्रयो भावा उक्ता॰, ते च प्राणिनामात्मभूता इष्यन्ते। तत्रापि आश्रयभावो जीवात्मा, प्रयोजकभावोऽन्तरात्मा, स्थायिभावो भूतात्मा। यस्य सत्तया यस्य सत्ता स तस्यात्मा। स च प्रत्यर्थं त्रेधेति तत्र तत्रोपेक्ष्यम्। अथ येऽनात्मभूता अप्यपृथक्भूता विशेषतो व्यभिचारिणोऽपि सामान्यतो नित्यानुगता वाह्यार्थास्ते व्यञ्जकभावा दिग्देशकालसवित्संख्यापरिमाणसाधर्म्याणि। एत एव व्यञ्जकभावा इहावच्छेदकशब्देनेष्यन्ते। एतैरवच्छिन्नमेव किंचिद्वस्तु व्यज्यते। तत्र परिमाणं नामावयवसनिवेशानुरोधेन जायमानमणुत्वमहत्त्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरूपम् । साधर्म्यं तु समानद्रव्यगुणकर्मकत्वम्। नैतान्यनपेक्ष्य वस्तु किंचिदपि स्वरूपं धत्त इत्यवच्छेदकानामेषां तद्वस्तुस्वरूपस्थितिनियामकप्राणमात्रारूपाणा तद्वस्तुच्छन्दस्त्वमिष्यते । अथान्ये व्यभिचारिण सर्वे धर्मा सचारिभावा । यथा आर्द्रत्वोष्णत्ववेशभूषादय सायौगिकार्था । एतेऽप्यनात्मभूता एव । तेषा सत्त्वासत्त्वयोस्तद्वस्तुस्वरूपस्य तटस्थत्वात् । तदित्थं प्रत्यर्थं धर्माणा पञ्च प्रकरणानि। तत्र चतुर्थप्रकरणपदार्थो अवच्छेदा इति संसिद्धम्॥

तत्र तावद्दिग्देशकालसंवित्संख्याप्राधान्येन गृहीतास्तेऽवच्छेदा इतरे गुणा वा तद्वस्तुनो व्यक्ति । एतेषा भेदकाना भेदादेव पृथगात्मत्वोपचारात् । अथ परिमाणप्राधान्येन गृहीतास्ते तद्वस्तुन आकृति । एभिरेव भेदकैर्गृहीतैरस्तीदमिदमिति बुद्धौ तदा करणात् । एवं साधर्म्यप्राधान्येन ग्रहणे ते तद्वस्तुनो जाति । इतरकालिकेतरघटाकाराकारितान्त करणवृत्त्या प्रत्युत्पन्नैतद्घटाकाराकारितान्त करणवृत्ते सामान्येनोदयात्तत्प्रयोजकस्य तद्वस्तुगतसाधर्म्योपलक्षितपरिमाणादेश्चैकत्वाभिमानात्। तत्र साधर्म्यं समानप्रसवप्रकारनिबन्धनमेवेह विवक्षितमित्यतस्तत्र जातिशब्दो रूढ । अत एव मृद्रवके गोसाजात्यनिरास । जातिरखण्डोपाधिरिति तु केषाञ्चिदपदार्थकल्पनामात्रम् । एतासा व्यक्त्याकृतिजातीना समवायस्तु पदार्थ । यत्तु 'धर्मविशेषप्रसू-

साद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ।' इत्यौलूक्यसूत्रप्रामाण्याद्द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थत्वमीक्षमाणा नव्य नैयायिका गुणादावाकृत्यायसमन्वयाद् व्यक्त्याकृतिजातिसमवायस्य पदार्थत्वे विप्रतिपद्यन्ते तदेतत्सूत्रार्थानभिज्ञानात् । द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावतामेव सामान्यविशेषाभ्यां ये समवायास्तेषामेव पदार्थतायास्तेन सूत्रेण विवक्षणात् तदविरोधात् । इदमत्रैवरस्मिन्नेवार्थे तदुत्तरयाऽप्यन्यत्रास्यम् । अत एव नहि पद् पदाथा सन्तीति शास्त्रार्थः । किंतु द्रव्ये गुणकर्माणि द्रव्यगुणकर्माणि चैकत्र समवयन्ति तस्य सत्तासत्त्वभावादिपदप्रतीतस्यार्थस्य पदार्थत्वं द्रष्टव्यम् । स खलु भावो यद्यप्येक एव तथापि कर्मगुणादीनां सामान्यविशेषाभ्यां तारतम्यात् तदुपलक्षिता समवाया भिद्यन्ते । तस्माद्बहव पदाथा घटपटादय सिद्धा । अस्ति हि घटो वा पटो वान्यो वा द्रव्यगुणकर्मणामेव स स समवाय । तथापि केचिद्गुणा जात्याकृतिरूपा समाना भवन्ति केचित्पुनर्व्यक्तिधर्मा विशिष्यन्ते । अत एकजातीया अपि ते तेऽर्था परस्परं भिद्यन्ते । तस्माद्द्रव्यगुणकर्मणां समवाय एव प्रकारान्तरविवक्षायां व्यक्त्याकृतिजातीनां समवाय आख्यायते । अत एव 'व्यक्त्याकृतिव्यक्तय पदार्थ —इत्युत्तरेणौलूक्यसूत्रेणैकवाक्यता संपद्यते । समवायस्तु भिन्नानामैकात्म्येनावस्थानमित्युक्तम् । तदभिरूपितैव च पदे शक्तिरभ्युपेयते—इत्यतस्तत्र पदार्थशब्द । पदनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वस्यैव पदार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । अथवोपयात्व्यमानत्वादर्थं प्रयोजनम् । यमुद्दिश्य यत्प्रवर्तते स तस्यार्थं । तथा च यदर्थं पदप्रयोगः स पदार्थ । व्यक्त्याकृतिजातिसमवायं प्रत्यायितुं हि पदप्रयोग इति स पदार्थः । तासां च व्यक्त्याकृतिजातीनामुद्देशलक्षणपरीक्षाभि स्वरूपं निरूपयितु प्रवतन्ते पारमर्षसूत्राणि—

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ । व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्ति । आकृतिजातिलिङ्गाख्या । समानप्रसवात्मिका जाति । शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्ति । आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धे । व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जाति । इति ।

तदित्थं व्यक्त्याकृतिजात्याश्रये पदार्थे बहूनां धर्माणां सद्भावेऽपि यं कंचिदेकमेवार्थमुपादाय तत्संबन्धानुबन्धेन गुणिनमर्थं ग्राहयितुं पदानि संकेत्यन्ते । यथा—मदीय श्वेत कृष्णकर्णो महारवस्तुरग सुलक्षण । इत्यत्र मत्संबन्धं श्वेतरूप कर्णे कृष्णत्वं शब्दमहत्त्व त्वरागतिं शुभलक्षणसंबन्ध च विप्रकीर्णं तं तमर्थं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तानां तेषां तेषां शब्दानामाकाङ्क्षावशात् सामानाधिकरण्य भासते । एवमेकमेवार्थमुपादाय प्रवृत्तयोरपि छन्दश्छादकशब्दयोराकाङ्क्षाविशेषात् स्वरूपसंरक्षकत्वस्य स्वरूपतिरोभावकत्वस्य चान्यत्रान्यत्र विषयीकरणात् वैयधिकरण्यं भासते । तदेवमुभयथा पदार्थमर्यादा भवतीत्यप्यनुसंधेयम् ॥

तत्रैवं व्यक्तिभावप्रधानं दिग्देशकालसवित्संख्यारूपमवच्छेदं परिच्छेदसीमाम- दाभिविधिनियतिनीतिरीतिव्यवस्थामितिमानापरपर्यायं मानाभिधायिना माशब्दे आकृतिभावप्रधानमणुत्वमहत्त्वह्रस्वत्वदीर्घत्वनियामकसंनिवेशरूपमवच्छेदं प्रतिष्ठाय नाशयपरिमाणप्रमाणापरपर्यायं प्रमाणाभिधायिना प्रमाशब्देन, जातिभावप्रधानं समानद्रव्यगुणकर्मरूपमवच्छेदं साधर्म्यसामान्यसादृश्यसारूप्यतुलितकप्रतिमितिप्रतिम नापरपर्यायं प्रतिमानाभिधायिना प्रतिमाशब्देनोल्लिख्य छन्दस्त्वं विधीयते। मा च्छन्द प्रमा च्छन्द, प्रतिमा च्छन्द इति।

दृश्यते च—

'अस्तभ्नाद् द्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्या ।
आसीदद् विश्वा भुवनानि सम्राड् विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ १ ॥'
'गायत्रेण प्रतिमिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।
वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणी ॥ २ ॥'
(ऋ २ अ ३ अ. व. १८)

इत्यादिषु दैशिकसाख्यानिकमर्यादाभिप्रायकत्वं मात्रत्तस्य,

'यस्य भूमिः प्रमा अन्तरिक्षमुतोदरम् ।
दिवं यश्चक्रे मूर्द्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नम ॥' (अथर्वसं.)

इत्यादिषु प्रतिष्ठाभिप्रायकत्वं प्रमाशब्दस्य,

'संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रय' ॥ (ब्राह्मणम्)
'द्वादश वै रात्रय सवत्सरस्य प्रतिमा' ॥ (ब्राह्मणम्)

इत्यादिषु तुलितकाभिप्रायकत्वं प्रतिमाशब्दस्य ॥ तथा च मा-प्रमा-प्रतिमाश रुल्लिखितस्य त्रिविधस्याप्यवच्छेदस्य वस्तुस्वरूपसंवरकत्वेनाभिप्रेतस्य छन्दस्त्वं व- नत. सिद्धं भवति। ननु प्रमाप्रतिमयोरपि छन्दस्त्वेऽभ्युपगम्यमाने—

'कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत् परिधि क आसीत् ।
छन्द. किमासीत् प्रउगं किमुक्थं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ॥'
(ऋ ८ अ ७ अ १८ व.)

इति मन्त्रे प्रमाप्रतिमयोश्छन्द पार्थक्येनोपादानं विरुध्यते इति चेत्तन्न ।

"तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋच सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥
आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्व ऋभवश्च विश्वे ।
इन्द्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभि सदा न ॥"

इत्येवमादिषु विशेषोपादाने सामान्यशब्दस्य विशेषेतरपरत्ववदिहापि छन्द शब्द मानावच्छेदतात्पर्यकत्वेन चारितार्थ्यात् ॥ वस्तुतस्तु न मानत्वेन प्रतिष्ठानत्वेन तु

तकत्वेन वा छन्दस्त्वमिष्यते; अपि तु स्वरूपसंवरकत्वेनेति पदार्थतावच्छेदकभेदादपौनरुक्त्यम् ॥

ननु 'मा च्छन्द', प्रमा च्छन्द', प्रतिमा च्छन्द', 'इयं वै मा अन्तरिक्षं प्रमा, असौ प्रतिमा इमानेव लोकानुपधत्ते' इत्यग्निचितिमन्त्रब्राह्मणाल्लोकत्रयाभिप्रायतया परिभाषितैर्माप्रमाप्रतिमाशब्दैर्मानायवच्छेदग्रहणमयुक्तमिति चेन्न । मेन्त्रमेन्त्री नृपदेहत्वाविशिष्टवत्तेषां गौणशब्दत्वात् । अन्यथा—'अथ जुहूम्' अथोपभृतम्, अथ ध्रुवाम् । असौ वै जुहू, अन्तरिक्षमुपभृत् पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोका स्रुच वृष्टिसंमार्जनानि । वृष्टिर्वा इमाँल्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते तत क्लृप्ता समेधन्ते । (तै ब्रा ३ का ३ प्र १ अ) इत्यादिभिरुपचारविशेषे स्रुगादयोऽपि स्वार्थादपभ्रंशयेरन् ॥

एवम्—

'मा छन्द तत्पृथिवी, अग्निर्देवता ॥ १ ॥
प्रमा छन्द तदन्तरिक्षम्, वातो देवता ॥ २ ॥
प्रतिमा छन्द, तद् द्यौ, सूर्यो देवता ॥ ३ ॥
अस्रीवि च्छन्द तद्दिश, सोमो देवता ॥ ४ ॥
विराट्छन्द तद्वाक् वरुणो देवता ॥ ५ ॥
गायत्री छन्द तदजा, बृहस्पतिर्देवता ॥ ६ ॥
त्रिष्टुप् छन्द तद्धिरण्यम्, इन्द्रो देवता ॥ ७ ॥
जगती छन्द तद्गौ प्रजापतिर्देवता ॥ ८ ॥
अनुष्टुप्छन्द, तद्वायु, मित्रो देवता ॥ ९ ॥
उष्णिहा छन्द तच्चक्षु पूषा देवता ॥ १० ॥
पङ्क्तिश्छन्द तत्कृषि पर्जन्यो देवता ॥ ११ ॥
बृहती छन्द तदश्व, परमेष्ठी देवता ॥ १२ ॥'

इत्यापस्तम्बश्रौत (१६ । २८ । १) सूत्रोक्ते प्रकरणविशेषे माप्रमादिवद् विराड्गायत्र्यादीनामपि भागजाद्यभिप्रायतया प्रयोगात् समानन्यायात् प्रकृतार्थपरत्वं व्याहन्येत ।

अत एव

'सावित्रैरष्टाभिरावर्तते प्रसूत्यै । चतुर्भिरावर्तते चत्वारि वै छन्दांसि छन्दोभिरेवावर्तते । अथो श्रद्धा वै छन्दांसि । श्रद्धयैवावर्तते । इयं वै गायत्री । अन्तरिक्षं त्रिष्टुप्, द्यौर्जगती दिशोऽनुष्टुप् । सवितृप्रसूतो वा एतेभ्यो लोकेभ्यश्छन्दोभिर्दिग्भ्यश्चाग्निं संभरति ॥ इत्यग्निचितिप्रकरणाम्नानाद् गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुभां लोकदिक्परतया प्रतिपादितानामपि नैकान्ततः स्वार्थापलाप प्रसज्यते । अत एव च "इयं वै मा-अन्तरिक्षं प्रमा—असौ प्रतिमा—इमानेव लोकानुपधत्ते ।"

इत्युक्त्वा,

"अथो देवच्छन्दसानि वा एतानि, देवच्छन्दसान्येवोपधत्ते । द्वादश द्वादशाभिता उपदधाति। तत् षट्त्रिंशत्। षट्त्रिंशदक्षरा वृहती, वृहती खलु वै छन्दसा स्वाराज्यमानशे ।"

इत्यादिना लोकाना देवच्छन्दस्त्वं वृहतीच्छन्दस्त्वं चोपपादितम् । षट्त्रिंशदक्षरावच्छिन्नत्वस्यैव वृहतीपदार्थत्वाद् वाग्वृहतीवदेषा लोकानामपि तत्तदग्नीन्द्रादिदेवावच्छेदकाना तल्लक्षणलक्षितत्वेन तथा तथा व्यवहर्तुं सुशकत्वात्। तथा चेत्थं लोकानां प्रतिपन्ने छन्दस्त्वे छन्दोऽनुगतशब्दास्तत्रोपचर्यन्ते। तत्राप्यनुप्रजननसवन्धात्, प्रक्रमसामान्याद्, अर्थयोगाच्च लोकत्रयेऽवच्छेदत्रयशब्दसवन्ध. ।

तथा हि—

"प्रजापतिरकामयत—प्रजायेयेति । स एतं दशहोतारमपश्यत् । तेन दशधात्मानं विधाय दशहोत्रातप्यत । तस्य चित्ति. स्रुगासीत्, चित्तमाज्यम् । तस्यैतावत्येव वागासीत् । एतावान् यज्ञक्रतु । स चतुर्होतारमसृजत सोऽनन्दत्—असृक्षि वा इममिति। तस्य सोमो हविरासीत्। स चतुर्होत्रातप्यत। सोऽताम्यत्। स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत—अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ यजूंषि ॥ १ ॥

स द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स भुवरिति व्याहरत् । सोऽन्तरिक्षमसृजत। चातुर्मास्यानि सामानि। (२) स तृतीयमतप्यत। सोऽताम्यत् । स सुवरिति व्याहरत्। स दिवमसृजत। अग्निष्टोममुक्थ्यमतिरात्रमृच । (३) एता वै व्याहृतय इमे लोका । इमान् खलु वै लोकाननु प्रजा पशवश्छन्दासि प्राजायन्त ॥"

इति तैत्तिरीयारण्यकश्रवणात् प्रथमे तपसि भूलोकमनु छन्दस प्रथमस्य मानात्मन, द्वितीये तपसि भुवर्लोकमनु छन्दसो द्वितीयस्य प्रमाणात्मन, तृतीये तपसि स्वर्लोकमनु छन्दसस्तृतीयस्य प्रतिमानात्मन प्रतिपत्तिरित्यनुप्रजननसवन्ध । अतश्च यथा लोकेष्वयं प्रथमोऽन्तरिक्षं मध्यमोसावुत्तमस्तथावच्छेदेषु मानं प्रथम, प्रमाणं मध्यम, प्रतिमानमुत्तम', इति प्रक्रमसामान्यम् । अथ दिग्देशकालसंख्यावच्छेदाना पृथिव्यायत्ततया प्रथमोपस्थिततया च तत्र माशब्दे प्रवृत्ते—'अयं वै लोको रथन्तरमसौ लोको वृहत् । अस्य वै लोकस्यासौ लोकोऽनुरूपोऽमुष्य लोकोऽनुरूप ।' इत्यैतरेयोक्तन्यायेनैतल्लोकानुरूपेऽमुष्मिन् लोके प्रतिमाशब्दो लब्धावसर इति तत्पारिशेष्यादन्तरिक्षे प्रमाशब्दोऽवतिष्ठते । उभयोरेवानयोर्द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे प्रतिष्ठितत्वात्तत्र प्रमाशब्दसाद्गुण्याच्च । तदित्थं गौण्या वृत्त्या लोकपराणामप्येषा मा–प्रमा–प्रतिमाशब्दानामवच्छेदविशेषार्थत्वं न विहन्यत इति सिद्धम् ॥

तदित्थं मा–प्रमा–प्रतिमात्मकभेदत्रयभिन्न प्राणावच्छेदोऽवच्छिन्नप्राण एव वा छन्द इति लभ्यते । तत्रास्य प्राणस्यायमवच्छेदो यैरवयवभूतैरन्यान्यै प्राणै प्रसा-

ध्यते ते प्राणाश्छन्दःपरिभाषायामक्षरशब्देनाम्नायन्ते, तेषां चाक्षरप्राणानां प्रातिस्विकोऽवच्छेदो मात्राशब्देन। कयाचिन्मात्रया नियतैरनियतैर्वा संस्वरैरक्षरैरम च्छन्दांसि तदवच्छेदकाक्षरसंख्याभेदाच्छन्दांसि भिद्यन्ते। यथाष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगती चेत्यादीनि। तत्रतान्यक्षराणि वाचिक च्छन्दसि वाचिका एव प्राणा भवन्ति। आर्थिके तु छन्दस्यार्थिका प्राणा। प्रसि द्धानि खलु वाचिकान्यक्षराणि, आर्थिकान्युदाहराम —तथा हि शतपथश्रुतावमि रचितरूपाया अस्याः पृथिव्याः पृथिवीप्राणरूपस्याग्नेः पृथग् पृथग् गायत्रीत्वमुपपा दयितुमित्थमाम्नायते—(६ प्र १।२।१६)

प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीदेक एव। सोऽकामयत—बहु स्यां प्रजायेयेति। सोऽश्रा म्यत्। स तपोऽतप्यत। तस्माच्छ्रान्तात् तेपानादापोऽसृज्यन्त ॥ १ ॥ तस्मात्पुरुषात्त सादापो जायन्ते। आपोऽब्रुवन्—क्व वयं भवामेति। तप्यध्वमित्यब्रवीत्। ता अतप्य न्त। ताः फेनमसृजन्त ॥ २ ॥ तस्मादपां तप्तानां फेनो जायते फेनोऽब्रवीत्—क्वाहं भवानीति। तप्यस्वेत्यब्रवीत्। सोऽतप्यत। स मृदमसृजत ॥३॥ एतद्वै फेनस्तप्यते— यदप्स्वावेष्टमान प्लवते। स यदोपहन्यते मृदेव भवति। मृदब्रवीत् क्वाहं भवा नीति। तप्यस्वेत्यब्रवीत्। साऽतप्यत। सा सिकता असृजत ॥ ४ ॥ एतद्वै मृत्तप्यते— यदेनां विकृषन्ति तस्मात्सयपि सुमार्स्नं विकृषन्ति सैकतमिवैव भवति (एतावन्नु तद् यत् क्वाहं भवानि क्वाहं भवानीति।) सिकताभ्यः शर्करामसृजत ॥ ५ ॥ तस्मात् सिकता शर्करैवान्ततो भवति। शर्कराया अश्मानम् ॥ ६ ॥ तस्माच्छर्करादश्मैवान्ततो भवति। अश्मनोऽयः ॥ ७ ॥ तस्मादश्मनोऽयो धमन्ति। अयसो हिरण्यम् ॥ ८ ॥ तस्मादयो बहु ध्मातं हिरण्यसंकाशमिवैव भवति ॥ ९ ॥ तद् यदसृज्यत। अक्षरत् तत्। यदक्षरत् तस्मादक्षरम्। यदष्टौ कृत्वोऽक्षरत्। सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्। अभूद्वा इयं प्रतिष्ठेति। तद् भूमिरभवत्। तामप्रथयत्। सा पृथिव्यभवत्। तस्यामस्यां प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायादीक्षन्त। भूतानां पतिर्गृहप तिरासीदुषा पत्नी। तद्यानि तानि भूतानि ऋतवस्ते। अथ य स भूतानां पतिः संवत्सर स। अथ या सोषा पत्नी औषसी सा। तानीमानि भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सर उषसि रेतोऽसिञ्चन्। स संवत्सरे कुमारोऽजायत ॥११॥ सोऽरोदीत्। तं प्रजापतिरब्रवीत्। कुमार, किं रोदिषि यच्छ्रमात्तपसोऽधिजातोऽसीति ॥ १२ ॥ सोऽब्रवीत्—अनपहतपाप्मा वा अस्मि—अविहितनामा, नाम मे धेहीति। तस्मात् पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात्। पाप्मानमेवास्य तदपहन्ति। अपि द्वितीयम् अपि तृतीयम्। अभिपूर्वमेवास्य तद् पाप्मानमपहन्ति ॥ १३ ॥ तमब्रवीत्—रुद्रो ऽसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोत्—अग्निस्तद्रूपमभवत्। अग्निर्वै रुद्रः। यदरोदीत्— तस्माद्रुद्रः ॥ १४ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति। तम ब्रवीत्—सर्वोऽसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोत्। आपस्तद्रूपमभवन्। आपो वै

सर्वं । अद्भ्यो हीदं सर्वं जायते ॥ १५ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् । ओषधयस्तद्रूपमभवन् । ओषधयो वै पशुपतिः । तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्तेऽथ पतीयन्ति ॥ १६ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—उग्रोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् वायुस्तद्रूपमभवत् । वायुर्वा उग्रः । तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः ॥ १७ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ तमब्रवीत्—अशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्—विद्युत्तद्रूपमभवत् । विद्युद्वा अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्ति, अशनिरवधीदित्याहुः ॥१८॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—भवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् पर्जन्यस्तद्रूपमभवत् । पर्जन्यो वै भवः । पर्जन्याद्धीदं सर्वं भवति ॥ १९ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान्वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—महान् देवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् चन्द्रमास्तद्रूपमभवत् । प्रजापतिर्वै चन्द्रमा, प्रजापतिर्वै महान्देवः ॥ २० ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—ईशानोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् आदित्यस्तद्रूपमभवत् । आदित्यो वा ईशानः । आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे ॥ २१ ॥ सोऽब्रवीत्—एतावान् वा अस्मि मामेतः परो नाम धा इति । तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः । सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता । यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति । सोऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्राविशन्नवा अग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्येवास्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनुप्राविशत् ॥ २२ ॥"

इत्येतावता महता प्रबन्धेनामीभिरप्फेनमृत्सिकताशर्कराश्मायोहिरण्यरूपैरष्टभिरक्षरैः परिच्छेदादमुष्या पृथिव्या भूतगायत्रीत्वमञ्जसोपपादितम् । एवं पृथ्वीजलतेजोवाय्वाकाशसूर्यचन्द्रयजमानरूपैरष्टाभिरक्षरैः परिच्छेदादमुष्याग्ने रुद्रकुमारस्य भूतगायत्रीत्वमञ्जसैवोपपादितम् । एवमेवैतच्छ्रुतितात्पर्यानुसारिभिरन्यत्राप्यार्थिकप्राणानामक्षरत्वमभ्युपगम्य ततः परिच्छेदादन्यान्या गायत्र्यः प्रतिपाद्यन्ते । यथा हि महाभारते भीष्मपर्वणि—

'सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।
ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप ॥
गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्वतरगर्दभाः ।
एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥
एते वै पशवो राजन् ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।
वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥
उद्भिज्जा स्थावरा प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः
वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥

तेषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु ।
चतुर्विंशतिरदिष्टा गायत्री लोकसंमता ॥
य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति ॥'

इत्यादिना प्रपञ्चेन पञ्चभिरप्यतनजातीय पञ्चभिधानर्थतम्यजातीय स्थापर संज्ञे, तथा चतुर्दशभियेतनजातीयैः प्राणिभिरवच्छेदाच्चतुर्विंशत्यक्षरा लोकगायत्री समाख्याता ॥

एवमेवान्यत्रान्यत्र सर्वत्रापि छन्दोव्यवहारे श्रौत स्मार्तो वा सर्वोऽपि वाचिका क्षरानुरूप्येणार्थिकाक्षरावच्छेदान्मा-प्रमा-प्रतिमात्मकभेदत्रयभिन्न समर्थनीय । तत्र च वाचिकाक्षरसंख्यानानां लक्षणत्वम्, आर्थिकाक्षरसंख्यानानां च लक्ष्यत्व मत्र समुन्नेयम् । एतेन सर्व एवात्रत्यप्रश्नमन्त्रोक्ता वैदिकनिदानाधानादछन्दोव्यवहारा व्याख्याता । विषुवाहोरात्रवृत्तस्य बृहतीछन्दस्त्वम्, ततो दक्षिणतः क्रमेण दक्षिणानां त्रयाणामहोरात्रवृत्तानामनुष्टुबुष्णिग्गायत्रीत्वम्, विषुवादुत्तरतश्च क्रमेण चीयाणां त्रयाणामहोरात्रवृत्तानां पङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीत्वं च पूर्वोक्तप्रकारेणैवाभिप्रेत्य सप्तानामेषां छन्द संज्ञानां सूर्याश्वत्वमाम्नायते । 'प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तदश्वोऽभवत्' इति श्रुत्या सूर्यरथसमाविष्टानां चक्रस्थानां तेषामहोरात्रवृत्तानामेव सूर्याश्वत्वात्। तदेतत्सर्व वेदरश्मी क्षायां विस्तरतः समाख्याय स्पष्टीकृतमिति ततोऽवलोक्यम् ॥ इह तु मा-प्रमा-प्रति मात्मकभेदत्रयभिन्न प्राणावच्छेदोऽवच्छिन्नप्राणोऽपि वा छन्द इत्येतत् तावत् सर्वच्छ न्दोरहस्यं सिद्धान्ततो व्याख्यातमिति दिक् ॥

नन्वेवमप्येतदपर्याप्तं छन्दोलक्षणमाख्यायते—

'वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ॥' इति

'छन्दांसि वा अग्नेर्वासः । छन्दांस्येवपवस्ते । छन्दोभिरेवैनं परिददाति' ।

इति मैत्रायणीयश्रुतावाम्नायाच्छादनत्वेनाभिप्रेतस्यार्थस्य (१)

छन्दांसि वै संवेश उपवेश

इति तैत्तिरीयश्रुतौ संप्राप्यायस्थानस्य, तन्त्रीबासनस्य चार्थस्य (२)

शिल्पानि शंसन्ति देवशिल्पानि । एतेषां वै शिल्पानामनुकृतीह शिल्पमधिगम्यते । हस्ती कंसो वासो हिरण्यमश्वतरी रथः शिल्पम् । यदेव शिल्पानि' ३ आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि—छन्दोमयं वा । एतैर्यजमान आत्मानं संस्कुरुते ॥' इत्यैतरेयश्रुतौ शिल्प भूतस्यार्थस्य च (३) मानाद्यवच्छेदविलक्षणस्यापि छन्दस्त्वेन प्रतिज्ञानात् । इति चेत् । अत्रोच्यते—दैवतकाण्डे निरुक्ते भगवता यास्केन भक्तिसाहचर्यनिर्वचनावसरे—'यत्र किंचिद्दार्ष्टिविषयिकं तदग्नेः कर्म' इत्येवं प्रतिजानानेन दार्ष्टिविषयिकाणां स्थानावरोध कानां सर्वेषामेवार्थानामग्निप्रधानत्वप्रतिबोधनात् तत्स्वरूपावच्छेदकानां दिग्देशकालसं ख्यानानामेवानात्मधर्माणां छन्दस्त्वेनाभिप्रेतानामाच्छादकत्वसाम नैमैत्रायणीयश्रुतेस्त्वा

वत्तात्पर्यमुपलभ्यते ॥ १ ॥ सवेशोपवेशयोरप्यवयवसंनिवेशरूपतया तैत्तिरीयश्रुतेरपि परिमाणावच्छेदतात्पर्यकत्वमेवावसीयते ॥ २ ॥

अथ शिल्पं द्वेधा—अपूर्वकौशलकरणम्, प्रतिरूपकरणं च । यत्र प्रकृतिदृष्टस्यार्थस्य भूयसा वैरूप्यमेव संसाधयितुमिष्यते तदाद्यम् । यत्र तु प्रकृतिदृष्टस्यार्थस्य भूयसानुरूप्यमेव ससाधयितुमिष्यते तद्द्वितीयम् ॥ तत्र—

'येभि शिल्पै पप्रथानामदृंहद् येभिर्द्यामभ्यपिंशत् प्रजापति ।
येभिर्वाचं विश्वरूपा समव्ययत् तेनेममग्न इह वर्चसा समङ्ग्धि ॥
येभिरादित्यस्तपति प्रकेतुभि सूर्यो ददृशे चित्रभानु ।
येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्ययत् तेनेममग्न इह वर्चसा समङ्ग्धि ॥
यत्ते शिल्पं कश्यपं रोचनावद् इन्द्रियावत् पुष्कलं चित्रभानु ।
यस्मिन् सूर्या अर्पिता सप्त सार्कं तस्मिन् राजानमधिविश्रयेमम् ॥'

इति मन्त्रवर्णकसिद्धमाद्यप्रकार शिल्पं दैशिकावच्छेदरूपं वा स्यात्परिमाणावच्छेदरूपं वेति माप्रमयोरेवान्तर्भाव । यत्तु 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्' (३।२।१।५) इति शतपथश्रुतिबोधितमनुकरणलक्षणं द्वितीयं शिल्पं तत्पुन प्रतिमानावच्छेदान्नातिरिच्यत इति सिद्धं माप्रमाप्रतिमातिरिक्तस्यार्थस्य छन्दस्त्व नास्तीति ॥

नन्वेवमपि परिच्छेदप्रतिष्ठातुलितकातिरिक्तस्यार्थस्य सर्वथा छन्दस्त्वं नास्तीत्यनवक्लृप्तम् ॥—छन्दोविशेषाणा गायत्र्यादीनामेवमर्थव्यतिरेकेणैवाद्यापि भूयसोपचारदर्शनात्

(१) तथा हि—

"स वा एति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति । पराच्येह देवेभ्यो यज्ञं वहति अर्वाची मनुष्यानवति । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ १ ॥ यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राण, एत्युदान । प्राणोदानावेवैतद्धाति । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ २ ॥ यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेत सिच्यते, एति प्रजायते । प्रेति पशवो वितिष्ठन्ते, एति समावर्तन्ते । सर्वं वा इदमेति च प्रेति च । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ सोऽन्वाह—'प्रवो वाजा अभिद्यव इति' तन्नु प्रेति भवति । 'अग्न आयाहि वीतये' इति, तद्वेति भवति ॥"

इति शतपथश्रुत्या एतिप्रेतिक्रियोपलक्षितस्यार्थस्य गायत्रीत्वमाख्यायते ॥ १ ॥

(२) एवमेव—

'गायत्र्या ब्राह्मणं निरवर्तयत्, त्रिष्टुभा राजन्यम्, जगत्या वैश्यम्, न केनचिच्छन्दसा शूद्रं निरवर्तयत्' इति,

'गायत्रो वै ब्राह्मण । त्रैष्टुभो वै राजन्य । जागतो वै वैश्य ॥' इति,

'इन्द्रो वै देवतया क्षत्रियो भवति, त्रैष्टुभश्छन्दसा, पञ्चदश स्तोमेन, सोमो राज्येन, राजन्यो बन्धुना' इति च ।

एवमादिभिरैतरेयादिश्रुतिभिश्च संस्कारस्य छन्दस्त्वं सुप्रतिपद्यते ।

प्रकृतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यं संस्कारविशेषाच्च 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥' इति निगमो भवति । 'गायत्र्या छन्दसा ब्राह्मणमसृजत्, त्रिष्टुभा राजन्यम्, जगत्या वैश्यम्, न केनचिच्छन्दसा शूद्रम् ॥' इत्यसंस्कार्यो भवति । त्रिष्वेव नियतः स्यात्सर्वेषाम्'

इति वसिष्ठस्मरणे वाक्यशेषाद् ब्राह्मणादिविषयाणां संस्कारविशेषाणामेव गायत्र्यादित्वेनावधारणीयत्वात् ॥

'न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति' इति मनुस्मरणे छन्दःप्रातिनिध्येन संस्कारशब्दप्रयोगाच्च ॥ न च

'शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।
न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥'

इति मनुयमादिस्मरणे छन्दःशब्दस्य मन्त्रपरतया व्याख्यानात्—

'अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥'

इति मरीचिवचनः छन्दःप्रातिनिध्येन मन्त्रशब्दप्रयोगाच्च संस्कारपरत्वं दुर्वचमिति भ्रमितव्यम्।।संस्कारगुणभूतस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणत्वादिप्रयोजकस्यप्रतिपत्त्यपेक्षया तत्तन्मन्त्रोपलक्षितसंस्कारस्यैव तदौचित्यात् ॥ मनुवचने हि पूर्वार्धे शूद्रत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतयो त्तरार्धे पुनर्विधेयतावच्छेदकतया समानप्रतिपत्त्यभावेन तत्र छन्दःशब्दस्य मन्त्रपरत्वे मानाभावाच्च । मरीचिवचनेऽप्यमन्त्रस्य तस्य मन्त्रोपलक्षितसंस्काराभावस्येत्येवार्थो युक्तियुक्तः शक्यते प्रतिपत्तुम् । अत एव

'चित्रकर्म यथानेकैः रागैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥'

इत्येवमङ्गिरसा तत्तन्मन्त्रोपलक्षितसंस्कारस्यैव ब्राह्मण्यप्रयोजकत्वं स्मर्यते । तस्मात्सिद्धं छन्दःशब्दस्य संस्कारपरत्वम् ॥ २ ॥

(३) एवमेव—

'तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री । ब्रह्म गायत्री । ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् । क्षत्रं त्रिष्टुप् । जगता पशवः । इषमूर्जं रयिं पुष्टिम् ॥'' इति भूयसा तेजःप्रभृतिषु तत्तदर्थविशेषेषु गायत्र्यादुपचारेण द्रविणं छन्द इष्यते ॥ ३ ॥

तदित्थमागत्यप्रतिगच्छदर्थानां संस्काराणां द्रविणानां चानन्तभावादपर्यासमेतच्छन्दोलक्षणं मन्यामहे । इति चेत् ।

उच्यते—आगत्यप्रतिगच्छदर्थानां गायत्रीत्वं तावद्द्वेधा प्रतिपद्यते—देवतासाहृत्यवशतया च देवताहर्मतया च । तदेतद्विज्ञानसौकर्याय यास्कनिरुक्तं देवतानां भक्तिसाहचर्यं तावद्व्याख्यास्यामः—

तिस्र एवैता देवता भवन्ति पृथिवीस्थानोऽयमग्नि, अन्तरिक्षस्थानोऽयमिन्द्र, द्युस्थानोऽयमादित्यश्च । अग्नीन्द्रादित्या अग्निवायुसूर्या इत्यनर्थान्तरम् ।

नव नव चैतासा प्रत्येकं विभक्तय —लोक, सवनम्, ऋतु, छन्द, स्तोम, साम, समनुगता देवा, संस्तविका देवा, कर्म चेति भेदात् ।

तत्र तावदग्निभक्तीनि—

१ अयं लोक, २ प्रात.सवनम्, ३ वसन्तऋतु, ४ गायत्री छन्द, ५ त्रिवृत् स्तोम, ६ रथन्तर साम, ७ प्रथमे स्थाने समाम्नाता देवगणा प्रथमस्थानीया स्त्रियश्च, ८ इन्द्र, सोम, वरुण, पर्जन्य, ऋतव इत्येते संस्तविका देवा, हविरप्याग्नावैष्णवमाग्नापौष्णं च ॥ ९ अथ यच्च किंचिद्दार्ष्टिविषयिकं तत्सर्वमग्ने कर्म हविषां वहनं च देवतानामावाहनं च ॥

अथेन्द्रभक्तीनि—

१ अन्तरिक्षलोक., २ माध्यंदिनसवनम्, ३ ग्रीष्मऋतु., ४ त्रिष्टुप् छन्द, ५ पञ्चदश स्तोम ६ बृहत् साम, ७ मध्यमे स्थाने समाम्नाता देवगणा., मध्यमस्थानीया स्त्रियश्च, ८ अग्नि, सोम, वरुण, पूषा, बृहस्पति, ब्रह्मणस्पति, पर्वत, कुत्स, विष्णु, वायु इत्येते संस्तविका देवा । मित्रो वरुणेन सस्तूयते, पूष्णा रुद्रेण च सोम, अग्निना च पूषा, वातेन च पर्जन्य संस्तूयते ॥ ९ अथ या च का च वलकृति सर्वं तदिन्द्रस्य कर्म, रसानुप्रदानं च वृत्रवधश्च ॥

अथादित्यभक्तीनि—

१ असौ लोक, २ तृतीयसवनम्, ३ वर्षाऋतु, ४ जगती च्छन्द, ५ सप्तदश स्तोम, ६ वैरूपं साम, ७ उत्तमे स्थाने समाम्नाता देवगणा, उत्तमस्थानीया. स्त्रियश्च, ८ चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तव ॥ ९ अथ यच्च किंचित् प्रवह्लितं तत्सर्वमादित्यस्य कर्म, रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणम् ॥

भक्तिशेष —

एतेष्वेव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्द स्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयीत । शरदृतु, अनुष्टुप्छन्द, एकविंश स्तोम, वैराजं साम इति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तऋतु, पङ्क्तिश्छन्द, त्रिणव स्तोम', शाक्वर साम इत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरऋतु, अतिच्छन्दाश्छन्द, त्रयस्त्रिंश स्तोम, रैवतं साम इति द्युभक्तीनि ॥

इतीत्थंभूतया देवतासाहचर्यभक्त्या यावतामेव दार्ष्टिविषयिकाणामर्थानां देवागमनप्रतिगमनादीना च कर्मणां गायत्रीच्छन्दोवदग्निभक्तित्वेनाभ्युपपत्तौ सिद्धमेवागत्यप्रतिगच्छदर्थाना गायत्रीत्वेन गायत्रीत्वम्, ब्रह्मणो वाचो गायत्रत्वेन गायत्रीत्ववत् । अथैवं देवताना भक्त्या दशाहप्रतिपत्तिमैतरेयसमाम्नाता व्याख्यास्याम —

अग्नि १

प्रथममहर्वहति । त्रिवृत्स्तोम, रथन्तर साम, गायत्रीच्छन्द । एति च प्रेति च ।

युक्तवत्, रथवत्, आशुमत्, पिबवत्, प्रथमपदनिरुक्ता देवता, अयं लोकोऽभ्युदित:, राथन्तरम्, गायत्रम्, करिष्यत्। एतानि प्रथमस्याह्नो रूपाणि ॥

इन्द्र: २

द्वितीयमहर्वहति। पञ्चदश स्तोम: बृहत्साम, त्रिष्टुप्छन्द:। नेति न प्रेति। यत्स्थितम् ऊर्ध्ववत् प्रतिवत्, अन्तर्वत्, वृषण्वत्, वृधन्वत्, मध्यमपदनिरुक्ता देवता अन्तरिक्षमभ्युदितम् बार्हतम् त्रैष्टुभम्, कुर्वत्। एतानि द्वितीयस्याह्नो रूपाणि ॥

विश्वेदेवा: ३

तृतीयमहर्वहन्ति। सप्तदश स्तोम: वैरूपं साम, जगतीच्छन्द:। समानोदर्कम्, अश्ववत् अन्तर्वत् पुनरावृत्तम्, पुनर्निनृत्तम्, रथवत् पर्यस्तवत्, त्रिवृत्, अन्तरूपम् उत्तमपदनिरुक्ता देवता असौ लोकोऽभ्युदित:, वैरूपम् जागतम् कृतम्। एतानि तृतीयस्याह्नो रूपाणि ॥

वाक् ४

चतुर्थमहर्वहति। एकविंश स्तोम:, वैराजं साम, अनुष्टुप्छन्द:। एति च प्रेति च। युक्तवत्, रथवत् आशुमत् पिबवत् प्रथमपदनिरुक्ता देवता अयं लोकोऽभ्युदित: जातवत्, घनवत् शुक्रवत् वाचोरूपम् वैमदम् विरिफितम्, विच्छन्दा, ऊनातिरिक्तम्, वैराजम् आनुष्टुभम्, करिष्यत्। एतानि चतुर्थस्याह्नो रूपाणि ॥

गौ ५

पञ्चममहर्वहति। त्रिणव स्तोम: शाक्वरं साम पङ्क्तिश्छन्द:। नेति न प्रेति, यत्स्थितम् ऊर्ध्ववत् प्रतिवत् अन्तर्वत् वृषण्वत् वृधन्वत्, मध्यमपदनिरुक्ता देवता अन्तरिक्षमभ्युदितम्, दुग्धवत् ऊधवत्, धेनुमत्, पृश्निमत् मद्वत्, पशुरूपम् ॥

अध्यासवत् (विषुता इव हि पशव:)
जागतम् (आगता हि पशव:)
बार्हतम् (बार्हता हि पशव:)
पाङ्क्तम् (पाङ्क्ता हि पशव:)
वामम् (वामं हि पशव:)
हविष्मत् (हविर्हि पशव:)
वपुष्मत् (वपुर्हि पशव:)

शाक्वरम् पाङ्क्तम्, कुर्वत् एतानि पञ्चमस्याह्नो रूपाणि ॥

द्यौ ६

षष्ठमहर्वहति। त्रयस्त्रिंश स्तोम:, रैवतं साम अतिच्छन्दाश्छन्द:। समानोदर्कम्, अश्ववत्, अन्तर्वत् पुनरावृत्तम्, पुनर्निनृत्तम्, रथवत् पर्यस्तवत्,

त्रिवृत्, अन्तरूपम्, उत्तमपदनिरुक्ता देवता, असौ लोकोऽभ्युदित', पारुच्छेपम्, सप्तपदम्, नाराशंस, नाभानेदिष्ठम्, रैवतम्, अतिच्छन्दा, कृतम् । एतानि षष्ठस्याह्नो रूपाणि ॥

७ एति च प्रेति च । युक्तवत्, रथवत्, आशुमत्, पिववत् प्रथमपदनिरुक्ता देवता, अयं लोकोऽभ्युदित, जातवत्, अनिरुक्तं करिष्यत् । एतानि सप्तमस्याह्नो रूपाणि ॥

८ नेति न प्रेति । यत् स्थितम्, ऊर्ध्ववत्, प्रतिवत्, अन्तर्वत्, वृपण्वत्, वृधन्वत्, मध्यमपदनिरुक्ता देवता, अन्तरिक्षमभ्युदितम्, ह्वयन्ति, महद्वत्, द्विहूतवत्, पुनर्वत् । एतान्यष्टमस्याह्नो रूपाणि ॥

९ समानोदर्कम्, अश्ववत्, अन्तर्वत्, पुनरावृत्तम्, पुनर्निवृत्तम्, रथवत्, पर्यस्तवत्, त्रिवृत्, अन्तरूपम्, उत्तमपदनिरुक्ता देवता, असौ लोकोऽभ्युदित, शुचिवत्, सत्यवत्, क्षेतिवत्, गतवत्, ओकवत्, कृतम् । एतानि नवमस्याह्नो रूपाणि ॥

इद नवरात्रम् ।

१० पृष्ठ्यं षडहमुपयन्ति । मुखमिव पृष्ठ्य षडह । यथान्तर मुखस्य जिह्वा, तालु, दन्ता, एवं छन्दोमा । अथ येनैव वाचं व्याकरोति येन स्वादु चास्वादु च विजानाति तद्दशममह । नासिके इव पृष्ठ्य षडह—यथान्तरं नासिकयोरेवं छन्दोमा । अथ येनैव गन्धान् विजानाति तद्दशममह ।अक्षीव पृष्ठ्य षडह ।यथान्तरमक्ष्ण कृष्णमेवं छन्दोमा । अथ यैव कनीनिका येन पश्यति तद्दशममह । कर्ण इव स । यथान्तर कर्णस्य एवं छन्दोमा । अथ येनैव शृणोति तद्दशममह । श्रीर्दशममह ॥

इतीत्थ दशाहप्रतिपत्ति श्रूयते। एतत्पदार्थनिरूपणं च वेदसमीक्षाया साधु कृतमिति तत स्पष्टमवगंस्यते । इह तु सर्वेषामेवार्थाना त्रैविध्येनाभ्युपगमादन्यहोरूपतया सिद्धमेवागत्यप्रतिगच्छदर्थाना समानभक्त्या गायत्रीत्वमित्यवगम्यते ॥

अथ सस्कारो द्रष्टव्य । कस्यचित् कस्मिंश्चित् कर्मणि योग्यतासंपादनं हि सस्कार । तत्रैधा—दोषापनोदनेन, अतिशयाधानेन, हीनाङ्गपूरणेन च । एभि सस्कारैस्तत्तदर्थस्यादुष्टत्व विशिष्टत्वं स्वरूपसत्त्वं च ससिद्धं भवति । अस्ति स सस्कारो यदभावे स्वरूपसन्नप्यसौ ब्राह्मणोऽधमतामेति न तु ब्राह्मण्यादपैति । तस्याप्ययोग्यत्वं कर्मविशेषे । प्रतिबन्धकसनिधानेन कारणतानिरासादिति तदर्थ स सस्कार शोधक ॥ १ ॥ अस्ति च स सस्कारो यदभावे स्वरूपसन्नप्यसौ ब्राह्मणो नोत्तमतामेति । न तु ब्राह्मण्यादपैति । तस्याप्ययोग्यत्वं कर्मविशेषे । सहकारिसंनिधानाभावेन कारणतानिरासादिति तदर्थ स संस्कारो विशेषक ॥ २ ॥ एवमस्ति स संस्कारो यदभावे ब्राह्मण्यं नोपतिष्ठते ब्राह्मण्यादपेतश्च कर्मविशेषायोग्यो भवति । कारणासंनिधानादिति तदर्थ स संस्कारो भावक ॥ ३ ॥ एषु च संस्कारशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या संस्कारजनकक्रियापरत्वं द्रष्टव्यम् ॥

तत्र गर्भाधानं तावत्स्वरूपसम्पादनोद्देशेन सहधर्मचारिणीक्षेत्रे गर्भाशयरूपे शारीरामिसमीपे वा संस्कार्यस्य संस्थापनं सोऽयं गर्भभावक संस्कारो द्रष्टव्यः । तथा च गर्भाधान पुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्माणि तत्र गर्भे ब्रह्मभावयोग्यतारूपातिशयाधायकत्वाद् विशेषकसंस्कारा भवन्ति । गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति । पुंसवनात् पुंसीकरोति, फलस्नपनान्मातापितृजं पाप्मानमपोहति । इति हारीतस्मरणात् । त एतेऽन्तर्गर्भसंस्कारा उच्यन्ते । ततो बहिःशालायामिव गृहोदरबहिर्भूते गर्भे शुक्रशोणितोपगतदोषमार्जकत्वादुत्तरे जातकर्म—नामकर्म—निष्क्रमा—अन्नप्राशन—कर्णवेध—मुण्डन—स्नानादीनि कतिपयकर्माणि शोधकसंस्कारा भवन्ति । 'रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुण जातकर्मणा प्रथममपोहति, नामकरणेन द्वितीयम् प्राशनेन तृतीयम्, चूडाकरणेन चतुर्थम् स्नानेन पञ्चमम्, एतैरष्टभि संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवति । इति हारीतस्मरणात् ।, 'एवमेन शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्' इत्यादि स्मृत्यन्तरेभ्यश्च त एते गर्भशुद्धिसंस्कारा उच्यन्ते । सोऽयमेतावान् गर्भसंस्कारो ऽनुमताद्युत्तरसंस्कारयोग्यतासम्पत्त्यर्थ । पितृकर्तृकश्च तत्र संस्कर्तृनिष्ठमधिकारितावच्छेदक ब्राह्मणत्वादिघटितवर्णत्वघटितम् । संस्कार्यनिष्ठ तु ब्राह्मणादिवर्णजन्यत्वमेव, न तु ब्राह्मणत्वादिकमपि तत्र फलोपधायकतारूपमपेक्ष्यते ।

अत परमुपनयन तावत् स्वरूपसम्पादनोद्देशेन सावित्रीक्षेत्रे ब्रह्मचर्यव्रतरूपे कर्माग्निसमीपे वा संस्कार्यस्य संस्थापनम् । सोऽयं वर्णभावक संस्कारो द्रष्टव्य । तथा चोपनयन-व्रतादेश-वेदारम्भ-वेदाध्ययनानि सावित्र्याग्नेयशुक्रियौपनिषदशौल्भगोदानमौलिकमहानाम्नीव्रतोत्सर्गा, केशान्त, समावर्तनस्नानं चेत्येते तत्र ब्राह्मणादिवर्णे यज्ञक्रियायोग्यतारूपातिशयाधायकत्वाद् विशेषकसंस्कारा भवन्ति ।

उपनयनादाभिरष्टाभिर्व्रतचर्याभिरन्तर्मतैश्चाष्टभि स्वच्छन्द सम्मितो ब्राह्मण परं पात्रं देवपितॄणां भवति छन्दसां पारं गच्छति छन्दसामायतनम्' इति हारीतस्मरणात्

'स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया शुभै ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीय क्रियते तनु ॥'

इत्यादिस्मृत्यन्तरेभ्यश्च । त एते *आचार्यकर्तृका अनुमतसंस्कारा उच्यन्ते* । यद्यपि

'गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनै ।
बैजिक गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥'

इति मनुस्मरणात् सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम्, तृतीये वा प्रतिहते षोडशवर्षस्य केशान्त । इति पारस्करसूत्रे मुण्डनगोदानयोगर्भसंस्कारप्रकरणोपात्तत्वादुपनयनकेशान्तयोरपि गर्भसंस्कारत्वमाक्षिपन्ति । अथापि दधिदर्शनन्यायेन समबलेषु कतिपयानामनुमयविधसंस्कारत्वमिष्यत *प्रकरणातिरेको न दोषायेत्यनुसंधेयम्* ।

ततो बहि शालायामिव पितृगृह प्रत्यावृत्ते वर्णे ऋणपञ्चकसूनापञ्चकोपगतदोषमार्जकत्वादुत्तरे नैमित्तिकवार्षिकमासिकाह्निकात्मकभेदचतुष्टयभिन्ना शोधकसंस्कारा भवन्ति ॥

'अत परं द्विजातीनां संस्कृतिर्नियतोच्यते ।
संस्काररहिता ये तु तेषा जन्म निरर्थकम् ॥
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो वलिकर्म च ।
जातकृत्यं नामकर्म विश्रुतोऽन्नाशनं परम् ॥
चौलकर्मोपनयनं तद्व्रताना चतुष्टयम् ।
स्नानोद्वाहौ चाग्रयणमष्टकासु यथायथम् ॥
श्रावण्यामाश्वयुज्या च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् ।
उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यश ॥
संस्कारा नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषत ॥
नैमित्तिका षोडशोक्ता समुद्वाहावसानका ।
सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्कारा वार्षिका मता ॥
मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम् ।
महायज्ञास्तु नित्या' स्यु संध्यावद्वाग्निहोत्रवत् ॥' इत्याश्वलायनोक्ते ;
'अशुचि स्त्रीविहीनश्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
यदहा कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥' इति ब्राह्मोक्ते ,

१ नित्याः संस्काराः	पञ्च महायज्ञाः ।	५
२ मासिकाः संस्काराः	पार्वणादयः ।	५
३ वार्षिकाः संस्काराः	आग्रयणादयः ।	७
४ नैमित्तिकाः संस्काराः	उद्वाहान्ताः ।	१६
५ काम्याः संस्काराः	अग्निष्टोमादयः, (गुणाधानाः)	
	प्रायश्चित्तानि (दोषनिरासाः)	

ऋणैश्चतुर्भि संयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि ।
पितृदेवर्षिमनुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्मत ॥
यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
पुत्रै श्राद्धै पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान् ॥
ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणा च तथैव च ।
पितृणामथ विप्राणामतिथीना च पञ्चमम् ॥
देवाना च पितृणा च ऋषीणा च तथा नर ।
ऋणवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत्सदा ॥
देवानामनृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानव ।
अल्पवित्तश्च पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा ॥
श्राद्धेन प्रजया चैव पितृणामनृणो भवेत् ।
ऋषीणा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः ॥

इत्यादिपुराणस्मृतिवचनेभ्यः,

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।
पञ्च कॢप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

इत्येवं मन्वादिस्मृतिवचनेभ्यश्च तथावगमात्। त एते स्वकर्तृका धर्मशुद्धिसंस्कारा उच्यन्ते । सोऽयमेतावान् व्रतसंस्कारो यज्ञादिदैवसंस्कारयोग्यतासंपत्त्यर्थं । तत्र संस्कर्तृनिष्ठमधिकारितावच्छेदकं ब्राह्मणत्वादिघटितवर्णत्वघटितम् संस्कार्यनिष्ठं तु पूर्वसंस्कारसंस्कृतत्वं वा—

धृतिः क्षमा दया शौचमनायासोऽनसूयितम् ।
अस्पृहत्वमकामत्वं ब्राह्मणानाममी गुणाः ॥'

इत्युक्तात्मगुणाष्टकवैशिष्ट्यं वा । येषां पूर्वेषां संस्कारकर्मणामप्येतद्गुणाष्टकरूपातिशयमात्रफलत्वात्। विज्ञायते चैतदेषामष्टानां गुणानामपि संस्कारत्वम्। अष्टचत्वारिंशत्-संस्कारानावक्षाणेन भगवता गौतमेन चत्वारिंशत्संस्कारानाख्याय परिशेषे

अष्टावात्मगुणाः' इति स्मरणात्

संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरपि संस्कृतः ।
नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्म लौकिकम् ॥
ब्राह्मं पदमवाप्नोति यस्मान्न च्यवते पुनः ।'

इति शङ्खादिस्मरणाच्च धृत्याद्यात्मगुणानां ब्राह्मणत्वप्रयोजकत्वेनाभिधानात्।

सर्वं वै प्रजापतेरात्मनो भेयमासीदर्धं माल्व्यम् । यदर्धं तत् पुरस्तात् कुरुत । यन्माल्व्यं तत् पश्चात् पर्यौहत । यदर्धं सोमो वै स । ततो ब्राह्मणमसृजत । तस्माद् ब्राह्मणः सर्व एव प्रजाभिधीरः । यन्माल्व्यं सुरा वै सा । ततो राजन्यमसृजत । तस्माज्ज्यायांश्च कनीयांश्च स्नुषा च श्वशुरश्च सुरां पीत्वा विलालपत आसते । माल्व्यं हि तत्। पाप्मा वै माल्व्यम् । तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्। पाप्मनात्मानं नेत् संसृजा— इति ।

इत्येवं मैत्रायणीयश्रुत्यादिषु तत्र तत्र ब्राह्मणत्वप्रयोजकानां धृत्यादीनामाम्नानाच्च । तदित्थमेतावानमुक्तो ब्राह्मसंस्कारः स स्मार्तो गृह्यश्च ।

अथातः परम् अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि आदित्य व्रतपते व्रतं चरिष्यामि इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि । इति वा व्रतोपायनं तावत्

स्वरूपसंपादनोद्देशेन सत्यक्षेत्रे देवव्रतरूपे गार्हपत्याहवनीयाग्निसमीपे वा संस्कार्यस्य संस्थापनम् । सोऽयं देवभावक संस्कारो द्रष्टव्य॰ । तथा च व्रतोपायनमभ्याधेयं च पुरस्कृत्य कृतमग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, पिण्डपितृयज्ञ, आग्रयणेष्टि, चातुर्मास्यम्, निरूढपशुबन्ध, सौत्रामणी चेत्येते सप्तहविर्यज्ञसंस्था यजमाने देवत्वयोग्यतारूपातिशयाधायकत्वाद् विशेषकसंस्कारा भवन्ति ।

'आरब्धयज्ञो वा एष आरब्धदेवतो यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते' इत्यैतरेयादिश्रवणात् ।

अथ गृह्याग्निपरिग्रह, पञ्चयज्ञानुष्ठानम्, अष्टका पार्वणम्, श्रावणी, आग्रहायणी, चैत्री, आश्वयुजीत्येता सप्त पाकयज्ञसंस्था । औपासनहोम, वैश्वदेवम्, पार्वणम्, अष्टका, प्रहमासिकश्राद्धम्, वलि श्रावणी चेति वा सप्तपाकयज्ञा । औपासनम्, वैश्वदेव, स्थालीपाक, आग्रयणम्, सर्पवलि, ईशानवलि, अष्टकान्वष्टका चेत्येवं विभक्ता वा स्मार्ताग्निकृत्या सप्त पाकयज्ञा, यजमाने ऋणसंवन्धोपगतदोपमार्जकत्वाच्छोधकसंस्कारा भवन्ति ।

'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवॉञ्जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य, प्रजया पितृभ्य । एष वा अनृणी, य पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च,' इति श्रवणात् । 'ऋणं ह वै जायते योऽस्ति, स जायमान एव देवेभ्य, ऋषिभ्य, पितृभ्यो, मनुष्येभ्य । स यदेव यजेत, तेन देवेभ्य ऋणं जायते, तद्ध्येभ्य एतत्करोति । यदेनान् यजते यदेभ्यो जुहोति ॥ १ ॥ अथ यदेवानुब्रवीत तेन ऋषिभ्य ऋणं जायते । तद्ध्येभ्य एतत्करोति । ऋषीणा निधिगोप इति ह्यनूचानमाहु ॥ २ ॥ अथ यदेव प्रजामिच्छेत । तेन पितृभ्य ऋणं जायते । तद्ध्येभ्य एतत्करोति । यदेषा संततान्यवच्छिन्ना प्रजा भवति ॥ ३ ॥ अथ यदेव वासयेत तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते । तद्ध्येभ्य एतत्करोति । यदेनान् वासयते, यदेभ्योऽशनं ददाति ॥ ४ ॥ स य एतानि सर्वाणि करोति स कृतकर्मा । तस्य सर्वमाप्तं सर्वं जितम् ॥"

इति शतपथादिश्रवणेभ्यश्च पञ्चयज्ञादीनामृणशोधकत्वेन प्रतिपत्ते ॥ सोऽयमेतावान् यजमानसंस्कार॰ सौम्यादिकाम्यसंस्कारयोग्यतासंपत्त्यर्थ । अत्र संस्कर्तृसंस्कार्ययोरेकत्वान्नाधिकारितावच्छेदकं भिद्यते ॥

अत परमग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम, उक्थ, षोडशी, वाजपेय अतिरात्र, आप्तोर्यामश्चेति सप्त सोमसंस्था । महाव्रतम्, राजसूय, कुरुवाजपेय, सर्वतोमुखम्, पौण्डरीकम्, अभिजित्, विश्वजित्, अश्वमेधनरमेधगोमेधा, गवामयनाङ्गिरसामयनादित्यानामयनविश्वसृजामयनानि सत्राणि, वृहस्पतिसव, आङ्गिरस, अष्टादशविधानि चयनानीत्येवमनेकविधा उत्तरक्रतवस्ततोऽन्ये काम्यविधयश्चोपतिष्ठन्ते । तेऽप्येते सस्कारा भवन्ति । अदृष्टोत्पादनद्वारा फलसिद्धावङ्गभावात् । तदित्थमेतावानयमुक्तो दैवसंस्कार॰ स श्रौतो द्रष्टव्य ॥

इद चात्रावधार्यते—सोमयागा द्विविधा —आवृत्ता अनावृत्ताश्च । तत्रानावृत्ता

एकाहा । आवृत्ता अपि द्वेधा अहीनरूपा सत्ररूपाश्च । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता अहीना एव । एकादशरात्रद्वादशरात्रौ तु द्वेधा—अहीनरूपौ सत्ररूपौ च । त्रयोदशरात्रमारभ्योपरितनानि सर्वाणि सत्राण्येव । तान्यपि द्विविधानि—रात्रिसत्राणि अयनसत्राणि चेति । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि । संवत्सरसत्रमारभ्योपरितनान्ययनरूपाणि । तेषां च सर्वेषां प्रकृतिभूतं गवामयनमिति ॥

इत्थं च निरूपितो द्विविधः संस्कारो ब्राह्मो दैवश्चेति । तत्र ब्राह्मेणार्षी तनुः क्रियते । दैवेन दैवी । तदुक्तं भगवता हारीतेन—

'द्विविध एव संस्कारो भवति—ब्राह्मो दैवश्च । गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेति दैवः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृत ऋषीणां समानतां सायुज्यतां गच्छति । दैवेनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छतीति ।

तदित्थं प्रतिपन्नेष्वास्मसंस्कारेषु कतिपयस्यैव छन्दस्त्वमिष्यते आहोस्विदविशेषेण समस्येति विचार्यते । किं चातः । यदि कतिपयस्यैवोच्यते तर्हि अर्धजरतीयस्यापत्तिः । संस्कारत्वाविशेषेऽपि कस्यचिच्छन्दस्त्वमन्यस्य नेत्यत्र विनिगमकाभावात् ॥ अथ यदि समस्योच्येत तर्हि शूद्रस्यापि सच्छन्दस्त्वमापद्यते ॥

द्विजानां षोडशैव स्युः शूद्राणां द्वादशैव तु ।
पञ्च मिश्रकजातीनां संस्कारा कुलधर्मतः ॥
वेदव्रतोपनयनमहानाम्नीमहाव्रतम् ।
विना द्वादश शूद्राणां संस्कारा नामसम्भवः ॥

इति शार्ङ्गधरोक्तेः ।

स्त्रिया जातकर्म–नामकरणनिष्क्रमा–न्नप्राशन–चूडा–विवाहाः षट् । शूद्राणां तु षडेते, पञ्च महायज्ञाश्चेत्येकादशेति मदनरत्नोक्तेः—

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया ॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः ।
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥
त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः ।
नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः ॥
विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश ।

इति व्यासोक्तेः—

विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

इति ब्राह्मोक्तेश्च

कतिपयसंस्काराणां विवाहमात्रस्य वा तत्राप्यनुवर्तमानत्वात्।

'आर्पक्रमेण सर्वत्र शूद्रा वाजसनेयिन ।
तस्माच्छूद्र· स्वयं कर्म यजुर्वेदीच कारयेत् ॥'

इति शूद्राह्निकाचारतत्त्वधृतस्मृतिवचनेन शूद्राणामपि वेदसम्बन्धात् । इति चेन्। अत्रोच्यते। यथेच्छसि तथास्तु। उभयथाप्येतच्छक्यते प्रतिपत्तुं कतिपयस्य वा सर्वस्य वा छन्दस्त्वमस्तीति। ननु चोक्तमुभयत्रापि दूषणमिति चेन्नैतदस्ति। अस्ति ह्येतत्—यदारम्भे यदारम्भ, यदवसाये यदवसाय, यदभ्युच्चये यदभ्युच्चय, यदवचये यदवचय, तत्तदायतनमित्युच्यते। यदाश्रयेण वा यस्य प्रतिपत्ति सा तस्य प्रतिष्ठाऽभिज्ञायते। तथा चायं तावद् ब्राह्मसंस्कार साक्षात्परम्परया च ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्ववैश्यत्वाना प्रतिष्ठा भवति। तदधीनोपपत्तिकत्वात्। प्रतिष्ठाया च श्रूयते प्रमाशब्द, तस्मात् संसिद्धं प्रमालक्षणं छन्दस्त्वमेतस्य।

तत्र योग्यात्मनि संस्कारविशेषेण ब्रह्माधीयते, योग्यात्मनि च संस्कारविशेषेण क्षत्रं, विड् वा। श्वोवस्यस चेदं ब्रह्म, ऐन्द्रं क्षत्रम, मारुत्यो विश। आतश्चाग्नेयं ब्रह्म, ऐन्द्रं क्षत्रम्, वैश्वदेव्यो विश। अग्नेस्तु छन्दो गायत्री सा चाष्टवर्णा, इन्द्रस्य त्रिष्टुबेकादशवर्णा, विश्वेषा देवाना जगती द्वादशवर्णा। आतश्च गायत्र ब्रह्म, त्रैष्टुभं क्षत्रम्, जागती विट्। तदित्थमष्टवर्णनिबन्धनं ब्रह्माधेयमेकादशवर्णनिबन्धन चेदं क्षत्रम्, द्वादशवर्णनिबन्धना त्वेषा विडिति वर्णछन्दोबद्धतया त्रयो वर्णा उच्यन्ते—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति। शूद्रस्यैवमवर्णत्वेऽपि वर्णत्वमौपचारिकं द्रष्टव्यम्। अच्छन्दस्त्वस्यैव छन्दस्त्वेन विवक्षितत्वात्। तथा च यथा हि वाग्वर्णो गायत्रीछन्दा, त्रिष्टुप्च्छन्दा, जगतीच्छन्दा, विच्छन्दा वा भवति, एवमयं मनुष्यवर्णोऽपि चतुर्विधो भवति। सर्वोऽप्यय प्राणिवर्गोऽप्राणिवर्गो वा तैरेतैर्वर्णछन्दोभिरेव सच्छन्दस्कतया वर्णो भवति। ब्राह्मण, क्षत्रिय·, वैश्य, शूद्र इति। यथा च ग्राम्येषु पशुषु तावदजो ब्राह्मण, अवि क्षत्रिय, गौर्वैश्य, अश्व· शूद्र इति। यथावान्यत्र स्थावरादिषु। एवमयं मनुष्येषु संस्कारसिद्धो भूत्वा गायत्रीच्छन्दा ब्राह्मण, त्रिष्टुप्च्छन्दा क्षत्रिय, जगतीच्छन्दा वैश्य, प्राजापत्यच्छन्दा विच्छन्दा वा शूद्र इति ॥

'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्य कृत। ऊरू तदस्य यद्वैश्य पद्भ्या शूद्रो अजायत ॥' इति।

'प्रजापतिरकामयत—प्रजायेयेति, स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत। तमग्निर्देवता अन्वसृजत, गायत्री छन्दो, रथन्तरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणाम्, अज पशूनाम्। तस्मात्ते मुख्या—मुखतो ह्यसृज्यन्त ॥ उरसो बाहुभ्या पञ्चदशं निरमिमीत। तमिन्द्रो दैवतान्यसृजत, त्रिष्टुप्छन्द, बृहत्साम, राजन्यो मनुष्याणाम्, अवि पशूनाम्। तस्मात्ते वीर्यावन्तो—वीर्याद्ध्यसृज्यन्त ॥ मध्यत सप्तदश निरमिमीत। तं विश्वेदेवा देवता अन्वसृजन्त। जगतीछन्दो, वैरूपं साम, वैश्यो मनुष्याणाम्, गाव· पशूनाम्,।

तस्मात्ते आया —अप्रधानासृज्यन्त । तस्माद्भूयांसोऽन्येभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त ॥ पत्त एकविंश निरनिमीत । तमनुष्टुप् छन्दोऽन्वसृज्यत । वैराजं साम शूद्रो मनुष्याणाम्, अश्व पशूनाम्, तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च । तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तो—न हि देवता अन्वसृज्यत । तस्मात्पादावुपजीवत पत्तो ह्यसृज्येताम् । प्राणा वै त्रिवृत् अर्धमासा पञ्चदश प्रजापति सप्तदश त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश । तस्मिन् वै एते श्रिता एतस्मिन् प्रतिष्ठिता य एव वेदैतस्मिन्नेव श्रयते एतस्मिन् प्रतितिष्ठति ॥' इति (शतपथ० ७ । १ । १)

इति मन्त्रब्राह्मणाभ्यां तथाम्नानात् ।

यत्तु एवंविधादेव मन्त्रब्राह्मणयोराम्नानात् सृष्ट्यादौ मनुष्याकारपरमेश्वरस्य मुखा यङ्गेभ्यश्चत्वार सृष्ट्यादिभूता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा उत्पन्ना इति लभ्यते तस्यो त्पत्तिलभ्यमेव ब्राह्मणत्वादिक न संस्कारलभ्यमित्याक्षिपन्ति तदज्ञानात् ।

'अर्धं वै प्रजापतेरात्मनो धैर्यमासीदर्धं मार्त्यम् । यद्धैर्यं—सोमो वै स । ततो ब्राह्मणमसृजत । यन्मार्त्यं—सुरा वै सा । ततो राजन्यमसृजत ॥ इत्यादिश्रुति ष्विवेहापि मुखाद्ब्राह्मणमसृजत उरस क्षत्रियमित्यादीनामपेक्षितार्थविशेषपरत्वात् । सदित्थ सिद्धमभ्यादिभक्तिसिद्धद्रविणसंभोगाद्ब्राह्मणादिसंस्कारविशेषाणामपि गायत्र्या दित्वमिति दिक् ॥

निरूपयिष्यते चायमर्थो वैशद्येन धर्मसमीक्षायामित्यतोऽत्र विरम्यते ।

अथ द्रविणम्—

तत्र समिधमातिष्ठ । गायत्री त्वा छन्दसामवतु त्रिवृत् स्तोम रथन्तरं साम अग्निर्देवता ब्रह्म द्रविणम् ॥ उग्रामातिष्ठ । त्रिष्टुप् त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशस्तोम बृहत्साम इन्द्रो देवता क्षत्र द्रविणम् ॥ विराजमातिष्ठ । जगती त्वा छन्दसामवतु । सप्तदशस्तोम वैरूपं साम मरुतो देवता विट् द्रविणम् ॥ उदीचीमातिष्ठ । अनुष्टुप् त्वा छन्दसामवतु एकविंशस्तोम वैराजं साम मित्रावरुणौ देवता बलं द्रविणम् ॥ ऊर्ध्वामातिष्ठ पङ्क्तिस्त्वा छन्दसामवतु त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ । शाक्वररैवते सामनी । बृहस्पतिर्देवता । वर्चो द्रविणम् ॥ इति तैत्तिरीयश्रवणात्—

प्राचीमारोह । गायत्री त्वावतु रथन्तरं साम त्रिवृत् स्तोमो वसन्तऋतु ब्रह्म द्रविणम् ॥ दक्षिणामारोह । त्रिष्टुप् त्वावतु बृहत्साम, पञ्चदशस्तोमो, ग्रीष्मऋतु क्षत्र द्रविणम् ॥ उदीचीमारोह । जगती त्वावतु वैरूपं साम सप्तदशस्तोमो वर्षा ऋतु विट् द्रविणम् ॥ प्रतीचीमारोह । अनुष्टुप् त्वावतु, वैराज साम एकविंशस्तोम शरदृतु, फलं द्रविणम् ॥ ऊर्ध्वामारोह । पङ्क्तिस्त्वावतु शाक्वररैवते सामनी त्रिणवत्र यस्त्रिंशौ स्तोमौ । हेमन्तशिशिरावृतू । वर्चो द्रविणम् ॥

इति माध्यन्दिनीयश्रवणादग्निभक्त द्रविण ब्रह्म, इन्द्रभक्त द्रविणं क्षत्रम्,

तथा मरुद्भक्तं द्रविणं विट् प्रतिपद्यते । ब्रह्मशब्देन चात्र यज्ञ, क्षत्रशब्देन च राष्ट्रं विवक्ष्यते ।

'ब्रह्म वा एष प्रपद्यते यो यज्ञं प्रपद्यते ।
ब्रह्म वै यज्ञ । क्षत्रं वा एष प्रपद्यते यो राष्ट्रं प्रपद्यते ।
क्षत्रं हि राष्ट्रम् ।' इत्यैतरेयादिश्रवणात् ।
यज्ञशब्द पुनरत्र सोमसूर्याधिष्ठितत्रयीविद्यापर ।

'अयं वै यज्ञं योऽयं पवते । तदिमं यज्ञं सम्भृत्य एतस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति । यज्ञेन यज्ञं सदधातीति । यज्ञं वा एष जनयति यो यजते । सैषा त्रयी विद्या यज्ञ । तस्या एतच्छिल्पमेष वर्ण ॥' इति ।

'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम् । ब्रह्मक्षत्रे अनु द्वय्य प्रजा असृज्यन्त । हुतादश्चाहुतादश्च । ब्रह्मैवानु हुताद । क्षत्रमन्वहुताद । एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा । अथैता अहुतादो यद् राजन्यो वैश्य शूद्र इति । यज्ञाद्वै प्रजा प्रजायन्ते । यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते । मिथुनात् प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते ॥'

इत्यैतरेयादिश्रुतिभ्य सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिक्रियापरिकरविद्याया एव यज्ञशब्दत्वव्यवस्थापनात् । ईदृशयज्ञार्थप्रतिपादनपरतयैव च सर्व एवैते वेदा प्रवर्तन्ते इत्यप्यवधेयम् । तथा च—विद्यादयो ब्रह्मप्रकारा ब्राह्मणस्य स्वम् । तच्चाग्निभक्तम्, गायत्रीच्छन्द साध्यमतोऽग्निभुक्त्या ब्रह्मणो गायत्रीत्वम् । राष्ट्रादयो हि क्षत्रप्रकारा राजन्यस्य स्वम् । तच्चेन्द्रभक्तम्, त्रिष्टुपच्छन्द साध्यमत इन्द्रभक्त्या क्षत्रस्य त्रिष्टुप्त्वम् । विडेव तु इषोर्जरयिपशुपुष्ट्यादिभेदभिन्ना वैश्यस्य स्वम् । तच्च वैश्वदेवभक्तम्, जगतीछन्द साध्यमतो विश्वदेवभक्त्या विशो जगतीत्वमितीत्थ द्रविणानामपि ससिद्धं भक्त्या छन्दस्त्वमतो नातिरिक्तार्थत्व प्रसज्यते—इत्यवधेयम् ॥ तथा चागत्यप्रतिगच्छदर्थेषु सस्कारेषु द्रविणेषु च छन्द शब्दप्रयोगेऽपि नार्थान्तरतेति ससिद्धम् ॥

स्यादेतत् । (१)—अथापि यदेतदाध्वर्यवे छन्दोभाषाम्नायते—

'मा च्छन्द, प्रमा च्छन्द, प्रतिमा च्छन्द, अस्रीवयश्छन्द, पङ्क्तिश्छन्द, उष्णिक् च्छन्द, वृहती च्छन्द, अनुष्टुप् छन्दो, विराट् छन्दो, गायत्री च्छन्द, त्रिष्टुप् छन्दो, जगती च्छन्द ॥ १ ॥'

'पृथिवीच्छन्दोऽन्तरिक्ष छन्दो द्यौश्छन्द समाश्छन्दो नक्षत्राणि च्छन्दो मनश्छन्दो वाक्छन्द, कृषिश्छन्दो हिरण्य छन्दो गौश्छन्दोऽजाश्छन्दोऽश्वश्छन्द ॥ २ ॥

'एवश्छन्दो वरिवश्छन्द शम्भूश्छन्द परिभूश्छन्द आच्छच्छन्दो मनश्छन्दो वाचश्छन्द सिन्धुश्छन्द समुद्रं छन्द सलिलं छन्द संयच्छन्दो वियच्छन्दो वृहच्छन्दो रथन्तर छन्दो निकायच्छन्दो विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्द सन्तुपछन्दोऽ-

मुष्टुप् छन्दः ककुप्छन्दस्त्रिकपुप्छन्दः काव्यं छन्दोऽङ्कुपं छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दोऽक्षरप ङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुरोभ्रज्वा छन्दः प्रच्छच्छन्दः पक्षश्छन्दः एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विशालं छन्दो विष्पर्धाश्छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रं छन्दोऽङ्काङ्कं छन्द इति ॥ ३ ॥

(२)—अथ माथवणे त्रयश्छन्दोविशेषा आम्नायन्ते—

"त्रीणि छन्दांसि कवयो वियेतिरे पुरुरूपं दर्शतं विश्वचक्षणम्। आपो वाता ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवन आर्पितानि" ॥ १ ॥

इति। तेनातिरिच्यते छन्दःपदार्थ इति गम्यते—इति चेत्। न। यथा हि गायत्र्युष्णिगनुष्टुबादयो विष्टारपङ्क्तिसतोबृहतीककुबादयश्च याज्ञिकच्छन्दोविशेषा उपदिश्यन्ते। एवमेव सन्ति खलु मात्प्रमाप्रतिमादय एवोपरिष्ठाद्यम्भ्यादयश्चाधिकच्छन्दोविशेषास्तत्तदर्थव्यवस्थापका इत्यत्रैव छन्दोभाषातात्पर्यावगमात्। तत्र च सिद्धं परिच्छेदलक्षणं छन्दस्त्वमिति नार्थान्तरत्वप्रसक्तिः ॥

यत्पुनराथर्वणेऽपादीनां त्रयाणां छन्दस्त्वमुपदिश्यते तस्यायमाशयः—यदिदमनेकरूपं विश्वं देनाम्यातं किंचिदृश्यते तदेतत्सर्वं त्रेधा व्यवच्छिद्य गृह्यते। आपश्च वाताश्चौषधयश्चेति। एतदेवान्यत्र तिस्र एव देवास्तेजोऽप्पृथ्वीरत्न देवताप्रकरणे नाम्नातम्। भवन्ति हि निविडावयवास्तरलावयवा विरलावयवाश्च पदार्थभेदा लोके। न चैतत्त्रैविध्यापचारेण किंचिदिहोपलभ्यते। तत्र निविडावयवा अन्नौषधिमृदादिशब्दैः तरलावयवा अप्छब्देन विरलावयवास्तु तेजोवाय्वादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते। औषधादिवातादीनां स्वानुगतभावोपलक्षकत्वात् त्रयोऽप्यते भावा एवमस्मिन्नर्थे प्रयुक्ता द्रष्टव्याः। सर्वस्याप्यर्थजातस्य मृदवस्थया अववस्थया, तेजोऽवस्थया च निमित्तानुरोधेन विपरिणमनात्। एतेष्वेव त्रिषु भावेषु विश्वमेतत्प्रतिष्ठितमित्यत सिद्धमेषां प्रतिष्ठालक्षणं छन्दस्त्वमिति नार्थान्तरत्वप्रसक्तिः ॥

ननु (१)—शब्दचन्द्रिकादौ छन्दःशब्दस्य विशेषपरत्वम्—(२)—यथ छन्दानुवर्तिषु साधा सुहृदो विमनीकृता' इत्यादौ या तस्य रहःपरत्वम् (३)—यदपि वा—

> यथोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि।
> श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम्॥
>
> (रामा २।९।७)

इत्यादिषु रुचिपरत्वम्

(४)— वरदानात् पितुः कामं छन्दमृत्युरसि प्रभो। इत्यादिष्वभिलापपरत्वम्,

(५)— दक्षिणः सरस्येदारपरच्छन्दानुवर्तिषु।' इत्यादिषु वशतापरत्वम्,

(६)—'स्वच्छन्दं मजसुन्दरीभिरभितः प्रत्याङ्गमालिङ्गितः।' इत्यादिषु स्वैराचारपरत्वम्,

(७)—स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा' इत्यादिषु निष्प्रतिबन्धपरत्वम्,

(८)— त्वग्दोषी राजपुत्रस्तु ऋष्टिषेणसुतोऽभवत्।
राज्येन छन्दयामासु प्रजा स्वर्गं गते गुरौ॥

इत्यादिषु विरेचनपरत्वं वा प्रतिपद्यते। तावतापि नार्थान्तरत्वमापादयितुं युक्तम्। (१)—विषस्य नाडीमार्गावरोधकतया दैशिकावच्छेदलक्षणत्वात्॥ (२)—छन्दानुवृत्तीतिपदं तु द्वेधा व्याख्येयम्—छन्द शब्दस्येच्छापरत्वे यथा सुहृदामिच्छा स्यात्तथानुवर्तनीयमिति कृत्वा त एते दु खेन साधयितुं शक्या भवन्ति, सर्वथा परेच्छानुवर्तनस्य दु खरूपत्वादित्येकोऽर्थ । छन्द शब्दस्य परिच्छेदपरत्वे तु वाच्यमवाच्यं देयमदेयमित्येवं मर्यादया व्यवहारनियमेनानुवृत्तौ क्रियमाणाया सुहृदो दु साधा भवन्ति, मित्रताया परिच्छेदासहत्वादित्यन्योऽर्थ·। तथा चेच्छापरत्वे वक्ष्यमाणलक्षणम्, परिच्छेदपरत्वे तूक्तलक्षणं छन्दस्त्वं सिद्धमिति नार्थान्तरम्॥

(३।४।५।६।)—अथ 'श्रोतुं छन्द', छन्दमृत्यु' इत्यादिषु तु सर्वत्रैवेच्छार्थकत्वं छन्द शब्दस्येति न तावदनैकार्थ्यम् । रुच्यादीनामिच्छाविशेषरूपत्वात्। इच्छा चाभिप्रायो मनसश्छन्द । तथा चाहु कोशकारा —'अभिप्रायश्छन्द आशय' इति। यद्यपि च विषयविशेषाभिमुख्येन मनस प्रवृत्तिरेवाभिप्रायस्तथाप्युपचारभेदादसौ द्वेधा—मनोगृहीतविषयो वा विषयारूढमनो वा । अस्मिन् विषये कीदृशस्तवाभिप्राय·, केनाभिप्रायेणागतोऽसि, धनं नोऽभिप्रेतमित्येतत्सर्वं विषयाभिप्रायम्, धनाभिप्रायेणागत, द्रष्टुं विज्ञातुं वा ममाभिप्राय, किमत्राभिप्रैषीति, मनोऽभिप्रायम् इतीत्थमुभयथा व्यवहारदर्शनात्॥ तत्र मनोगृहीतविषयस्य मनोऽवच्छेदकत्वान्मनश्छन्दस्त्वं भवति। अभिप्रायानुसारेणैव मनस स्वरूपलाभात् तत्रैव तत्प्रतिष्ठानात्। अथ विषयसंक्रान्तमनस खलु मनुष्यावच्छेदकत्वान्मनुष्यच्छन्दस्त्वं भवति। स्वसंयुक्तमनोऽनुरोधेन प्रवर्तमानस्यात्मन एव मनुष्यत्वात् तत्रैव तत्प्रतिष्ठानात् । अत एव यावानस्य देह सायौगिका वार्थास्ते सर्वे दीनमनसो दीना, उदारमनसस्तूदारा भवन्ति, नीचमनसो नीचत्वम्, महाशयमनसस्तु महाशयत्वं प्रतिपद्यन्ते । अङ्गुल्य उत्तिष्ठन्तामित्यभिप्रयत एवास्याङ्गुलय उत्तिष्ठन्ते। हस्त उत्तिष्ठतामित्यभिप्रयतश्च हस्त। गच्छति तिष्ठेयमिति तिष्ठत्यव्यतिरेकेण॥ यत्र तु गच्छेयमिति न गच्छति, तत्रेयता कालेन गच्छेयमिति कालविशेषस्य विशेषणविधया विषयीभावो वा, न गच्छेयमित्येवमभिप्रायविशेषस्य नान्तरीयकसश्लिष्टस्य प्रतिबन्धकाविषयीभावो वा, सामर्थ्यापचयादिप्रतिबन्धकसद्भावो वा, हेतु समीक्षणीय । अत एव, 'आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' इति। 'आत्मना वा अग्रे आकुवते यजेयेति। तमात्मन एव प्रयुङ्क्ते यत्तनुते। ते अस्यैते आत्मन् देवते आधीते भवत—आकूतिश्च प्रयुक् च । मेधायै

मनसेऽमये स्वाहेति । मेधायां वा मनसाभिगच्छति—यजेयेति । ते अस्मिंते आत्मन् देवते आधीते भवत —मेधा च मनश्च—इत्यादिना, तथा इमे वै प्राणा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतव पागेवामि', प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्य', श्रोत्र विश्वे देवा ' इत्येवमादिना च सर्वव्यवहारप्रयोजकत्व मनस समाम्नायते ।

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिन ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥'

इति मनुना स्मर्यते च । एतदभिप्रायेणैव पुरुषेषु मनुष्यमानुषमानवमनुजा' शब्दा' प्रवर्तन्ते । मनुमनुर्मनसामैकार्थ्यात् ।

अत एव—

पुनन्तु मा देवजना' पुनन्तु मनसा धिय' ।
पुनन्तु विश्वाभूतानि जातवेद पुनीहि मा ॥'

इति मन्त्रस्याथर्वणे पुनन्तु मनवो धिय ' इति पाठ' संगच्छते । मनस्वीत्यादिश ब्दानां व्यक्तिविशेषनिरूढानां मन संयुक्तयावदर्थपरत्वाभाववन्मनुष्यादिशब्दानामपि पशुपक्ष्यादिष्वनुपचार' प्राशस्त्यामिप्राय । प्राशस्त्यं च त्र्यष्टकवीजाङ्कुरयोग्यक्षेत्र रूपत्वास्य मनुष' संपूर्णात्मत्वेन द्रष्टव्यम् । अत एव मनुष्यधर्मेषु त्रिमग्योनिजेषु वृत्तयोऽष्टविधा उत्पद्यन्ते । तदुत्पत्तिक्षेत्रस्य मनुषस्तेषु खिमरूपेणैवानुवर्तमानत्वात्तद नुसारेण यत्किंचिद्वृत्तेरेव तत समुदयात् । त्र्यष्टक चेदमाथर्वणे समामनन्ति—

'मनसे चेतसे धिय आकूतय उत चित्तये ।
मत्यै श्रुताय चक्षसे विधेम हविषा वयम् ॥' इति ।

एवरस्मिन्नेव मनुषि प्रयोजकादितादात्म्याभिप्रायेण कतिपये शब्दा प्रवर्तन्ते । तथा च मनुः—

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्य विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥
एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परं प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥' इति ।

अथैतस्मिन् मनुष्यसामान्ये स्वस्वक्रमिणाप्यायनसमर्थकसंस्कारविशेषोपपत्तावन्यथा प्ययाचारमाही भवतीति कस्यचिद्ब्राह्मणत्वमन्यस्य क्षत्रियत्व वैश्यत्वं शूद्रत्वं वा प्रव र्तते । तदेतत्त्वेव तत्तद्विभिन्नप्रवृत्तिप्रयोजकानां तत्तदाभ्यगतसम्प्रग्विशेषाणां ब्राह्मणा दिच्छन्दस्त्वमाख्यायते । दुराचारानुमितेन तादृशसंस्कारभ्रंशेनोन्मर्यादो ब्राह्मण स्वरूपात् पततीति तादृशपातित्यप्रतिब भद्वारा यथास्थितस्वरूपसंरक्षकस्य तादृशसंस्का रस्य महादिद्रविणस्य वा ब्राह्मणादिच्छन्दस्त्वोपपत्ते । ब्राह्मणादीनां तत्रैव प्रतिष्ठि तत्वाच्चेति । तथा च न तत्राप्यर्थान्तरतेति सूक्ष्मेक्षिकया समीक्ष्यम् ।

जडेष्वप्येवं स्वस्वप्रवृत्तिप्रयोजकस्य स्वस्वासाधारणधर्मस्य स्वस्वच्छन्दस्त्वमिति सर्वे एव स्वकर्मणि स्वच्छन्दसो भवन्ति । बलवत्परधर्मसंक्रमे तु परच्छन्दसो जायन्ते । अन्याधीनप्रवृत्तिकत्वात् । यथा हि कपाटादिषु समवायिनो काष्ठखण्डयोर्जटितयोराल-म्बनस्य कीलितलौहादिशकलस्य कपाटच्छन्दस्त्वमन्यथा काष्ठखण्डद्वयविभागात्कपा-टस्वरूपहानि· प्रसज्यते । एवं पादद्वयावसक्तरश्मिना आच्छन्दित पशुस्तदधीनवृ-त्तिको भवतीत्यसौ रश्मिश्छन्द स्यात् । एवमेवान्यत्रान्यत्र सर्वे एव जडश्चेतनो वा धर्मी स्वगतेन धर्मविशेषेण छन्दितस्तदधीनवृत्तिको भवतीत्यतस्तस्मिन् स्वधर्मे प्रतिष्ठा-नादस्य स्वच्छन्दस्त्वम्, स्वरूपाननुगतेन च केनचिद्धर्मेणाच्छन्दने तस्य परच्छन्दस्त्वं भवतीति पर्यालोच्यम् । (७) एतेन स्वच्छन्दोच्छलदच्छेत्यादय· प्रयोगा अपि सुव्याख्याता ॥ (८) 'राज्येन च्छन्दयामासु' इत्यादावपि विरेचनस्य व्यावर्तनाप-रपर्यायस्य संवित्परिच्छेदानतिरेकान्नार्थान्तरत्वमापद्यते । तदित्थमनेकधा निर्दिष्टं संस्कृतं छन्द प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

अथात प्राकृतां छन्द प्रतिष्ठामनुवर्तयाम । अस्ति हि—सर्वेषामेवार्थजाताना काचिदाकारनिबन्धना मात्राभूमि, ज्ञानदर्शनचारित्र्यशक्तिनिबन्धना च वृत्तभूमि· आतिस्विकभावेन प्रकृतिसिद्धा, या भूयोदर्शनेन परीक्षकबुद्धिनिरूढा भवति । तां तामेव भूमिं बुद्धिनिष्ठा छन्द प्रतिष्ठामालोचमान शिल्पी तत्साम्येन बहिरर्थमुत्पा-दयति । इमा च दार्शनिका यद्यप्यनुभवाहितसंस्काररूपा विषयाकाराकारितान्त कर-णवृत्त्यनुशयरूपा वाचक्षाणा विषयोत्पत्त्यनन्तरभाविनीमेवाभिप्रयन्ति । अथापि तद्व-स्तूपपत्तेस्तच्छन्द प्रतिष्ठानिघ्नतया वस्तुतस्तस्या औत्पत्तिकत्वससिद्धि· । नहि खलु ह्रस्वचिकीर्षया कार्श्यं गमितस्यापि हस्तिन प्रोत्तुङ्गचिकीर्षया वा पोषं गमितस्यापि कीटस्य कपिशरीरमर्यादानुगम· शक्यते कर्तुम् । न वा तरुणकपिसमशरीरेणा मनु-ष्यशिशोर्महतापि प्रयत्नेन मुग्धत्वमपनोद्य तरुणकपिवद्गमनागमनप्रौढिं कर्तुं पारयाम· । पञ्चविंशतिवर्षाणि यावददृष्टवर्धनभावस्यापि नरशरीरस्य तदुत्तरमुपायपरम्परयापि वृद्धियोग्यत्वं न दृश्यते । एते चान्ये चैवंविधास्तस्या एव सृष्ट्यादौ परमेश्वरेच्छानिय-मिताया प्रतिष्ठाया महिमानो भवन्ति ।

सा चेयं छन्द प्रतिष्ठा द्वेधा—मात्राप्रतिष्ठा वृत्तप्रतिष्ठा च । अवयवपिण्डपरिवृ-त्तिसहत्वे आद्याया, तदसहत्वे चान्याया व्यवस्थिति । एतदव्यक्तप्रतिष्ठाव्यञ्जका एवा-वयवकूटा प्रतिष्ठानुलितकेन सनिविष्टाश्छान्दसिकनयेऽक्षरशब्देन संज्ञायन्ते वर्णशब्देन च । तथा च श्रूयते—

'स बृहतीमेवास्पृशद् द्वाभ्यामक्षराभ्यामहोरात्राभ्यामेव । तदाहुः—कतमा सा देवाक्षरा बृहती यस्या तत्प्रत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्य·, द्वादशाष्टका, द्वादशामा-वास्या·, एषा वाव सा देवाक्षरा बृहती, यस्या तत्प्रत्यतिष्ठदिति ।'

अत्र हि पौर्णमास्यष्टकामावास्यानामहोरात्रमोभ्याक्षरस्यमाम्यामतं छन्द परिभाषायाम् ।

तथा शतपथश्रुतौ—

'पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रय । अर्धमासशो वै संवत्सरो भ्यमानि तत्रार्त्याप्नोति । पञ्चदशानामु वै गायत्रीणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि, त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि तदहान्याप्नोति । तद्वष संवत्सरमाप्नोति ।'

इत्येवमहोरात्राभ्यां सवत्सरासिं प्रदर्शयता भगवता महर्षिणा पञ्चदशभि पञ्चदशभिर्वर्णं प्रकल्पितशरीराणां वैदिकपर्याये संवत्सरगम्याप्रतिपत्त्यर्थमन्तिर्यत्प्रश्नानामधमाराम्यानां छन्द परिभाषायामक्षराम्ययया प्रतिपत्तम्यानां चतुर्विंशत्या संवत्सरस्य गायत्रीस्य सुप्रतिपादित भवतीति द्रष्टव्यम् ।

एतदभिप्रायेण च—

'अग्निं दूत वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ।

इत्येतन्मन्त्रविवरणप्रक्रमे शतपथे—

'देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्या पस्पृधिरे । तान् स्पर्धमानान् गायत्र्यन्तरा तस्थौ । या वै सा गायत्र्यासीद् इयं वै सा पृथिवी । इयं हैव तदन्तरा तस्था । त उभय एव विदांचक्रु' यतरान् वै न इयमुपावर्त्स्यति ते भविष्यन्ति परेतरे भविष्यन्तीति । तामुभय एवोपमन्त्रयांचक्रिरे—अग्निरेव देवानां दूत आस सहरक्षा इत्यसुररक्षसमसुराणाम् । साग्निमेवानुप्रेयाय । तस्मादन्वाह 'अग्निं दूतं वृणीमहे' इति॥

इत्यनेन ग्रन्थेन सवत्सरवत् पृथिव्या अपि गायत्रीत्वमाम्नायते । तत्राप्यक्षरानां षट्पुत्तरत्रिशतीमितानां व्यवस्थिततया अर्धमासशो व संवत्सरा भवत्येति' इति न्यायेन पञ्चदशधा परिच्छत्रे चतुर्विंशत्यक्षरत्वोपलब्धे ॥

अपर आह—

"यत्पयपद्मत् सरिरस्य मध्य उर्वीमपश्यज्जगत प्रतिष्ठाम् ।
तत्पुष्करस्यायतनाद्धि जातं पर्णं पृथिव्या प्रथनं हरामि ॥
याभिरदृहज्जगत प्रतिष्ठामुर्वीमिमां विश्वजनस्य भर्त्रीम् ।
ता न शिवा शकरा सन्तु सर्वा ॥"

'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । सन प्रजापतिरभ्यश्रम्यत्—कथमिदं स्यादिति । सोपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठत् । सोऽमन्यत—अस्ति वै तत्—यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आर्च्छत् । तस्या उपहत्योदमज्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् तत्पृथिव्यै पृथिवीत्वम् ॥ अभूद्वा इदमिति तद्भूम्यै भूमित्वम् ॥ तां दिशोऽनु वात समवहत् । तां शकराभिरदृहत् शं वै नोऽभूदिति । तच्छकराणां शर्करत्वम् ।

इत्येवं मन्त्रब्राह्मणाभ्या तैत्तिरीयके जगत प्रतिष्ठाया शर्कराभिरक्षरस्थानीयाभि संभृतत्वादस्याश्छन्द सामान्यलक्षणे प्राप्ते छन्दोविशेषप्रतिपित्सायाम्—

"स वै खलु प्रथमं यजति। तद्वै कनिष्ठं छन्द सद् गायत्री प्रथमा छन्दसा युज्यते। अयं वै लोको वर्हि । ओषधयो वर्हि। अस्मिन्नेवैतल्लोके ओषधीर्दधाति। ता इमा अस्मिंल्लोके ओषधय प्रतिष्ठिता । तदिदं सर्व जगदस्याम् । तेनेयं जगती, तज्जगतीं प्रथमामकुर्वन्। अथ नराशंस द्वितीयं यजते। अन्तरिक्षं वै नराशस। अन्तःरिक्षमु वै त्रिष्टुप्। तत्त्रिष्टुभं वै द्वितीयामकुर्वन्।"

इति शतपथोक्तप्रकारेण द्युलोकान्तरिक्षापेक्षया कनिष्ठाया पृथिव्या कनिष्ठत्वसाधर्म्याद्गायत्रीत्वं सर्वजगदाश्रयत्वाद्वा जगतीत्वमित्यादि तत्तत्प्रकरणप्राप्तं द्रष्टव्यमिति। क्वचित्त्वस्य श्लोकस्य स्रग्धराछन्द, त्रैष्टुभमिदं पद्यमित्यादिवदिहापि भेदेन व्यपदिशन्ति—'गायत्री वै पृथिवी, त्रैष्टुभमन्तरिक्षम्, जागती द्यौ, आनुष्टुभीर्दिश।' इत्यादि।

एवं यत्र गार्हपत्यात्प्राञ्चं सन्तमाहवनीयमुद्धर्तु विक्रमाधानं विधीयते तत्र—

"तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीत, अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्र्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति। एकादशस्वादधीत, एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति । द्वादशस्वादधीत, द्वादशाक्षरा वै जगती। जगत्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति॥ नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत तदादधीत। स यद्वा अप्यल्पकमिव प्राञ्चमुद्धरति। तेनैव दिवमुपोत्क्रामति।"

इत्येवं विक्रमाणा छन्दोनिदानसख्यया संख्याताना छन्द परिभाषायामक्षरत्व छन्दसा मात्रानिबन्धनत्वं च सुव्यक्तमाख्यातमिति द्रष्टव्यम्॥ एवमग्निष्टोमप्रशंसायामैतरेयके—

"स वा एषा गायत्र्येव यदग्निष्टोम । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री, चतुर्विंगतिरग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि। स वा एप सवत्सर एष यदग्निष्टोम । चतुर्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सर, चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि।"

इत्येवमग्निष्टोमस्य गायत्रीत्वसंवत्सरत्वोपचारप्रसङ्गेन स्तुतशस्त्राणामक्षरत्वमवगतं भवति। यत्तु स्तोत्रशस्त्राणामर्धमासत्वानवगमवदक्षरत्वमपि नावगतं स्यादिति ब्रूयात् तदपवाद्यम्। स्तोत्रशस्त्रयोरर्धमासत्वासिद्धौ चतुर्विंगत्यर्धमासत्वरूपसंवत्सरत्वस्याप्यग्निष्टोमनिष्ठत्वेनाप्रतिष्ठानापत्ते ।

यत्तु—"सोऽब्रवीत् प्रजापतिश्छन्दांसि—"रथो मे भवत, युष्माभिरहमेतमध्वानमनुसंचराणीति। तस्य गायत्री च जगती च पक्षावभवताम् । उष्णिक् च त्रिष्टुप् च प्रष्ट्यौ। अनुष्टुप् च पङ्क्तिश्च धुर्यौ। बृहत्योवोद्धिरभवत्। स एतं छन्दोरथमास्थाय एतमध्वानमनुसमचरत्॥"

इति तैत्तिरीयके छन्दसां रथत्वम्।

यथ— 'पशवो वै देवानां छन्दांसि, तद् यथेद पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्ति ।
एव छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति ॥" इति शतपथे छन्दसां पशुत्वम् ।

यदपि—'अयुक्त सप्त शुन्ध्युव सूरो रथस्य नप्त्यः ।
ताभियाति स्वयुक्तिभि ॥ १ ॥
सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य ।
शोचिष्केश विचक्षण ॥ २ ॥'
भद्रा अश्वा हरित सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यास ।
नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थु परिद्यावापृथिवी यन्ति सद्य ॥ ३ ॥
सप्त स्वसार सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथ ॥ ४ ॥'
सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाऽधि तस्थु ॥
इम रथमधि य सप्त तस्थु सप्त चक्रं सप्त वहन्त्यश्वा ।
सप्त स्वसारो अभिसनवन्त यत्र गवां निहिता सप्तनाम ॥
(१ । २२ । १६४ । २ ॥, ३ ॥)

इत्यत्रेषु मन्त्रेषु छन्दसामश्वत्वम् ।

तेऽब्रुवन्नङ्गिरस आदित्यान् । क स्थ क व सद्भ्यो हव्य वक्ष्याम इति । छन्द सु इत्यब्रुवन् । गायत्र्यां त्रिष्टुभि जगत्यामिति तस्माच्छन्द सु सद्भ्य आदित्यभ्य आङ्गिरसी प्रजा हव्य वहन्ति ।'

इति ब्राह्मणे छन्दसां सदनत्व व्याख्यायते तत्रापमयमाशय —

सूर्यो हि दिवि गच्छन् त्रिंशदुत्तरपदपरिमितम दिवस पुन प्राक्तन स्थान मागच्छन् य पन्थानमाश्रयति तदयनवृत्त त्रिंशदुत्तरपथपरिहितं याम्योत्तरतश्च कोणेन विपुल द्रष्टव्यम् । तदयनयाम्यरेखातो दक्षिणतो द्वयशान्तरेऽपरा रेखा ताव दशाङ्किता ततोऽपि दक्षिणत अंशान्तरेऽन्या तत पञ्चांशान्तरेऽप्यन्या कार्या । एवमुत्तररेखाया उत्तरतोऽपि तिस्रो रेखा कार्या । तदित्थमष्टरेखाभि सप्तपथा सूर्यमार्ग । तत्र सर्वदक्षिणे पथ्यपि पञ्चदशभि पञ्चदशभिरंशैर्विभागे कृते चतु र्विंशतिर्विभागा लभ्यन्ते तदेतच्चतुर्विंशत्यक्षरेयं गायत्री द्रष्टव्या ॥ १ ॥ तदुत्त रपथपि च पादार्धोनत्रयोदशभित्रयोदशभिरंशैरष्टाविंशतिविभागा स्युस्ततस्तावदक्षरा सेयमुष्णिक् संसिद्धा ॥ २ ॥ ततोऽप्युत्तरपथपि सपादैकादशांशै कृत्वा द्वात्रिंशद्वि भागलाभात्तावदक्षरा सेयमनुष्टुप् सिध्यति ॥ ३ ॥ अथ मध्यमपथपि सूर्यबिम्बाधि ष्ठिते दशभिर्दशभिरंशैर्मध्यादायां षट्त्रिंशद्विभागविद्धा तावदक्षराया बृहत्या सिद्धि ॥ ४ ॥ एवं तदुत्तरपथपि नवांशा कृत्वा चत्वारिंशदक्षराया पङ्क्ते ॥ ५ ॥ तदुत्त रतश्च पादोनपादेन सपादैकादशकलात्मकेन सहितैरष्टांशै कृत्वा चतुश्चत्वारिंश दक्षराया त्रिष्टुभ ॥ ६ ॥ तथा सर्वोत्तरपथपि सार्धसप्ताश कृत्वा अष्टाचत्वारिंशदक्ष राया जगत्याश्च संसिद्धिर्द्रष्टव्या ॥ ७ ॥ तथा हि न्यास —

१	२४	१५°		—गायत्री
२	२८	१२°५२'३०"	प्रतिभागे सार्धसप्तविंशत्युत्तरशतकलापचये	उष्णिक्
३	३२	११°१५'	प्रतिभागे सार्धसप्तनवतिकलापचये	अनुष्टुप्
४	३६	१०°	प्रतिभागे पञ्चसप्ततिकलापचये	बृहती
५	४०	९°	प्रतिभागे षष्टिकलापचये	पङ्क्तिः
६	४४	८°११'१५"	प्रतिभागे पादोनोनपञ्चाशत्कलापचये	त्रिष्टुप्
७	४८	७°३०'	प्रतिभागे सपादैकचत्वारिंशत्कलापचये	जगती

अस्मिश्च निर्दिष्टे संवत्सरचक्रे यद्यपि निर्देशलाघवाय एकस्मादेव स्थानादारब्धानि तानि सर्वाणि छन्दांसि अथापि तेषामारम्भणीयस्थानानि देवताविशेषै प्रतिपत्तव्यानि। अग्नितारातो गायत्र्या (१), सवितृत उष्णिह (२), सोमादनुष्टुभ (३), बृहस्पतेश्च बृहत्या (४), वरुणात् पङ्क्ते (५), इन्द्रादेव त्रिष्टुभ॰ (६), अथ विश्वेभ्यो देवेभ्यो जगत्या (७) उपक्रमणात्। एतदभिप्रायेणैवैतेषां देवानाम्—

‘अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता संबभूव।
अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥
विराण् मित्रावरुणयोरभिश्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्न।
विश्वान् देवान् जगत्याविवेश तेन चाक्लृप्र ऋषयो मनुष्या ॥’

इत्यस्मिन् मन्त्रे तत्तच्छन्दोभि सयुक्त्वं तत्तच्छन्दोऽधिष्ठातृत्वं च महर्षय आमनन्ति ॥ तथैव जगदुपभोगाच्च।

एतेषामेव तत्तच्छन्द सयुजा देवानामंशुभिराप्यायितस्य सूर्यांशोस्तत्तदधिष्ठाने शुक्लसारङ्गादिरूपवत्त्वमुपदिश्यते। छन्द स्थितिनिदर्शनायामवगमसौकर्याय वा तदिदं यथायथमुपेक्ष्यम् ॥

तया च प्रकृते सूर्यप्रकाशात्मकस्य प्रजापतेर्बृहतीपदव्योपक्रममाणस्य बृहतीमुभयतोभागा रथोपकरणवत् सचारसाधनान्येव भवन्तीति यथेच्छं रथवद्यानत्वमश्ववद्वा वाहनत्वमत्रैव सर्वदावस्थानात्सदनत्वं चोपचर्यते। सूर्यप्रकाशस्य प्रजापतित्वं चैतरेयशतपथयोराम्नायते—

‘तदु तदिमाल्लोकान् समारुह्य अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति। तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्पर भा प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोक तदेवमिमाल्लोकान् समारुह्य अथैता गतिमेता प्रतिष्ठा गच्छति। तदेता गतिमेता प्रतिष्ठा गत्वा एतस्यैवावृतमन्वावर्तते।’

‘असावादित्य एकविंश उत्तमा प्रतिष्ठा, तद्दैवं क्षत्रम्, सा श्री, तदाधिपत्यम्, तद् ब्रध्नस्य विष्टपम्, तत्प्रजापतेरायतनम्, तत्स्वाराज्यमृध्नोति ॥’ इति च ॥

तत्रैतस्य विशिष्टस्य रथत्वाभ्युपपत्तौ तदपेक्षिते रथचक्रे यथेच्छं छन्दोमर्यादावृत्ताभिप्रायेण कदाचित्सप्तचक्रत्वम्, कदाचिच्च रथपार्श्वत्वसाधर्म्याद्गायत्रीजगत्यभिप्रायेण

द्विचक्रत्वम्, अथ कदाचित्पुनः कालचक्रपरिवृत्त्यभिप्रायेणैकचक्रत्वं च तत्र तत्र व्यपदिश्यते ।

एष स्य भानुरुदियर्ति युज्यते रथः परि ज्मा दिवो अस्य सानवि ।

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्त चक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः ।

सप्त स्वसारो अभिसंनवन्त यत्र गवां निहिता सप्तनाम ।

इत्यादिषु सप्तचक्रत्वस्य,

तस्य गायत्री च जगती च पक्षावभवताम्'

इत्यादिषु द्विचक्रत्वस्य,

उद्गति प्रसवीता जनानां महान् केतुरर्णवः सूर्यस्य ।

समानं चक्रं पर्याविवृत्सन् यदेतशो वहति धूर्षु युक्तः ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थुः ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परिद्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥

इत्येवमादिष्वेकचक्रत्वस्य च प्रतिपादनात् । एवमेवाश्वत्वाभ्युपपत्तावपि सप्ताश्वसैकाश्वत्वाभ्यां कल्पनाभेदोऽपि यथायथं समन्वयादुपपद्यते सिद्धो माणवकः इत्यादिवद्गुणशब्दतया तत्तात्पर्यविषयभूते वस्तुनि बाधादर्शनात् । निर्भाषत हि प्रकृते रथाश्वादिशब्दः रथाश्वादिगुणच्छन्दसि वस्तुभूते । स च व्याधिष्ठितत्वस्य व्यापारप्रयोजकस्यापारवर्गतमुभयसंबन्धेन स्वविशिष्टं यत् तद्विशिष्टप्रवृत्तिजनकप्रवृत्तिमत्त्वरूपः । एतदेव हि वचनाच्छन्दसो रथत्वमित्यवधेयम् ॥

एतदभिप्रायेणैव ।

'एते वाव देवाः प्रातर्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ—त एते सप्तभिः सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति ।'

इत्येवमादयः श्रौतव्यवहारा सगच्छन्ते । तदित्थंभूतस्य खल्वप्यस्य सप्तच्छन्दोमयाश्वरूपस्य सूर्यभागस्य

सार्धानिमण्डलशतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः ।

आरोहणावरोहाभ्यां भानोरब्देन या गतिः ॥

स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥

इत्येव विष्णुपुराणादिषु गतिप्राधान्येन रथत्वव्यवहारवदेव क्रतुतत्त्वमयत्वादभिप्राधान्ये यज्ञशब्देन, आदित्यप्राधान्ये प्रजापतिशब्देनाथ कालप्राधान्ये संवत्सरशब्देन च भूयसा वैदिकव्यवहारा दृश्यन्ते ।

अत एव—

'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमान सचन्त यत्र पूर्वे साध्या सन्ति देवा ॥'

इत्येतन्मन्त्रविवरणप्रक्रमे—

'यज्ञेन वै तद्देवा यज्ञमयजन्त, यदग्निना अग्निमयजन्त, ते स्वर्गं लोकमायन् । छन्दांसि वै साध्या देवा तेऽग्रेऽग्निना अग्निमयजन्त ते स्वर्ग लोकमायन् ॥ आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च । ते अग्रे अग्निमयजन्त, ते स्वर्ग लोकमायन् ॥'

इत्येवमुक्तमैतरेयके ।

अत एव च—

'त्रीणि च शतानि षष्टिश्चानूच्यानि यज्ञकामस्य, त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि तावान् संवत्सर, संवत्सर प्रजापति प्रजापतिर्यज्ञ ॥' इत्यादि श्रूयते ।

एतदभिप्रायेणैव चैतेषा छन्दसामग्ने प्रजापतेश्च तनुत्वमपि तत्र तत्रोपचर्यते ।

तथा हि

'विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् । यद्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाल्लोकाननपजय्यमभिजयति ।'

इत्येवं विष्णुक्रमपरिक्रमणविधौ—

"अथावर्तते—"सूर्यस्यावृतमन्वावर्त इति । एवमिमॉल्लोकान् समारुह्य, अथैपा गतिरेषा प्रतिष्ठा—य एप तपति, तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्परं भा प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोक, तदेवमिमॉल्लोकान् समारुह्य, अथैता गतिमेतां प्रतिष्ठा गच्छति, तदेता गतिमेता प्रतिष्ठा गत्वा एतस्यैवावृतमन्वावर्तते ।"

इति माध्यन्दिना आहु ॥

तैत्तिरीया अप्येवं—

"ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्तते—इत्याह । असौ वा आदित्य इन्द्र । तस्यैवावृतमनु पर्यावर्तते । तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवावृतमनु पर्यावर्तते ।"

इत्युक्त्वा,

"चतसृभिरावर्तते—चत्वारि च्छन्दांसि । छन्दांसि खलु वा अग्ने प्रिया तनू. प्रियामेवास्य तनुवमभिपर्यावर्तते ।"

इत्याद्यामनन्ति सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं तन्वन्तीत्याद्या स्मृतयश्चैतदर्थपरा द्रष्टव्या । एवं हि भूयांसो याज्ञिकाना यज्ञानुबन्धिनो व्यवहारा एतदेव छन्दोमयमण्टलमनुसृत्य प्रवर्तमाना सन्तीति तत्र तत्रान्वीक्षितव्यम् ॥

एवमेवादित्यप्राधान्यात् प्रजापतिशब्देन व्यवहारे प्रवर्तमाने मुख्यमादित्यबिम्बं तदुपलक्षितरेखा चोभयतो दश दश रेखा आक्रम्य कृतशरीरस्यैकविंशस्य प्रजापतिपुरुषस्य याम्यसौम्यभेदेन द्वैधे प्रतिपन्ने—

'ता उत्तरेणाहवनीयं प्रणयति । योषा वा आपो वृषाग्नि । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते । एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तम् । उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमतिशेते ।'

इति शतपथोक्तयोषावृषन्यायेन सौम्याया अपां दिशो योषात्वं याम्याया अग्नि दाक्षिणत्वस्य प्रतिपाद्य तन्नांशानुरोधि दक्षिणेनाभिप्रायेण विराट्त्वमाम्नातं दृश्यते श्रुति स्मृत्यादिषु । तथा च विषुवदह —संस्थानाभिप्रायेण तावत्—

'यथा वै पुरुष एव विषुवान् । तस्य यथा दक्षिणोऽर्ध एवं पूर्वोऽर्धो विषुवतः । यथोत्तरोऽर्ध, एवमुत्तरोऽर्धो विषुवतः । तस्मादुत्तर इत्याचक्षते । प्रबाहुक् सतः शिर एव विषुवान् । विदलसंहित इव वै पुरुषः । तद्यपि स्यूमेव मध्ये शीर्ष्णो विज्ञायते ।'

इत्युक्तमैतरेयके ।

तैत्तिरीयकेऽपि—

"एकविंश एष भवति । एतेन वै देवा एकविंशेनादित्यमित उत्तमं सुवर्गं लोकमारोहयन् । स वा एष इत एकविंशः । तस्य दशावरस्तादहानि दश परस्तात् । स वा एष विराज्युभयतः प्रतिष्ठितः । विराजि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेमौ लोकौ यन् सर्वेषु सुवर्गेषु लोकेष्वभितपन्नेति"

इत्युक्त्वा,

देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य पराचोऽतिपातादबिभयुः । तं छन्दोभिरदृंहन् धृत्यै । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्यावाचोऽवपातादबिभयुः । तं पञ्चभी रश्मिभिरुदवयन् ॥' इत्याद्याम्नायत ॥

'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं सर्वतः स्पृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥'
'ततो विराडजायत विराजोऽधिपूरुषः ।
स जातोऽत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥'

इत्येवमादयो मन्त्रवर्णा अप्यमुमर्थं दर्शयन्ति । स्मर्यते चायमर्थो मन्वादिभिरपि—

'द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥'

इत्यादिना ।

तत्रेत्थं तावद्दशानां दशकस्य दशकस्यैकैकमक्षरत्वमभिप्रेत्य बृहतीत्वमाख्यातम् । अन्यत्र पुनः 'इयं वै मा अन्तरिक्षं प्रमा, असौ प्रतिमा द्वादश द्वादशाभिता पञ्चधाप्ति । तत् षट्त्रिंशत् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती' इत्येवमाचक्षाणेन पौर्णमास्यष्टकामावास्यानां त्रैधानामेवाक्षरत्वमभिप्रेत्य बृहतीत्वं संसाध्यते । एवं द्वादशाहश्रुतौ—

'तदाहुः—यदन्यानि च्छन्दांसि वर्षीयांसि भूयोऽक्षरतराणि अथ कस्मादेतां बृहतीत्याचक्षते इति । एतया हि देवा इमाँल्लोकानाप्नुवन् । ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक

माश्नुवत, दशभिरन्तरिक्षम्, दशभिर्दिवम्, चतुर्भिश्चतस्रो दिग, द्वाभ्यामेवास्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठन्। तस्मादेता वृहतीत्याचक्षते।"

इत्यैतरेयश्रुत्या सवत्सरवलयात्मकवृहतीव्याप्यैकपदा—विराजोऽक्षरत्वमाख्यायते। विराजोऽपि भूयस्य क्रतयो भवन्ति। तैत्तिरीयके तावत्—

"नव प्रयाजा इज्यन्ते नवानुयाजा, अष्टौ हवींषि, द्वावाघारौ, द्वावाज्यभागौ। त्रिशत्सपद्यन्ते। त्रिंशदक्षरा विराट्।"

इत्येवं प्रयाजादीनामक्षरत्वमाह।

मैत्रायणीयकेऽप्येवम्—

'प्राणेभ्यो वै ता प्रजा प्राजायन्त। प्राणा वा एतानि नव हवींषि। नव हि प्राणा। आत्मा देवता। तत प्रजायते। नव प्रयाजा, नवानुयाजा, द्वा आज्यभागा, अष्टौ हवींषि, अग्नये समवद्यति। वाजिनो यजति। तत्त्रिंशत्। त्रिंशदक्षरा विराट्। विराज्येव प्रतितिष्ठति। विराजो वै योने प्रजापति प्रजा असृजत। विराजो वा एतद्योनेर्यजमान प्रजायते। त्रिंशत्। त्रिंशद्वै रात्रयो मास। यो मास स सवत्सर। सवत्सरः प्रजापति। तत्प्रजापतेश्च वाए तद्विराजश्च योनेर्मिथुनाद् यजमान प्रजायते'—

इति प्रयाजादीनामिव त्रिंशद्रात्रीणा विराडक्षरत्वमुच्यते।

अथ माध्यन्दिनीयके—

'शूर्पं चाग्निहोत्रहवर्णीं च, स्फ्यं च कपालानि च शम्या च कृष्णाजिनं च, उलूखलमुसले, दृषदुपले। तद्दश, दशाक्षरा विराट्। विराड् वै यज्ञ।'—

इति शूर्पादीनामक्षरत्वमुक्तम्।

ऐतरेयके च—

'यद्गु गायत्री च, पङ्क्तिश्च—ते द्वे अनुष्टुभौ। यदुष्णिक् च, वृहती च—ते द्वे अनुष्टुभौ। यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा, त्रिष्टुप् च, ते द्वे अनुष्टुभौ। यदु द्विपदा च षोडशाक्षरा, जगती च—ते द्वे अनुष्टुभौ॥'

इत्येवं कृत्वा द्वयोर्द्वयोरनुष्टुप्त्वम्, तथा अनुष्टुप्पङ्क्त्योरुष्णिक्त्रिष्टुभोर्गायत्रीजगत्योश्च वृहतीत्वमिति विजातीयच्छन्दोद्वयाक्षराणा सजातीयछन्दोद्वयाक्षरत्वमाख्यायते। तदेतदेवमन्यत्रान्यत्र भूयसा तत्तच्छन्द स्वरूपनिर्वचनपरतत्तच्छ्रौतवचनपरिशीलनया चत्वारोऽर्था निष्कृष्य सिध्यन्ति—

(१) छन्द स्वरूपनिरूपकतयाभिप्रेतस्य यथेष्टसमुदायावयवता गतस्य यस्य कस्यापि द्रव्यजातस्य गुणजातस्य वा छन्द परिभाषायामक्षरसज्ञा। इत्येक॥

(२) क—तादृशैश्चाक्षराख्यैर्द्रव्यगुणैश्चतुर्विंशतिसख्यापूरणे च सा मर्यादा गायत्री, अष्टाविंशतिसख्यापूरणे च सा मर्यादा उष्णिगित्येवं चतुरुत्तराणि तानि तानि छन्दासि वेदितव्यानि। उत्तरोत्तरमेकैकाक्षरवर्धितपादत्वात्॥

(२) ख—पादप्राधान्येन चाष्टभिरक्षरैः कृता मर्यादा गायत्री, दशभिर्विराट्, एकादशभिस्त्रिष्टुप् द्वादशभिर्जगतीत्यपीच्छन्तीति द्वितीयः ॥

(३) एवं पर्यायमुक्तिकाम्या शिल्पाद्युपयोगिनी मितिश्छन्द इति तृतीयः ।

(४) मितेरपि न मितिरयेन रूपेण छन्दस्त्वमपि तु कारणतापक्षितम्वरूपविक्षेपजनकतायच्छेदकत्वेनेति चतुर्थः ।

एतमेव निरूपमनुसृत्य लौकिका, वैदिका, वाचिका, आर्थिकाश्च सर्वे छन्दांस्यय द्वारा ययायथं प्रयतमाना भवन्तीति तत्र तत्रोपलक्ष्यम् ॥ तदित्यमार्थिकेषु छन्दोऽप्यवदारेषु छन्दःप्रतिष्ठातत्त्वं वैशद्येन प्रदर्शितं भवति ॥

वाचिकेष्वपि छन्दःस्वर्णसाम्यवाक्यसाम्येनाणानामपि नियतसंख्यावच्छिन्नानां सवघोपवेशात्मा गायत्र्यादिच्छन्दोविशेषस्य रूपोपलब्धस्वरसंवेशापवेशाधिष्ठानस्य प्रस्तारादिक्रियाभिनेयस्यामूर्तस्य छन्दःप्रतिष्ठात्वमयतिष्ठते । सा च मात्रासंख्याप्रधाना अक्षरसंख्याप्रधाना, नियतमात्राक्षरस्थानप्रधाना चेति त्रिविधाप्यनिरुक्तरूपा गायत्र्यादिशब्दैर्लक्ष्यते । सप्ताष्टाक्षराणि पदानि । अक्षरेषु चयमनुगतेति कृत्वा तस्यादछन्दःप्रतिष्ठाया प्राधान्यम् । तस्माच्छन्दस्तत्त्वविज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति विज्ञेयम् ।

अथान्यः प्रत्यवतिष्ठते—

श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ॥ पाणिनि सू ५ । २ । ८४ ॥

'बहुलं छन्दसि ॥' २ । ४ । ३९ ॥ इत्येवमादिभिः सूत्रजातेषु

'युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ।'

'कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ।'

इत्येवमादिभिः स्मृतिजातेषु

'आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ।

इत्येवमादिभिः काव्यजातेषु एवमन्यत्रान्यत्र च वेदविषयतया छन्दःशब्दः प्रयुज्यते । अनन्ता वै वेदा भूयन्ते'—इत्यनवच्छिन्नस्येऽवच्छेदस्त्वानुपपत्त्या सिद्धमतिरिक्तवृत्तिकत्वं छन्दःशब्दस्य इति चेत् । अत्रोच्यते—पद्यगद्यगेयात्मकैस्त्रिविधैर्वाविच्छन्दोभिरेव सवस्य वेदस्य छन्दनात्प्रदेशावेश च भेदेन तत्प्रतिपत्तेस्तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यन्यायेन तत्र तदुपचार इष्यते । किं च पृथिव्यादित्रिलोकानामग्न्यादिदेवानां च सप्तच्छन्दश्छन्दितानामेव स्वरूपलाभात् कार्यकारितव्यवस्थापनाबेह द्यावापृथिवीधर्मनिरूपणे यज्ञवेदे भूयसा छन्दसामाम्रेडनाच्छन्दःप्राधान्याच्छन्दःशब्दोपचार इष्यते ।

उक्तं च सर्वेषां कार्यजातानामाधारभूतं प्राकृतं छन्दो प्राधान्यम् । तदनुगतधर्मप्रतिपादनपरो ग्रन्थश्छन्द उच्यते इति युक्तम् । सांख्यन्यायवेदान्तादिधर्मप्रतिपादनप-

रेषु ग्रन्थेषु साख्यादिशब्दवत्। तथा च गौणवृत्त्या क्वचिदन्यत्र प्रयोगेऽपि मुख्यवृत्त्यावच्छेद एव छन्द इति संसिद्धम् ॥

अथ छन्दोवादः।

ननु किमिदं वाक्छन्द इति जिज्ञासाया गतियत्यध्वपरिच्छित्त्यतिरेकेण छन्द स्वरूपं निरूप्यते तन्नावकल्पते। गतियत्यध्वपरिच्छित्तिच्छन्दसामनर्थान्तरत्वात्। न च वृत्तिर्लयो ध्वनिरिति गतेस्त्रयो भेदा, अवसायो विच्छेदो विरतिर्यतिरणुयतिरिति यते पञ्च भेदा, लिप्यध्वपरिच्छित्तिर्गत्यध्वपरिच्छित्तिरित्यध्वयोगस्य द्वौ भेदौ, वर्णच्छन्दो गणच्छन्दो मात्राच्छन्दश्चेति छन्दसस्त्रयो भेदा,—इतीत्थमेषा चतुर्णां नितान्तवैषम्यं प्रतिपद्यत इति वाच्यम्। आपाततस्तेषा भेदकल्पनायामपि वस्तुत स्वरूपानतिरेकात्। तथा हि—गतित्रैविध्ये वृत्तिध्वन्योर्वर्णवेदीयपदार्थत्वाच्छन्दसश्च वर्णोपलक्षितत्वेऽपि वर्णानात्मकत्वात्तत्र यद्यपि वृत्तिध्वन्योरप्रवेश प्रतिपद्यते। अथाप्येष लय खलु यतितारतम्यनिबन्धनो न यतेरतिरिच्यते। अयमेव तु लयो गत्यध्वपरिच्छित्तिशब्दान्तरेणाप्याख्यायते। नयोर्विवेकानुपलम्भात्। मसजसततगेषु हि वर्णैरभिनीयमानेषूच्चारयितुरुच्चारणसामञ्जस्यमनुभूयते। जसयो स्थाने तभयो संनिवेशे त्ववश्यमुच्चारणक्लिष्टता भवति। तत्र चायं द्वितीय सगणोऽवष्टम्भी विष्टम्भमजानताप्यभिनीयमानः स्वयमवष्टम्भमुपस्थापयति स्वान्ते। तदिदमवष्टम्भित्वं तत्र केन रूपेण—द्वादशाक्षरत्वेन वा, शार्दूलविक्रीडितसंबन्धित्वेन वा, तथाविधसत्त्वेन वा गणतुरीयत्वविशिष्टसत्त्वेन वा, मगणोत्तरत्वविशिष्टसगणोत्तरत्वविशिष्टजगणोत्तरत्वविशिष्टसत्त्वेन वा?। नाद्य—मरभनयययेषु नगणघटकस्य द्वादशाक्षरत्वेऽप्यवष्टम्भानपेक्षणात्। न द्वितीय—तत्र मगणजगणादीना विष्टम्भनिरपेक्षत्वात्। न तृतीय—तत्रैव द्वितीयसगणस्यानवष्टम्भित्वात्। न तुरीय—सजससगेषु तुरीयस्यापि तस्य तदनपेक्षणात्। तस्मान्मसजोत्तरसगणघटकत्वेनैव रूपेण तस्य द्वादशाक्षरस्यावष्टम्भित्वं वाच्यम्। तथा च मस्य सगणाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वेनावस्थान सस्य मगणोत्तरवृत्तित्वजगणपूर्ववर्तित्वाभ्या जस्य च सगणद्वयमध्यवर्तित्वेन, सस्य पुनर्जगणोत्तरवर्तित्वतगणप्रागवर्तित्वाभ्यां चेत्येवमवस्थानक्रम एवाध्वपरिच्छित्ति स्यात्। तत क्रमात्प्रच्यवमानानां तेषामुच्चारणे क्लिष्टतानुभवात्। अथेत्थं पौर्वापर्येणोच्चारणमेवैषा लयगतिविशेष स्यात्। निर्दिष्टरीत्या तेनैव रूपेणावष्टम्भसापेक्षत्वात्। अवष्टम्भापेक्षाप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यामेव च लयगतिप्रत्ययमर्शात्। तदिद पौर्वापर्य च मसजसाना प्रत्येकस्य क्रमिकावस्थानलक्षणान्नातिरिच्यते—इति लयगतेरनतिरिक्ताध्वपरिच्छित्ति। यतश्च मसजोत्तरसघटकत्वेन यतिमत्त्वं दृश्यते ततो यतिमत्त्वव्याप्यतया मसजोत्तरसघटकत्वरूपाया लयगतेरध्वपरिच्छित्तेर्वा यद्यप्यर्थान्तरत्वमापातत प्रतिभाति, अथाप्यवष्टम्भप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वोपलक्षितपौर्वापर्यस्यैव गतिरूपत्वप्रतिपत्त्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्या-

वष्टम्भस्य गतिस्वरूपसंपादकतया च गतिग्रहणे तद्ग्रहणसंभव । तस्मादायां गतियतिपरिच्छित्तीनां नैकान्ततोऽर्थान्तरत्वमुपलभामहे—इति सिद्धमायामेकाम्यम्॥ एवमेवावष्टम्भप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वोपलक्षितपौर्वापर्येणावस्थितानां मसजादिगणानामेव छन्दस्त्वादस्य छन्दसो यद्यप्यर्थान्तरत्वमापातत प्रतिभाति अथापि 'स राजा यत्र स' 'स पाचको जात' 'स नेदानीं कुण्डली न दण्डी' इत्यादिषु विधिनिषेधयोर्विशेष्यम्यपदिष्टयोरपि विशेषणमात्रविश्रान्तिवदिहापि लाघवान्मसजादिगणसमवेतस्य तत्पौर्वापर्यस्यैव छन्दस्त्वसिद्ध्या छन्दसो गतियतिपरिच्छित्त्यनतिरिक्तत्वं फलतीत्यलं छन्दसोऽर्थान्तरत्वपरिष्कारेण, इति चेद्—अत्रोच्यते—मसजोत्तरगणचरमावयवोत्तरत्वावच्छेदेन गसतान्यवहितपूर्वत्वावच्छेदेन च वर्तमानोऽयमवष्टम्भस्तावत् गतिन वाप्यपरिच्छित्तिन वा छन्द । गत्यादीनामवष्टम्भवद्देशविशेषे नियतत्वाभावात् ॥ १ ॥ अथ गतिर्भावयत्ववष्टम्भ । अवष्टम्भप्रयोजकत्वोपलक्षितपौर्वापर्यस्य गतिरूपतया तस्य गतिरूपसंपादकत्वेऽपि तत्त्वासंभवात् ॥ न चाप्यपरिच्छित्तिः गतेर्हि स्वभावात् प्रच्यवमानायां हि स्वरस्य कुरूपत्वमनुभूयते । यतश्च तस्याः सौकर्यं सौन्दर्यं वा सिध्यति साप्यपरिच्छित्तिरिति गत्यवयवसंनिवेशविशेषरूपायास्तस्या गतित्वासंभवात् । यथा स्थूलत्वकृशत्वसाम्येनानुपातवशीर्षपादादिसाम्येन ग्रीवसाम्येन च वर्णादिलिपीनां सौन्दर्यं वाचनसौकर्यं चानुभूयते तदभावेन च बालकादिलिपीनां कुरूपत्वं वाचनक्लिष्टत्वं च । तथा च तत्र लिप्यप्यपरिच्छित्तेर्लिप्यतिरिक्तत्ववदिहापि गत्यप्यपरिच्छित्तेर्गत्यतिरिक्तत्वं युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ न वा छन्द—विलक्षणगणपौर्वापर्यनिबन्धनायां गतौ मात्राव्यवस्थानियमनच्छन्दस्त्वासंभवात् ॥ २ ॥ अथेयमप्यपरिच्छित्तिर्नावष्टम्भो न वा गति । विशेषस्य संसाधितत्वात् । न वा छन्दः—गत्यवयवसंनिवेशविशेषरूपायामप्यपरिच्छित्तौ मात्राव्यवस्थानियमनच्छन्दस्त्वस्याप्यसंप्राप्ते ॥ ३ ॥ अत एव चेद छन्दो गतियतिपरिच्छित्तिभ्योऽतिरिच्य प्रतिपद्यते—इतीत्थमेषामर्थान्तरत्व संसिद्धम् ॥ अत एव न वृत्तदोषात् पृथग् यतिदोषो वृत्तस्य यत्यात्मकत्वादिति पूर्वपक्षीकृत्य—न लक्षणस्य पृथक्त्वादिति समाहितं वामनेन काव्यालङ्कारसूत्रेषु । यत्तु केचिदन्येषामर्थान्तरत्वेऽपि छन्दोगत्योरैकार्थ्यमेवाभ्युपगच्छन्ति तदसत् । गतेश्छन्दोधर्मिकत्वसंभवेऽपि छन्दस्त्वासंभवादित्यलम् ॥

इति छन्दसोऽर्थान्तरत्ववाद ।

अथ छन्दोविभक्तिवाद—

अथेदं छन्द पञ्चधा—अनादिष्टच्छन्द वृहच्छन्द अतिच्छन्द कृतिच्छन्द, प्रकृतिच्छन्दश्चेति भेदात् । तत्र पञ्चानादिष्टच्छन्दांसि—उक्तमत्युक्तं मध्यं प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा चेति । अथ सप्त वृहच्छन्दांसि—गायत्री उष्णिक् अनुष्टुप् वृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती चेति । तथा सप्तातिच्छन्दांसि—अतिजगती, शक्वरी, अतिशक्वरी,

अष्टि, अत्यष्टि, धृति, अतिधृतिरिति। एवं सप्तैव कृतिच्छन्दांसि—कृति, प्रकृति, आकृति, विकृति, सकृति, अभिकृति, उत्कृतिश्चेति भेदात्। अथात ऊर्ध्वं प्रचितिच्छन्दस्तत्र संख्यायते। नन्वेतद्बृहच्छन्दोभिप्रायेण सप्तैव छन्दांसि भवन्तीति भूयसा श्रूयते तत्कथमेतावान् प्रपञ्चश्छन्दसामाख्यायते। उच्यते। षोडशीप्रक्रमे—'छन्दसा यो रसोऽत्यक्षरत्—सोऽतिच्छन्दसमभ्यक्षरत्। तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दस्त्वम्। सर्वेभ्यो वा एष छन्दोभ्य' सनिर्मितो यत् षोडशी' इत्याम्नायते। तत्र छन्दसां रसश्चतुरक्षररूप। 'चतुरक्षराण्येव छन्दांस्यासन्।' इति छन्दोव्यूहनश्रुत्युक्तेः। तथा हि छन्दोव्यूहने तावत् चतुरक्षरा गायत्री त्रिष्टुब् जगती च। तत्र जगत्यास्त्रीण्यक्षराणि, त्रिष्टुभ एकमक्षरं च समादाय गायत्री तावदष्टाक्षरा क्रियते। इत्थं कृते अष्टाक्षरा गायत्री, त्र्यक्षरा त्रिष्टुप्, एकाक्षरा जगती सिद्धा। अथैवंरूपा गायत्री स्वयं संयुज्य त्रिष्टुभं संपादयति सा त्रिष्टुबेकादशाक्षरा संपद्यते। एवं संपन्ना च त्रिष्टुप् स्वयं संयुज्य जगतीं संपादयति सा जगती द्वादशाक्षरा संपद्यते। गायत्री, त्रिष्टुप्, जगती चेति त्रीण्येव छन्दांसि सर्वाणि छन्दांसि भवन्ति गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्याख्यानि। तत्रानुष्टुप्पङ्क्ती, उष्णिक्त्रिष्टुभौ, गायत्रीजगत्यौ, चेत्येवं द्वे द्वे संयुज्य द्वे द्वे बृहत्यौ संपादयत—इत्येतेषां बृहतीरूपतया बृहच्छन्द शब्देनाख्यानम्। तथा च श्रूयते—'बृहती वै छन्दसां स्वाराज्यमानशे' इति। तदित्थं छन्द सिद्धौ तस्यैव चतुरक्षररूपस्य रसस्य जगत्यामत्याधाने षोडशाक्षरं भवति। तदत्याधानादतिच्छन्द इत्युच्यते। अथ पञ्चदशीसप्तदश्यौ, चतुर्दश्यष्टादश्यौ, त्रयोदश्यूनविंश्यौ, चेत्येवं द्वे द्वे संयुज्य द्वे द्वे षोडश्यौ संपादयत—इत्येतेषामतिच्छन्दोरूपतया अतिच्छन्द शब्देनाख्यानम्। एवमूनविंशत्युत्तरं पुनश्चतुरक्षराधाने त्रयोविंशत्यक्षरं भवति। तत्र कृतिशब्द। तत्क्रियोत्तरं तज्जातीयक्रियान्तरसंनियोगे कृतिशब्दो दृष्टो वर्गवत्। तथा चेहापि द्वाविंशीचतुर्विंश्यौ, एकविंशीपञ्चविंश्यौ, विंशीषड्विंश्यौ चेत्येवं द्वे द्वे संयुज्य द्वे द्वे त्रयोविंश्यौ संपादयत इति कृतिच्छन्दोरूपतया कृतिच्छन्द शब्देनाख्यायन्ते। तदित्थं सति कृतिच्छन्दसामतिधृतावतिच्छन्दसां च जगत्यामन्तर्भावं सुवचं। प्रचितिच्छन्दांसि तु छन्द समुच्चयरूपाणीति नातिरिच्यन्ते। अथानादिष्टच्छन्दसां गायत्र्यामन्तर्भावं। भुरिग्दैव्या चतुरक्षरवृद्ध्या याजुष्या, तत्र स्वराजि चतुरक्षरवृद्ध्या साम्न्या, तत्र स्वराजि चतुरक्षरवृद्ध्या आर्च्या', तत्र स्वराजि चतुरक्षरवृद्ध्या आर्ष्या स्वरूपाधानात्। तदुक्तम्—

> 'उक्तादिपञ्चकं कैश्चिद्गायत्रीत्येव कथ्यते।
> यथा ह्यतिजगत्यादि त्वतिच्छन्द प्रवर्ण्यते॥' इति।

तथा चातिजगत्यादीनां जगत्याम्, उक्तादीनां तु गायत्र्यामन्तर्भावसंभवात् सप्तैव छन्दांसीति याज्ञिकानामभिमान। तदिदं छन्द पुनर्द्वेधा—मात्राछन्दो वृत्तच्छन्दश्च। तत्र मात्राछन्दांस्युक्तानि गायत्र्यादीनि सप्तैव। तानि जातिभेदेन पृथग्

व्यपदिश्यन्ते । अथ मात्राछन्दसां गायत्र्यादीनामेकैकेऽवान्तरविशेषा वृत्तच्छन्दांसि । तानि वृत्तिभेदेन पृथग् व्यपदिश्यन्ते । यथा मनुष्यविभाजिकाभ्यस्तस्तो ब्राह्मणादिजातय ब्राह्मणादिविभाजिकास्तु तत्तद्ब्राह्मणादिगता अवान्तरविशेषरूपा वृत्तय इत्येवमाधूयमिति याज्ञिकानां प्राचामनुसारेण व्याख्यातम् । नव्यास्तु छान्दसिका पुनरन्यथान्यथा विभज्य व्याचक्षते ।

(१) तत्र पद्यजातं द्वेधा—वृत्त जातिश्च । यत्र नियतवर्णव्यवस्थया छन्द सिद्धिस्त वृत्तम् । यत्र तु नियतमात्राव्यवस्थया छन्द सिद्धि सा जाति । तथा चाह नारायण —

'पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्त जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यात जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥'

हलायुधोऽप्याह—

'पद्यं चतुष्पद तच्च वृत्त जातिरिति द्विधा ।
एकदेशस्थिता जातिर्वृत्त लघुगुरुस्थितम् ॥

(२) परे तु वृत्तिजातिरिति द्वेधा विभज्य तयोरुभयोरेव वृत्तशब्देन छन्दशब्देन च सामान्यतो व्यपदेशमिच्छन्ति । वर्णवृत्त वर्णच्छन्द, मात्रावृत्तं मात्राच्छन्द इति । तथा चैषां मते छन्दोवृत्तशब्दयो पर्यायतावित्वम् ।

(३) छन्द परिमलकारस्तु तयो पर्यायार्थस्य प्रत्याख्याय— मात्राक्षरसंख्यया नियता वाक् छन्द गणसमवेतस्वरूपेण नियता वाग् वृत्तम् । इत्येवं व्यवस्थापयति । तथा च तन्मते—

'उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठिका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुभ ॥
जगती चातिजगती शक्वरी चातिशक्वरी ।
अष्ट्यत्यष्टी धृति धृति इति प्रकृतिराकृति ॥
विकृति संकृतिश्चातिकृतिरुत्कृतिदण्डका ।
एतानि वर्णच्छन्दांसि तद्भेदानां तु वृत्तता ॥
एवमेव भवादीनां मात्राच्छन्दस्त्वमिष्यते ।
तदवान्तरभेदानां जातित्वमिति सिद्धति ॥'

(४) अपरे तु पुनरन्यथा विभज्य व्याचक्षते । तथा हि—पद्यच्छन्दसस्त्रेधा— वैदिकं च लौकिक च उभयसाधारण च । तत्र लौकिक पुनस्त्रेधा—गणच्छन्द, मात्राच्छन्द अक्षरच्छन्दश्चेति । तथा चोक्तम्—

'आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्तत परम् ।
तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥
आर्याप्रभृतिपर्यन्त गणच्छन्द समीरितम् ।
मात्राच्छन्दश्चूलिकान्तमापच्छन्दसिकादिकम् ॥
समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ॥ इति ।

१) परं तु पद्यच्छन्दस्तु—अक्षरच्छन्द, मात्राच्छन्द, अक्षरगणच्छन्द,
ाणच्छन्दश्चेति भेदात्। यत्र मात्राणा न्यूनातिरेकेऽप्यक्षरसख्यानं तन्त्रं तदक्षर-
। यथा वेदे वहुलं प्रयुक्तं गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यादि। यत्राक्षराणा न्यूनातिरेकेऽ-
त्रासख्यानं तन्त्रं तन्मात्राछन्द —यथौपच्छन्दसिकवैतालीयादिकम्। यत्र पुन-
णानां क्रमसनिविष्टाना व्यवस्थया स्वरूपसिद्धिस्तत्राक्षराणा गुरुलघुस्थानाना च
त्वादक्षरगणच्छन्दस्त्वेन व्यवहार । यथेन्द्रवज्रास्रग्धरावसन्ततिलकामन्दाक्रा-
। अथ यत्र मात्रागणाना क्रमसंनिविष्टाना व्यवस्थया छन्द सिद्धिस्तत्राक्षरनिय-
वान्मात्रागणच्छन्दस्त्वेन व्यवहार । यथा आर्यादोहाकुण्डलिकादि—इत्येवं
न्त। अर्थजातेष्वप्याकाशवाय्वादिष्वेपामेव चतुर्णां छन्दसा भेदान्नानाविध्यम्।
एवैक एव भावो द्रव्यगुणकर्मरूपैस्तेजोऽवन्नरूपैस्तदवान्तरानेकरूपैर्वा भेदेन समु-
नानात्वं प्रतिपद्यते। तदेतदेषा विभिन्नछन्दस्कानामर्थजाताना छन्दोनिवन्धन
रेक इति यज्ञस्वरूपनिरूपणप्रकरणे वेदसमीक्षाया वैशद्येन प्रदर्शितम्॥

दित्थं कंचिद्विशेषमाश्रित्य त्रेधा चतुर्धा वा विभक्तानामप्येषा मात्रागणव्यवस्थानि-
षु गणवृत्तेषु वर्णव्यवस्थासामान्याद्वर्णवृत्तानतिरेकं पश्यन्ति दीर्घदर्शिन ॥
च सिद्धम्—वृत्तशब्देन व्यपदेश्यं वर्णवृत्तमेकम्, जातिशब्देन व्यपदेश्यं तु मात्रावृ-
रमितीत्थं द्वेधा पद्यच्छन्दो भवतीति॥

त्र यद्यपि मात्रानियताक्षरव्यूह एव छन्द इत्युच्यते—यद्यपि च मात्राप्रस्तार-
ाणा वर्णप्रस्तारेषु वर्णप्रस्तारस्वरूपाणा च मात्राप्रस्तारेषु यथायथमन्तर्भावो दृश्यते।
एव तु द्वासप्ततिमात्राप्रस्तारस्वरूपविशेषात्मिकाया अष्टादशमात्राप्रस्तारस्वरूपविशे-
काया वेन्द्रवज्राया मात्रावृत्तत्वमनभ्युपगम्य यथा वर्णवृत्ततयाभ्युपपत्तिर्दृश्यते न
'खिं खिं खिं खाग प्रमोदा' इति लक्षिताया, प्रमोदाया, 'डुजं डुजं डुजं डुकः
ा' इति लक्षितप्रमदाजातिवहिर्भावेनाभ्युपगम क्रियते। ततो वर्णवृत्तमात्रावृत्तेति-
रणमापाततो निर्मूलं प्रतिभाति। अथापि पिण्डापेक्षोपेक्षानियमद्वैविध्याद् वर्णवृत्त-
त्रावृत्तत्वाभ्या विभज्य तद्व्याख्यायते। तस्य चैतस्याक्षरव्यूहस्य यथेच्छं विवक्षित-
नेकधात्वाद्बहवश्छन्द प्रकारा प्रचरन्ति। तथाहि—प्रस्तारप्रतिपन्नाना स्वरूपाणां
यानि यानि गतिसपन्नानि स्युस्तानि क्वचिदेकैकान्येव प्रयुक्तानि छन्दासि भवन्ति।
तु सजातीयाना विजातीयाना वा तेपा द्वयेन त्रयेण चतुष्टयेन पञ्चकेन षट्कादिना
थेच्छं कृतेन गतिसपन्नेन तत्र तत्र छन्दोव्यवहार.। तदुक्तं भगवता पिङ्गलेनापि—
द्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम्' इति। शाङ्खायनोऽप्याह—'पञ्च पङ्क्ते, षट् सप्तेत्यतिच्छ-
म्' इति। अतएव—'आयाहि मनसा सह' इति (ऋक् १०।१७२।१),—'द्विपदाः
'त्यैतरेयब्राह्मणे (५।१७।१०), । 'आयाहि मनसा सह' (१०।१७२।१) 'इमानुकं'
।१५७।१) 'वभ्रुरेक' (८।२९।१)—इति द्विपदासूक्तानीत्याश्वलायनसूत्रे (८।७।
), 'आयाहि सवर्त उपस्यं द्वैपद'मिति—सर्वानुक्रमण्या च द्विपदात्वेन व्यवस्थि-

साया अपि 'पितुमतो नेसस्या' (१०।१७२।३) इत्यत्र चतुष्पात्संस्तारपङ्क्त्युदाहरणस्य माख्यात वेदार्थदीपिकायाम् ।

द्वादशाक्षरयोर्मध्ये पादावष्टाक्षरौ यदि ।
यस्या संस्तारपङ्क्तिः स्यात् पितुमतो न तन्तुमित् ॥ इति ।

द्विर्द्विपदास्त्वृच समामनन्तीति सूत्रयता भगवता कात्यायनेनापि द्विपदात्वेनाभिप्रेतानां सर्वासामेव ऋचां शसनकाले ताभ्यां द्वाभ्यामेव पादाभ्यां छन्दःपूर्तिरथाध्ययनकाले तु द्वयोर्द्विपदयोश्चतुर्भिः पादैश्छन्दःपूर्तिरभिप्रेयते । तेन यासां शसने दशार्चत्वं तासामेवाध्ययने पुनः पञ्चर्चत्वमिति सुप्रसिद्धं याज्ञिकानाम् । एवं पङ्क्तिर्गायत्रैर्जगतीकारतया एकमेव महापङ्क्तिच्छन्द इष्यते न तु गायत्रीद्वयसमुच्चयः । आनुष्टुभे प्रगाथे तु दशभिर्गायत्रैरनुष्टुभो गायत्रीद्वयस्य च समुच्चयेन तृचः प्रगाथः इष्यते न त्वेकैकं छन्दो नवानुष्टुभ्महापङ्क्तिसमुच्चय इत्यप्यवधेयम् ॥ अथापि च मन्त्रैर्द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां चाधिकानां वा समुच्चयस्तत्र द्विपात्, त्रिपात् चतुष्पादित्येव पादव्यवस्थामिच्छन्ति । सेयं पादव्यवस्थापि नूनं विवक्षाधीनैव । उत्तरोत्तरप्रस्तारस्वरूपे पूर्वपूर्वप्रस्तारस्वरूपाणामन्तर्भावाच्चतुष्पदामेकपात्त्वस्य एकपदां चतुष्पात्त्वस्य च वक्तुं शक्यत्वात् । यथा द्वाभ्यां पङ्क्तिभ्यामेका चम्पकमाला भवति यथा वा प्रमाणिकाद्वयेन पञ्चचामरम् प्रमाणिकाद्वैगुण्येन गीतिका च जायते । इत्यमन्यदपि द्रष्टव्यम् ।

अत एव—

'मुरक्षमवाके नहि गुणदोषौ
जगुरिति केचिच्च पुनरन्ये ।
कुसुममशुभं यत्फलमिदमुक्तं
नृपवर युक्तं प्रथमगणे तत् ॥

इत्यत्र यदि विवक्ष्यते—द्वौ श्लोकौ संभवतः । यद्वा विवक्ष्यते—एक एव श्लोकः स्यात् । अथ विवक्ष्यते—श्लोकार्धमेवेदं भवतीति पश्यन्ति ॥

अथ यतश्चैकपादपि छन्दो भवति । तस्माच्च पादसिद्धिश्छन्दःसिद्धौ विशिष्योपयुज्यते किंत्ववच्छेदसिद्ध्यैव छन्दःस्वरूपसिद्धिर्भवतीति विज्ञेयम् । यस्य कस्याप्यर्थस्य शब्दस्य वा यथाकथंचित्क्रियमाणोऽवच्छेद एव तदर्थस्य शब्दस्य वा छन्दः । सर्वोऽप्यर्थः स्वच्छन्दसावच्छिन्नो भवति । यत्तु विच्छित्तिविशेषोऽप्यत्रान्यदान्तरं छन्दः शिल्पापरपर्यायमाख्यायते । शिल्पं छन्द इति श्रुतेः । तदप्यवच्छेदरूपत्वादेव । यदि ह्ययमवच्छेदो नाम धर्मो जगति न स्यात्तर्हि जगदेवेदं न स्यात् । जगदन्तर्गतं वा यत्किंचित् । एकमेव हीदं सर्वं ब्रह्म तदवच्छेदमाहात्म्यादनेकधात्वेन प्रतिपद्यमानं जगद्भवति । तदन्तर्गतं वा यत्किंचित् । ऊरूदरोरोग्रीवाशिरोहस्तपादाद्यवच्छेदान्मनुष्यवत् । यथा ह्येकस्मिन् श्वेतपत्रे शिल्पिकृतानेकभङ्गिरेखावच्छेदमाहात्म्याद् गौरश्व पुरुषो हस्तीत्येवमादयोऽनेकभावाः प्रादुर्भूय पृथक्त्वेन प्रतिपद्यन्ते न वै श्वेतपत्रा

.रिच्यन्ते । एवमेवैकस्मिन् सत्ये ब्रह्मणि विश्वकर्मकृतानेकभङ्गिरेखावच्छेदमाहात्म्यादेव गौरश्व पुरुषो हस्तीत्येवमादयोऽनेकभावा प्रादुर्भूय पृथक्त्वेन प्रनिम्रुद्यन्ते । न ते सत्याद्ब्रह्मणोऽतिरिच्यन्ते । तथा च भगवान् कणाद —

'सदिति द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता । सदिति लिङ्गविशेषाद् 'विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भाव ' इत्येवमाद्याख्यायैकस्मादेव भावात् सत्तापदप्रतिपन्नाद्ब्रह्मणश्छन्दोभेदेन सर्वेषा द्रव्यादीनामुत्पत्तिमभिप्रैति। तथाहि—एक कश्चित्सत्तापरपर्यायो भाव प्रतीतिसिद्ध'। स धर्माणा तारतम्येनावापोद्वापाभ्यामन्यथान्यथा स्वरूपं गमितोऽन्यथान्यथा पदार्थो भवति । धर्मस्त्वस्य द्रव्यगुणकर्मभेदात्रेधा—द्रव्याणि पुनर्नवधा, गुणास्तु सप्तदशधा, कर्म पञ्चधा । तेषामेषां द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यविशेषाभ्या जात्याकृतिव्यक्तिपदप्रतिपन्नाभ्या ये समवायास्त एव पदार्था । यथा घट इति केषाचिद्द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यविशेषाभ्यामेक समवाय इत्येक पदार्थो भवति। एकस्मिन्नेव घटभावे कतिचिद्द्रव्यगुणकर्माणि समवयन्ति । न च तेषां त्रयाणा सत्तात्रयी । अत एव न द्रव्यगुणकर्माणीति त्रय पदार्था । अपि तु द्रव्यगुणकर्माण्येक पदार्थ । अनन्ताश्चैवं पदार्था । तेपा च सत्तैकत्वनिबन्धनं पदार्थैकत्वम् । द्रव्यगुणकर्मणा तु समवेतानामेकैव सत्ता। यथा हि यावत्पृथिव्यामेकस्या एव सत्ताया प्रतीतावप्यवान्तर घटपटादिषु मिथ सत्ता विभिद्यन्ते नैवं द्रव्यगुणकर्मणामेकस्या सत्तायां पुनरवान्तरा द्रव्यादिसत्ता पार्थक्येन प्रतिपद्यन्ते । यथा तु घटपटादिषु पृथिवीत्वं न भिद्यते, पृथिव्यादिषु वा द्रव्यत्वं न भिद्यते तथैव पुनर्द्रव्यादिषु सत्त्वं न भिद्यते । पृथिवीत्वं पृथिवीति प्रत्यय. । द्रव्यत्वं द्रव्यमिति प्रत्यय । सत्त्वं सदिति प्रत्यय । सत्त्वं सत्ता भाव इत्येकार्था । तदित्थं सद्भाव-द्रव्यभाव-पृथिवीभाव-घटादिभावाना विभिद्य प्रतीतानामानन्त्येऽपि सक्षिप्य स भावस्त्रेधा प्रतिपद्यते कश्चित्सामान्यमेव, कश्चिद्विशेष एव, कश्चित्तु सामान्यविशेषात्मक । यो नित्यं सामान्यमेव स सत्तानामैको नित्यो भाव । तस्यैकत्वादेवायमेक पदार्थ ससारो नाम । यो नित्यं विशेष एव तस्यानेकत्वादेवैतेऽनन्ता नित्यपरमाणुपदार्था इतश्चेतश्च दृश्यन्ते न संख्यातुं शक्यन्ते । यस्तु सामान्यविशेपात्मको भावस्तदनुरोधेनैवैते घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादिभि सामान्यतो विशेपतश्च गृहीता सर्व एतेऽनित्या पदार्था व्यपदिश्यन्ते । एवं ह्येताभ्या भातिसिद्धाभ्या सामान्यविशेषाभ्या यथेच्छं विनियुक्ताभ्यां सर्वेषामेषा सत्तासिद्धाना द्रव्यगुणकर्मणा समवायोऽनेकत्वेनैकत्वेन च यथेच्छं नियम्यते । यथा गृहमित्येको भाव । अङ्गण(न)कुड्यस्तम्भपटलद्वारकपाटादयो वानेके भावा । एवमेकत्वानेकत्वयोरेकत्र द्रव्यगुणकर्मणा समवाये समन्वयादनन्ता एते भावा पुरुषाख्या, एक एव वायं भाव पुरुपाख्य इति शक्यते द्वैविध्येनापि व्यवहर्तुम् । स हि खल्वेक पुरुधा भवति । अत एवामनन्ति—'इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते । तमेकं सन्तं बहुधा वदन्ति । पुरुष एवेदं सर्वम् । सर्व खल्विदं ब्रह्म। एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादि। तत्र यथायं पुरुषापरपर्याय

एष केवलसामान्यभावो भातिसिद्धस्तथा सामान्यविशेषभावा नित्यविशेषभावाश्च सर्वेऽपि भातिसिद्धा एव । जात्याकृतिव्यक्तिसमवायात्मकानां घटपटादिपदार्थानां सत्तासिद्धत्वेऽपि सत्तायाः सत्तासिद्धत्वासंभवात् । एकस्मिन् सामान्ये सामान्यविशेषभेदा नित्यविशेषभेदाश्च भातिसिद्धा एव संभवन्ति । एतदभिप्रेत्यैव सूत्रयति— सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्' इति । तथा च यदि सत्ता भातिसिद्धा तर्हि सत्तासिद्धा अपि सर्वेऽन्ततो भातिसिद्धा एवेति सिद्धं सर्वस्यास्य जगतो विज्ञानरूपत्वम् । विज्ञानं हि ब्रह्मशब्देनाख्यायते । तदुपासको हि ब्राह्मणो भवति । स विजानीयात्—विज्ञानमेव सामान्यविशेषाभ्यामवच्छेदाभ्यां विभज्य तदवच्छेदमाहात्म्यादेव सर्वं जगदुद्भावयति ॥

तथा यत एवावच्छेदात्तत्तदवच्छेदावच्छिन्नानां स्वस्वानां स्वस्वच्छन्दांसि भवन्ति । स्वस्वच्छन्द एवैव च तत्तद्वस्तुस्वरूपसंपत्तिरुदयते यदि हि गोस्वरूपावच्छेदरूपाया रेखाया किंचिद्विहन्यते तावतैवास्य गो स्वरूपाद् विहन्यते । तदवच्छेदाच्छादितस्य नु गो स्वरूपात्प्रच्युतो भवति ।

तदिदमेवास्य छन्दस स्वरूपाच्छादकत्वं स्वरूपरक्षकत्वं च वेदे महर्षयः समामनन्ति । अथैतदवच्छेदोपाधिभूतास्तु तत्तत्खण्डस्याद्यान्तरखण्डा अक्षरशब्देनाख्यायन्ते । अत एवाक्षरव्यूहश्छन्द इति पर्यायेण वदन्ति । यथा संवत्सरश्छन्दस्त्वनिमाद्दकानि द्वादशाक्षराणि मासा । मासश्छन्दस्त्वनिमाद्दकानि त्रिंशदक्षराणि दिनानि । संवत्सरस्य गायत्रीत्वे पक्षाश्चतुर्विंशतिरक्षराणीत्येवमनेकत्र शतपथादिब्राह्मणेषु प्रपञ्चितम् । तदित्थं यथैवायत स्वत्वाकाशश्छन्द वायुश्छन्द तेजश्छन्द आपश्छन्द, पृथ्वीच्छन्द एवमेव छन्दतोऽपि वर्णश्छन्द, अक्षरं छन्द पदं छन्द वाक्यं छन्द प्रकरणं छन्द इत्येवमेषां सर्वेषामेव छन्दस्त्वं संप्रतिपन्नम् । एवं हि सत्यवच्छेदावच्छिन्नत्वसामान्यात् सर्वेषामविशेषेण छन्दस्त्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि तदवच्छेदहानोपमिक तथा नूनमक्षरव्यवस्थानियमनमेव छन्दोव्यवहारमिच्छन्ति छान्दसिका । अक्षरं चेह मात्रानियतं भवति । परमाणुत्रसरेणुवदेकमात्रिकत्वद्विमात्रिकत्वाभ्यामक्षरमपि द्वैधम् भवति । तथा च मात्रानियताक्षरव्यूह एव च्छन्दोऽवच्छेद एव वा छन्द इति संसिद्धम् ॥

इतिच्छन्दोविभक्तिवाद ।

अथ वैदिकान्यत्ववाद'—

ननु वैदिकलौकिकभेदाच्छन्दसां द्वैविध्यमुपदिर्शसि । तत्र न ज्ञायते किंनिमित्तोऽयमतिरेक इति । वेदे तावत् सप्त छन्दांसि सप्तातिच्छन्दांसि सप्त कृतिच्छन्दांसि चोपदिश्यन्ते तान्येव पुनर्लौकिका अप्युपजीवन्ति । यद्यपि प्राकृतपिङ्गलोक्तविधया मात्राच्छन्दांसि वेदे नोपदिश्यन्त इति सिद्धमेषां लौकिकत्वमथापि वेदोपदिष्टानां लौकेऽप्यनुवर्तनाल्लोकातिरेकेण वैदिकं न पश्यामः ।

उच्यते-त्रिविध खल्वपि छन्दोविभाग प्रयोगभेदात् प्रतिपद्यते। मात्राच्छन्द॰, अक्षरच्छन्द क्रमच्छन्दश्चेति। यत्र मात्रासमष्टिसंख्या न च्यवते अथाक्षरसंख्या गुरु-लघुसनिवेशक्रमश्च पर्यायेषु विलक्षणतामेति तत्र मात्राणां प्रगृह्यतया मात्राच्छन्दो-व्यवहार। यथौपच्छन्दसिकादिषु यथा वा शिखामालादिषु। अथ यत्राक्षरसमष्टिसंख्या न च्यवते मात्रासंख्या गुरुलघुसंनिवेशक्रमश्च पर्यायेषु विलक्षणतामेति तत्राक्षराणा प्रगृह्यतयाऽक्षरच्छन्दोव्यवहार यथा न्यङ्कुसारिणीविष्टारबृहतीविष्टारपङ्क्त्यादिषु। एवं यत्र क्रमस्यैव प्रगृह्यतया गुरुलघुसंनिवेशो नियतपौर्वापर्यकस्तत्र सर्वेष्वेव पर्यायेषु नाक्षरसंख्या च्यवते नापि वा मात्रासंख्या, तस्यैतस्य क्रमच्छन्दस्त्वं भवति यथा सिंहोद्धतामन्दाक्रान्ताशार्दूलविक्रीडितादिषु। तदित्थं भूयसातिरेकेण सिद्धेऽपि त्रैविध्ये मात्राच्छन्दोभिर्वैदिकव्यवहारादर्शनाल्लोके च भूयसा व्यवहारात्तेषा लौकिकत्वोपचार। अक्षरच्छन्दोभिश्च लौकिकानामनुपचाराद्यज्ञवेदे चानुपदं प्रातिस्विकभावेन तदुपयोगात्तेषा वैदिकत्वोपचार॰। अथ क्रमच्छन्दसा नियतस्थानावस्थितगुरुलघ्वक्षरनिबन्धनतया अक्षरच्छन्दस्त्वानतिरेकाल्लोके तथैव चिरादुपचाराच्च वैदिकसाधर्म्याद्वैदिकत्वमथ मात्रा-च्छन्दोवल्लोकमात्रे तत्प्रयोगदर्शनाल्लौकिकसाधर्म्याल्लौकिकत्वमित्येवमेषामुभयसाधारणत्वं पश्यन्ति समीक्षादक्षा॰। अत एव पिङ्गलादिप्रोक्तेषु छन्दोविचित्यादिग्रन्थेषु वैदिक-च्छन्दोऽनुदर्शनतया प्रतिपन्नेषु शुद्धवैदिकच्छन्दोऽनुशासनानन्तरमथार्वाचीनप्रोक्तेषु छन्दोभाषाप्राकृतपैङ्गलादिग्रन्थेषु लौकिकच्छन्दोऽनुदर्शनतया प्रतिपन्नेषु शुद्धलौकिक-च्छन्दोऽनुशासनानन्तरमुभयत्रापि क्रमच्छन्दसामनुविधानमुपलभ्यत इति द्रष्टव्यम्।

यद्यप्यत्र मात्राच्छन्दांस्यौपच्छन्दसिकादीनि, मात्रागणच्छन्दांस्यार्यादीनि, अक्षर-च्छन्दांसि न्यङ्कुसारिण्यादीनि, तथाक्षरगणच्छन्दांसि सिंहोद्धतादीनि–इत्येवं चतुर्द्धा विभाजयितुमुचितं तथैव तत्प्रतिपत्ते। तथापि प्रकृते वैदिकत्व–लौकिकत्व–साधारण-त्वविवेकप्रसङ्गे तदवच्छेदकतया अक्षरछन्दस्त्व–मात्राच्छन्दस्त्व–क्रमच्छन्दस्त्वधर्माणा विवक्षणादित्थं विभाग इत्यवधेयम्।

नन्वेतावता प्रयोगसम्प्रदायस्थितिरेवानुरुध्यते आहोस्विद् वैदिकसमाख्याबलाद्विध्य-न्तरमुपस्थाप्यते—"एषा वेद एव प्रयोग कर्तव्यो न तु लोकेऽपीति।" यद्युच्यते वेदमात्रे प्रयोगोपलब्ध्या वैदिकत्वमेषामनूद्यते यदि वा वैदिकसमाख्यया लोके प्रयोग-प्राप्ति प्रतिविधीयते। उभयथापि नोपपद्यते। वैदिकाक्षरच्छन्द प्रतिपन्नानामनुष्टुब्वि शेषाणा पथ्यावक्त्रविपुलादीना वेदापेक्षयापि लोके बहुलोपचारस्य दृश्यमानत्वात्, इत-रेषा च त्रिष्टुब्जगतीभेदाना रामायणमहाभारतभागवतादिषु प्रायेण प्रयुज्यमानत्वात्। तस्मान्मात्राच्छन्द क्रमच्छन्दसोरेकान्तलौकिकत्वेऽक्षरछन्दसस्तु लोकवेदोभयसाधार-णत्वे संसिद्धेऽपि शुद्धवैदिकविषयता सर्वथा दूरपरास्तैव। अत्रोच्यते। पुराणेतिहासा-दिषु तावत् प्रबन्धवाचकाना पवित्रतासम्पत्त्युद्देशेन वैदिकच्छायावर्तिष्णुभिर्मुनिभि शाखान्तरप्रसिद्धा मन्त्रविशेषा एवानूद्यानूद्य पठिता इति नानुवादे लौकिकत्वं

प्रसज्यते । अनुष्टुब्विशेषाणां तु पथ्यावक्त्रविपुलादीनां वैदिकत्वेऽपि विषमत्वसमत्वाध-समत्वात्मकभेदत्रयविभक्तेषूभयसाधारणत्वेन प्रतिपन्नेषु च्छन्दोजातेष्वन्तर्भावान्नाक्षिपो पचारो न विरुध्यते । तस्मादुभययथार्थपदमुपपद्यते—वेदमात्रे प्रयोगोपलब्ध्या वैदिकानां वैदिकत्वमिहानूद्यते, वैदिकसमाख्यया लोके प्रयोगप्राप्तिश्च तेषां प्रतिविधीयत इति । नन्वेवमुभयसाधारणानां त्रेधाप्रतिपत्तौ पथ्यावक्त्रवदितरेषामपि शुद्धवैदिकत्वेनाभिमतानां गायत्र्यादीनां विषमत्वेनोपसंग्रहान्नाक्षिकत्वप्रसक्तिरिति चेन्नयम् । छन्दोभ्याकृतिमन्ये 'तत्रादौ विषमं व्याख्यास्यामः । स चतुर्धा—यत्र पदचतुरूर्ध्वमुक्तत्रिकोपस्थितप्रचुपित च'' इति सूत्राभ्यां परिगणनस्य वक्ष्यमाणतया तदितरेषां विषमाणामुभयसाधारणत्वनिराकरणात् । तस्मात् परिगणितातिरिक्तानां विषमाणां वेदमात्र प्रयोगोपलब्ध्या सिद्धमेकान्तवैदिकत्वमिति निष्कर्षः ॥

इति वैदिकान्यत्ववादः ।

छन्दोलक्षणवाद ।

ननु गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यादयश्छन्दोविशेषा आम्नायन्ते । तत्र किं तावत्तेषां गायत्र्यादीनां गायत्रीत्वादिकमित्युपतिष्ठते जिज्ञासा । न तावत् षडक्षरपादैश्चतुष्पदीत्वमष्टाक्षरपादत्रिपदीत्वं वा गायत्रीत्वं संभवति । त्रिपात्त्वेन चतुष्पात्त्वेन चान्योन्यव्यभिचारात् । अथ षडक्षरपादत्वं चतुष्पाद्गायत्रीत्वम् अष्टाक्षरपादस्य त्रिपाद्गायत्रीत्वमित्येव भेदेन लक्षणं करिष्यते । इत्थं हि त्रिपाद् गायत्र्या वेदमात्रगोचरत्वमथान्यस्याश्चतुष्पद्या लोकवेदोभयसाधारणत्वमित्यनयोर्भेद प्रतिपत्तेरिति चेन्न । गायत्रीसामान्यलक्षणस्य जिज्ञास्यत्वात् । नाप्येतदन्यतरत्व गायत्रीत्वमित्यनेनापि निर्वाहः । पादनिचृत सप्ताक्षरपादैस्त्रिपाद्गायत्रीत्येन पदपङ्क्ते पञ्चाक्षरपादैः पञ्चपाद्गायत्रीत्वेनापि सुप्रसिद्धेः । किञ्च—षडक्षरकेतरपादाभावसमानाधिकरण षडक्षरपादत्व लक्षणमपेक्ष्यते आहोस्वित् षडक्षरपादसम्बन्धमात्रम् । नाद्यः—अतिनिचृत्-प्रतिष्ठा-ह्रसीयसी-यवमानोष्णिगगभादीनां गायत्रीत्वानापत्तेः । नान्त्यः — एकादशिनो परः पङ्क्त्यनुशिरा, 'मध्ये चेत् पिपीलिकमध्येति' कात्यायन सूत्राभ्यामुष्णिक्त्वेन प्रतिपन्नयोरपि तनुशिर-पिपीलिकमध्ययोर्गायत्रीत्वापत्तेः । तस्मात् पादव्यवस्थायामव्यवस्थितत्वात् पादव्यवस्थाघटित लक्षणं व्यवतिष्ठत इति स्थितम् । अस्तु तर्हि चतुर्विंशत्यक्षरावच्छिन्नत्वं गायत्रीछन्दस्त्वमिति चेत्तदपि न "नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्माच्च द्वाभ्याम्' इति शतपथश्रुतौ (७।१।२।२२) नह्येकेनाक्षरेणान्यच्छन्दो भवति नो द्वाभ्याम्''—इति कौषीतकिश्रुतौ (२७ अध्या० १) 'न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामिति' ऐतरेयश्रुतौ (   ) तथान्यत्रापि चैकद्विवर्णोनातिरेकेऽपि गायत्र्यादिच्छन्दोव्याघातप्रत्याख्यानस्य भूयशाम्नेडनात् तयाभिधानां श्रुतिप्रामाण्यसिद्धानां निचृद्भुरिगादीनां गायत्रीविशेषाणां

चतुर्विंशत्यक्षरानवच्छिन्नतया गायत्रीत्वानापत्तेः । ननु न्यूनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ, द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ, पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेदिति सूत्रोपदिष्टया व्यूहमर्यादया चतुर्विंशत्यक्षरकत्वं सेत्स्यतीति चेत्सत्यम् । एवमपि प्राजापत्यासुरी-दैव्यादीना गायत्रीविशेषाणा गायत्रीत्वासिद्धिस्तदवस्था स्यात् । तत्र व्यूहमर्यादयापि चतुर्विंशत्यक्षरावच्छिन्नत्वासिद्धेः । न च चतुर्विंशत्यक्षरावच्छिन्नत्वमार्षीगायत्रीछन्दस्त्व-मष्टाक्षरावच्छिन्नत्वं प्राजापत्यागायत्रीत्वं पञ्चदशाक्षरावच्छिन्नत्वमासुरीगायत्रीत्वमित्येव-मष्टानामपि गायत्रीविधाना प्रातिस्विकलक्षणानि भविष्यन्तीति वाच्यम् । चतुर्विंशत्य क्षरावच्छिन्नत्वादीना विभाजकतावच्छेदकत्वसिद्धावपि विभाज्यतावच्छेदकस्य गायत्रीत्वस्याद्य यावदसिद्ध्या तासामष्टानामपि विधाना गायत्रीविभाजकत्वासिद्धेः । छन्दस्त्वात्मकविभाज्यतावच्छेदकप्रसिद्धावपि विभाजकतावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या सप्त-च्छन्दांसि—इति सर्ववेदे प्रसिद्धविभागानुपपत्तेश्च । तस्मादवश्यं गायत्रीसामान्यलक्षणं किञ्चिदपेक्षणीयमिति चेत्—अस्त्वेवम् । सर्वच्छन्द –कनिष्ठच्छन्दस्त्वं गायत्रीत्वमित्येवं तावदभिसधास्यामः गायत्रीपुरोगमानि हि चतुरुत्तराणि सर्वाणि च्छन्दांसि भवन्ति तत्र गायत्र्या सर्वच्छन्दोऽपेक्षया सप्ताक्षरघटितत्वात्कनिष्ठत्वं शक्यं वक्तुम् । नन्वेव सत्यनादिष्टछन्दसामुक्तात्युक्तामध्याप्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाना सर्वच्छन्दोऽपेक्षया स्वल्पाक्षरत्वाद् गायत्रीत्वमतिप्रसज्येत । वेदे गायत्र्यादीनामेव छन्दसा सुप्रसिद्धेस्तेषा छन्दस्त्वमेव नास्तीति तु नापाद्यम् । ताण्ड्यश्रुतौ—"चतुरुत्तरैरेव छन्दोभिरेतव्यमित्युक्त्वा–एका गायत्रीमेकाहमुपेयुरेकामुष्णिहमेकाहमेकामनुष्टुभमेकाहं–बृहत्या पञ्चमास ईयु पङ्क्ति-मेकाहमुपेयु त्रिष्टुभा षष्ठं मासमीयु —श्वो विषुवान् भवितेति जगतीमुपेयु" इति सूत्रेण गायत्र्यादिभिरह साधनोक्त्या गायत्र्या अपि चतुरुत्तरच्छन्दस्त्वप्रति-पादनाद्विंशत्यक्षराया सुप्रतिष्ठायाश्छन्दस्त्वानभ्युपगमे गायत्र्याश्चतुरुत्तरत्वानुपपत्तेः । तथा च तेष्वतिप्रसक्तेर्नेद गायत्रीलक्षणं साधीय इति चेन्न । तत्र गायत्रीत्वस्येष्टापत्तेः । तदुक्तं वेदार्थदीपिकायाम्—

"उक्तादिपञ्चकं कैश्चिद् गायत्रीत्येव कथ्यते"

इति । तथा चेदं लक्षण निर्दोषमिति चेन्न । सर्वच्छन्द कनिष्ठच्छन्दस्त्वमित्यत्र हि कान्येतानि सर्वाणि च्छन्दांसि । किं तावद् गायत्र्युष्णिगनुष्टुबादीनि सप्तच्छन्दांसि सप्तातिच्छन्दांसि सप्तकृतिच्छन्दांसीत्येतावन्ति सर्वाणि च्छन्दांसि विवक्षितानि, आहो-स्विद् गायत्रीत्वजगतीत्वादिकमनपेक्ष्यैव मात्राक्षरसंख्यया नियता वाचो विवक्ष्यन्ते । तत्र न तावदाद्य । आर्षीगायत्र्यपेक्षया प्राजापत्योष्णिह स्वल्पाक्षरतया गायत्री-त्वापत्तेः । तदपेक्षयाधिकाक्षराया आर्षीगायत्र्या गायत्रीत्वानापत्तेश्च । न चार्षीभ्य उष्णिगादिभ्यः स्वल्पाक्षराया आर्षीगायत्रीत्वं प्राजापत्योष्णिगाद्यपेक्षया चाल्पाक्षरायाः प्राजापत्यागायत्रीत्वमित्येवं वक्ष्याम इति वाच्यम् । आसुरीभ्य उष्णिगादिभ्योऽनल्पा-क्षराया एवासुरीगायत्रीत्वप्रसिद्ध्या तावताऽप्यनिर्वाहात् । गायत्रीत्वोष्णिक्त्वजगती-

स्वादीनामिदानीं यावदसिद्ध्या तत्त्वेन विभागासंभवादुष्णिगाद्यपेक्षया अल्पाक्षरत्वस्य गायत्रीपदार्थतावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च । नाप्यन्त्य । उक्तायां दैवीगायत्र्यां या गायत्रीत्वसिद्धावप्यन्यासां गायत्रीत्वानापत्तेः । तस्मादेव गायत्रीसामान्यलक्षणमिति चेदस्तु तर्हि गायत्रीपदेन याज्ञिकानां प्रसिद्धिरेव गायत्रीत्वम् । नैवम् । ज्ञानस्यैव प्रसिद्धिपदार्थत्वाद् गायत्रीपदप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वमेव गायत्रीत्वमेतेनोक्तं भवति तथा युक्तम्—गायत्रीपदनिष्ठसंकेतसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयाज्ञिकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः तादृशविशेष्यताया उष्णिगादिष्वव्यावर्तमानतया तेषामपि सर्वेषां गायत्रीत्वातिप्रसक्तेः । तस्माद् यदवच्छेदेन गायत्रीपदप्रसिद्धिः सोऽतिरिक्तः कश्चन धर्मो वक्तव्य इति चेदस्तु तर्हि गायत्रीत्वमखण्डोपाधिः । तदवच्छेदेनैव गायत्रीपदप्रसिद्धिरप्यास्तामिति चेत्तुच्छमेतत् । लोकप्रतीतपदार्थके हि विषये पदार्थतावच्छेदकस्याखण्डोपाधित्वेन कथंचिदभ्युपगमेऽपि साम्यधर्माणामखण्डोपाधित्वस्वीकारस्याप्रामाणिकत्वात् । तस्मादसिद्धं खलु गायत्रीत्वमिति चेदुच्यते—चतुर्विंशत्यक्षरावच्छिन्नत्वं गायत्रीत्वमित्येव सिद्धान्त पक्ष ॥

यत्तु निचृद्भुरिगादिषु दर्शितो व्यभिचार स तावदयुक्त । एकेनाक्षरेण द्वाभ्यां वा न्यूनाधिकताया गायत्रीविकृतिप्रयोजकतया सत्त्वामपि तस्यां विकृतौ प्रकृतिलक्षणव्याघातासंभवात् । नहि कस्यचिद् घस्यदोषेण सता प्राणिनश्चक्षुष्मत्त्वलक्षणं व्याहन्यते न वा लाङ्गूलच्छेदाद्विषाणभ्रंशाद्वा सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणित्वरूप गोलक्षणमलक्षणं भवति । तस्मात्सिद्धं चतुर्विंशत्यक्षरावच्छिन्नत्वमेव गायत्रीत्वम् । अथ यदपि प्राजापत्यासुरीदैव्यादिषु व्यभिचारदर्शनाभेद लक्षणमिक्षास्यार्तं तदप्यतएव प्रत्याख्यातं भवति तासामप्यार्षीविकृतिरूपत्वानतिरेकात् । तथा हि—

यद् गायत्रे अधिगायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।
यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ १ ॥

इति मन्त्राम्नानादेकस्मिन् छन्दोन्तराधानप्रतिपत्त्या तस्यामेवार्षीगायत्र्यां चतुर्विंशत्यक्षरावच्छिन्नायामेकाक्षरावच्छेदेन दैवीत्वं पञ्चदशाक्षरावच्छेदेनासुरीत्वमथाष्टाक्षरावच्छेदेन प्राजापत्यात्वमित्येवं विभागभेदाद्वैविध्योपचार । गायत्रीविभागजत्वाच्चैतासु गायत्रीशब्दो भाक्त । यद्यपि कौषीतकश्रुतौ मन्त्रोऽयमन्यथा व्याख्यायते यथा—

यद् गायत्रे अधिगायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।
यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत् तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशु ॥" इति

अथो यदिमा देवता एषु लोकेष्वभ्यूढा ,—गायत्रेऽस्मिंल्लोके गायत्रोऽयमग्निरभ्यूढ त्रैष्टुभेऽन्तरिक्षलोके त्रैष्टुभो वायुरभ्यूढ । जागतेऽमुष्मिंल्लोके जागतोऽसावादित्योऽभ्यूढ "—इति । न चैतावता छन्दसि छन्दोऽन्तरसत्ता मन्त्रार्थ उपलभ्य , तथापि स्वल्पेन यत्नेनाधिकमर्थमुपदेष्टुमिवाभिवर्तमानानां महर्षीणां बहुविषया हि मन्त्रार्थवाद भवन्ति । तदतो नाभिगम्यमानं प्रमाणान्तरसिद्धमर्थं सर्वथा प्रत्याख्यातुमवकल्पते

अथ पादश्छन्दसां द्विविधो भवति। विरतिसिद्धो विभागसि
त्वेऽपि दृश्यते । परन्तु चतुर्थांशात्मक । तत्र चतुर्वि
विभागजैकपादहानावार्च्यां, तादृशपादद्वयहानौ साम्न्या
पादद्वयाधिक्ये तु ब्राह्मया, व्यवस्थापनात्तासामप्यार्षीविकृ
न्यूनाधिकाक्षरत्वसंभवेऽपि सिद्धं चतुर्विंशत्यवयवघटितत्वं
एतेनोष्णिगादयोऽपि व्याख्याता इति दिक्॥

इति छन्दोलक्षणवाद ।

अथ समासवादः।

अथ विप्रतिपत्ति । एके तावत्–प्रस्तारसिद्धे स्वरूपे चत
भागं वा यत्र तत्र यतिव्यवस्थाप्यनुवर्तते गतिसापेक्षेतीच्छन्ति
शुद्धेषु स्वरूपेषु गतिसम्पन्नाना केषाञ्चित्सजातीयचतु
सजातीयद्विसमुच्चयोऽर्द्धसम भवति । अथैकमेव प्रस्तारसि
नया चतुष्पाद् भवतीति तद्विषमं वृत्तमितीत्थं समा
प्रकल्पन्त इतीच्छन्ति ।.२ ।

परे पुन –सजातीयचतुर्व्यूह समवृत्तं विजातीयचतुर्व्यूह
द्विसमुच्चयो द्वि प्रयुक्तोऽर्द्धसमवृत्तं स्यादिति सर्वत्र
च्छन्ति । ३ । अपरे तु न खलु पादव्यवस्था छन्द सिद्धौ
यथेच्छं पादा प्रकल्प्यन्ते तत्र चतुर्थांशस्य पादत्वमि
केवलं सर्वेष्वेव श्लोकेषु चतुरश्चतुर एव पादान् प्रकल्प्य तत्र
विषमवृत्तत्वं व्यवस्थापयन्ति । ४ । अत एव श्लोकनिष्ठाश्च
तदितरास्तथैवानुभूयमानानपि पादव्यवस्थाप्रयोजकत्वेन
केषाञ्चिच्छान्दसिकाना सामयिकोऽर्थं स्यात् ।

वस्तुतस्तु संस्कृते पैङ्गले द्विदलतया सिद्धेष्वप्यार्यादि
मात्रासु ततोऽष्टादशमात्रासु तत पुनरेव द्वादशमात्रासु
यथेच्छ चतुर पदान् प्रकल्प्य चतु पदीत्वमार्याया
यथा वा द्विदलायामपि दोधायामवष्टम्भानुरोधेन त्रये
प्रकल्प्य चतुष्पदीत्वमिच्छन्ति तथैव शार्दूलविक्रीडिताद
द्वादशपदीत्वं त्रिभङ्गयदीना षोडशपदीत्वमित्येवमवष्टम्भानु
द्रष्टव्या । न खलु चतुर्थांश पाद इति युज्यते वक्तुं छन्दो
रेकेऽपि तद्व्यवहारदर्शनात् । किं तर्हि पदमिति विश्राम
श्लोकखण्ड पाद इति वक्तव्यम् । अत एवैतेषु विश्रा
स्वाभाव्यादितरविश्रामपदापेक्षयाऽधिकमात्रत्वेनानुभवात्तत्र

सर्वेषामेव श्लोकानां द्विदलत्वं प्रतिपत्तुं युज्यत इत्यन्यदेतत् । एवं स्थिते यान्येतानि श्लोकखण्डान्याख्यातानि तेषामेकैकप्रस्तारस्वरूपस्य पार्थक्येन प्रतिपत्तव्यम् । तथा च सप्ताक्षरकप्रस्तारसंबन्धिनां सप्तदशचतुःषष्टितमोनविंशानां समासेन स्रग्धराच्छन्दः । द्वादशाक्षरप्रस्तारसंबन्धिनोऽष्टचत्वारिंशच्छतोत्तरैकाशीतितमस्वरूपस्य तथा सप्ताक्षरप्रस्तार संबन्धिन सप्तत्रिंशस्वरूपस्य च समासेन शार्दूलविक्रीडितसिद्धिः । इत्येवमेकैकप्रस्तार स्वरूपाणां पदत्वात्तत्समासेन तानि तानि च्छन्दांसि संपद्यन्त इति द्रष्टव्यम् ।

अथ ब्रूयात्—मसयोजसयोरपि षडक्षरप्रस्तारस्वरूपविशेषतया पदत्वसंभवात्तयोरपि समासेन शार्दूलविक्रीडितभागसिद्धिः कस्मान्नाख्यायत इति । तत्रेदं वक्तव्यं यथा हि सङ्घटकशब्दे—संघटकशब्दयोर्यथाकथञ्चित्पदत्वसंभवेऽपि कुतश्चित् कारणान्न तयोः समासेन सङ्घटकशब्दसिद्धिं मन्यन्ते वैयाकरणाः—एवमिहापि स नेष्यताम् । यथा वा चकारद्विवचनेन— उदकं पश्यति”—इति यत्र प्रयुज्यते तत्रोदकमिति पश्यतीत्येवमेकः पदच्छेदः । जलं निरीक्षते इत्यर्थात् ॥ १ ॥ अथ—उदकम्प इति स्यतीत्येवमन्यः पदच्छेदः । अलकम्पनं तनूकरोतीत्यर्थात् ॥ २ ॥ एवमुदिसि अकमिति पश्यतीति चान्यः पदच्छेदः । उपरिष्टाद् समालोचयतीत्यर्थात् ॥ ३ ॥ तथा—उ-इति दकमिति पशीति असीति चापरः पदच्छेदः । पश्यन्प्रतिपाद्येऽदार्थेऽतिशयेन जलं वितर्कयत इत्यर्थात् ॥ ५ ॥ इत्थमनेकधा संभवेऽपि स्वरविशेषात् पदविभागमध्यवस्यन्ति प्रेक्षावन्तस्तथेहापि गतिविशेषात्पदविभागाध्यवसायः क्रियते । यत्रैव क्वचिद्गतिः समाप्नोति तत्रावश्यमवष्टम्भो भवति । अनवष्टम्भे गतिरनुवर्तत इति तन्मध्ये प्रस्तारविशेषानुगत स्वरूपसंभवमात्रेण नानेकपदत्वगतिप्रतिपत्तिर्युज्यते । यथाहि—उद इति उदकमिति कमिति—एतेषां समानार्थकपदत्वसम्भवेऽपि नोदकशब्दे उदशब्दस्य दकशब्दस्य कशब्दस्य वा पदत्वं प्रतिपद्यन्त इत्यवधारणीयम् ।

स चायं समासः पञ्चधा—नित्यसमासः १, विकल्पसमासः २, संकीर्णसमासः ३, प्रकीर्णसमासः ४ उपपदसमासश्च ५ । तत्र समानप्रस्तारानुगतनियतस्वरूपाणामाम्रेडिते नित्यः । यथा वसन्ततिलकाचरणयोर्नित्यसमस्वरूपयोर्द्विरुक्तिः । यत्र तु समानप्रस्तारानुगतानियतस्वरूपाणां समुच्चयः तत्र विकल्पः । यथा पथ्यावक्त्रचरणयोरपि भिन्नसंस्थानयोरभिनिवेशः । यदि तु विभिन्नप्रस्तारानुगतनियतस्वरूपाणां समुच्चयस्तदा सङ्कीर्णः । यथा पुष्पिताग्राचरणयोर्द्वादशाक्षरत्रयोदशाक्षरप्रस्तारानुगत स्वरूपविशेषयोः समुच्चयः । यदि पुनर्विभिन्नप्रस्तारानुगतानियतस्वरूपाणां समुच्चयस्तदा प्रकीर्णः । यथा दोधकचरणोभयोर्वस्वैकादशमात्राप्रस्तारानुगतानियतस्वरूपाणां मध्ये यथेच्छमेकैकस्य संनिवेशेन संसिद्धिः । अथ सोऽयमुपपदसमासो यत्र पदभेदेऽप्यखण्ड पदवत्प्रतिपत्तिः । यथा उदकशब्दे उदिति निपातस्याव्यतिरेकेण समुच्चयेऽप्यखण्डवदुपचारः । यथा वा समुद्रशब्दे न निर्णीयते सशब्दमुद्राशब्दसमुच्चयो वा १ समुन्निपातयोर्वाव्यतिरेकेण समुच्चयो वा २ समिति निपातस्य जलार्थकोदकशब्दस्य रातिरूपेण

समुच्चयो वा ३ समितिनिपातस्य उनत्तिवृत्तेन समुच्चयोवेति ४ संज्ञाशब्दोऽयमखण्डवत् प्रतिपन्न· । अभिप्रायविशेषात्तु तं तं पदविभागमन्वाचक्षते नैरुक्ता । एवमिहापि यथार्ग्योजातौ षष्ठडकारादिभूतलकारादुत्तरस्य कलात्रयस्य नखान्यतररूपतयाभिनेतव्यस्य निपातरूपत्वाद्विभिन्नपदत्वमेवाधिगम्यतेऽथाप्यखण्डवदुपचार । एवमेवान्यत्रान्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ प्रकारान्तरेणायं समासो द्वेधा–पादखण्ड , पदखण्डश्च । यत्र समासारम्भकपदयो पूर्वोत्तरपादत्वं तत्र पादखण्ड । अन्यत्र पदखण्ड । स चायं विवक्षाधीन । तेन भक्षभक्षसमासस्य पादखण्डत्वेऽक्षरपङ्क्ति सम्पद्यते पदखण्डत्वे तु चम्पकमाला स्यात् । तत्र पादखण्ड समासान्तरेण गर्भितश्चागर्भितश्च भवति पदखण्डस्त्वगर्भित एव । अथ नित्यविकल्पायन्यतमसमासे समस्तयोर्द्वयो प्रयोगादेक· श्लोको भवति । तदिदं मन्दं मन्दमित्यादिवत् द्विरुक्तिर्न समासः । अथ वैदिकाना तु समस्तैकदेशद्विरुक्त्यापि छन्द सिद्धिर्द्विर्वचनाभावेन समासाभावेन च । यथा त्रिपदा द्विपदा एकपदा ऋक् ॥

इति समासवाद

अथ छन्दःपदवादः ।

अथात पदप्रतिपत्तौ जिज्ञासा समुपतिष्ठते—किं तावत् प्रस्तारसिद्धस्वरूपेषु पदत्वेनाभ्युपगतेषु द्वयोश्चतुर्णां वा सजातीयाना विजातीयाना वा समवायेन छन्द-सिद्धिरस्ति । किंवा प्रस्तारसिद्धस्वरूपे छन्दस्त्वेनाभ्युपगते विच्छेदविरतियत्यपेक्षं पदविशेषव्यवस्थानमस्तीति । कुत एतत् । उभयथा ह्यत्र प्राचा व्यवहारा उपलभ्यन्ते । लौकिकास्तावत्—विषमार्धसमसमत्वेनाभ्युपगतेषु वृत्तेषु विजातीयाना सजातीयाना वा विरतिमत्पदाना द्विवाकेन चतुर्वाकेन वा छन्द साध्यते तत्तर्हि यतिमत्पदस्य षड्वाकेनाष्टवाकेन वा कस्माच्छन्द सिद्धिरपोह्यते । यदि तूपदेशलाघवायाधिगमसौकर्याय वा विरतिमत्पदे यतिव्यवस्थापेक्ष्यते तत्तर्हि वरमस्मिन् छन्दस्येव विच्छेदविरतियतिभेदानपेक्षं यतय· प्रकल्प्यन्तामलमर्धजरतीयाभ्युपगमेन ।

अथ वैदिका पुनश्चतुरुत्तराणि छन्दास्यभ्युपगच्छन्तश्चतुर्विंशत्यक्षरादिकाया वाचो गायत्रीत्वादिकमभिख्यापयन्तश्छन्दस्येव विच्छेदविरतियतिभेदानपेक्ष यतिव्यवस्थया पदसिद्धिं मन्यन्ते । अन्तरेणापि तु यतिं पदव्यवस्थामास्थाय छन्द स्वरूपसिद्धिं प्रति जानते । तत्रेयं विप्रतिपत्ति —

'सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभि ।
सवितुर्व प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभि ॥'

'तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥'

इत्यनयोर्माध्यन्दिनाभ्युपगतयोर्जगत्यनुष्टुभोर्विच्छेदो दृश्यते विरतिर्नास्ति ।

'सुमित्रिया न आप ओषधय सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म ।' इत्यस्यां माध्यन्दिनीयानामार्ष्यां निचृदनुष्टुभि न विच्छेदो न विरति ।

'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ' ॥ १ ॥

'या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति
श्येनं पतत्रिणं सिंहं सेमं पात्वंहसः ॥

इत्यनयोरार्प्योर्निचृदनुष्टुप्पुरुष्णिहोरप्यपरस्थिते विच्छेदविरती दृश्येते । ततो नु खलु विज्ञायते सर्वत्रैव छन्दःसिद्धौ विच्छेदविरत्यपेक्षा नास्तीति ।

अथ पुन —

' क्षत्रस्य योनिरसि, क्षत्रस्य नाभिरसि मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसी " इत्यत्र विराड् गायत्रीत्वमस्वीकृत्य द्विपदां विराजमभ्युपगच्छन्ति तत खलु सर्वत्रैव छन्दःसिद्धौ विच्छेदापेक्षा लभ्यते—

अथानुष्टुभः सर्वच्छन्दस्त्वं प्रतिपादयितुं मैत्रायणीयानामाम्नायते—

अनुष्टुभो वा एतस्या सप्ताशीत्यष्टाक्षराणि पदानि-एक सप्ताक्षरम् । यत्सप्ता क्षरम् तस्य चत्वार्यक्षराणि एकस्मिन् पदे उपयन्ति त्रीण्येकस्मिन् । यत्र चत्वार्युपयन्ति सा जगती । यत्र त्रीणि स त्रिष्टुप् । यदष्टाक्षरं तेन गायत्री । यदनुष्टुप् —तेनानुष्टुप् । सर्वैरेवास्य छन्दोभिस्तुत भवति । छन्द प्रतिष्ठानो वै यज्ञ छन्द सु वा वास्यै सयज्ञं प्रतिष्ठापयाम

८ । ८ । ८ । ७
८ । ८ । ८ ।
। ३ । ४
८ । ११ । १२

इत्येवमाचक्षाणेन गायत्र्यादीनां पादव्यवस्थानिर्भरत्वसमाम्नानात् सर्वत्र छन्दसिद्धौ विरतेरप्यपेक्षाऽङ्गीक्रियुपगम्यते । तदिदमसमञ्जसमेतत् । मैवं ब्रूयात् । नास्त्य सामञ्जस्यम् । उभयथाप्युपपत्तेः । इद तावद् ब्रूमः । अस्त्येव सर्वत्र नियमेन छान्दसिकविच्छेदविरतिप्रक्लृप्तिरिति । सवितुस्त्वेत्यादौ सुमित्रियेत्यादौ चार्षिकपदानुपलम्भेऽपि छान्दसिकपदस्याक्षरगणनासिद्धस्यापलापायोग्यत्वात् । यत्र त्वक्षरगणना न समाप्नोति तत्रापि क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेद् —इति कात्यायनोक्तदिशा उच्चारणसौकर्यानुकूल्येन व्यूहनाद् गणना द्रष्टव्या । यथा—

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु धारय ।
रुचं वैश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचारुचम् ॥

इत्यादौ हिकारैकारस्य इकाराकारस्य वा भवियमानवद्भावादध्यक्षरत्वम् । तथा—

'पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १ ॥
समानी व आकूति समाना हृदयानि व·
समानमस्तु वो मनो यथा व सुसहासति ॥ २ ॥'

इत्यादौ भावियमित्येवं (वह) इत्येवं च वर्णाभ्युच्चयेनोच्चारणादष्टाक्षरत्वम् तदित्थं वैदिकाना व्यवहारे पादपूरणानुरोधेन व्यूह· यवहस्वराणामितरवर्णसमभिव्याहारानु कूल्यप्रातिकूल्यतारतम्यसापेक्ष्यमभ्युच्चयेनाविद्यमानवद्भावेन वेति छान्दसी परिभाष द्रष्टव्या । इत्थं व्यूहोऽपि सिद्धो वेदपुरुषाणामुच्चारणे, सिद्धान्वाख्यानं च शास्त्रं शक्नोति चिरन्तनव्यवहारसिद्धमर्थमपलपितुम् । अत एव पृथ्वीशब्दस्य पृथिवीपृथवी रूपाभ्यामुच्चारितस्यापि दृश्यते विधायकं वैयाकरणवचनम् यत्र तु न दृश्यते विधि वचनं, सोऽयमन्वाख्यापकदोषो भवति न तु व्यवहर्तॄणामाद्यानां स्वतन्त्राचार्याणा नापि वा चिराद् व्यवह्रियमाणस्यार्थस्येति दिक् ।

अथान्यथा ब्रूम —

नास्त्येव सर्वत्र नियमेनर्थिकविच्छेदविरतिप्रक्लृप्तिरिति । अनुष्टुभ सर्वच्छन्दस्त्वोप पदकमैत्रायणीयश्रुतौ यजुर्मन्त्राणामनुक्रमणिकोक्तच्छन्दोव्यवहारे चानपेक्ष्यैवार्थिं पदं छन्द स्वरूपोपपादनात् ॥

तस्मादुपपन्नो वैदिकव्यवहार इति चेत्तन्न । छन्द स्वरूपसिद्धौ सर्वथैवार्थानपेक्षाय छन्द साङ्कर्यप्रसक्ते ।—

'एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या
यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे ।
ऋक्सामाभ्या सन्तरन्तो यजुर्भी
रायस्पोषेण समिषा मदेम
इमा आप शमु मे सन्तु देवी·
ओषधे त्रायस्व स्वधिते मैनं हिंसी· ॥'

इत्यस्या सप्तत्यक्षराया विराड्रूपाया ब्राह्मीजगत्यामेकादशाक्षरैश्चतुर्भिरार्ष्यास्त्रिष्टुभ स्त्रयोदशाक्षराभ्या चासुर्योरनुष्टुभोरपि संभवात् । उपलक्षणमेतत् । द्वादशाक्षराभ्या मेकादशाक्षराभ्या च षट्चत्वारिंशदक्षराया विराडार्षीजगतीत्वेऽभ्युपगमे चतुर्विंश त्यक्षरावशेषादार्षीगायत्रीत्वससिद्धे· । न च देवतादितश्चेत्याद्यनुशासनादिष्टसिद्धि ब्राह्मीजगत्यामार्षीजगतीत्वादिना साङ्कर्यस्येदानीमप्यनिरोधात् । तस्माद् गतिसिद्ध मार्थिकं विरतिमत्पदमनुरुध्यैव तत्तच्छन्दोऽवयवभूताना पदाना पदाख्याना व्यवस्थ शक्या प्रतिपत्तुमतस्तदवस्थमसामञ्जस्यम् ।

अत्रोच्यते लौकिकच्छन्दसि तावद् गतिस्तन्त्रम् । गतिबलापतिता हि यतिर्गत्यनु गमानुरोधादेव पञ्चधा स्वरूपं धत्ते । अयति , यति , विरति , विच्छेद , अवसायश्चेति

तत्र यावता पुनरावृत्ति प्रायेण तत्रैव विरतेर्दृश्यमानतया तदनुरोधाद् द्विदस्त्व चतुष्पदस्य षट्पदस्य वा व्यवस्थाप्यते । अत एव तत्र नियता पादानुरोधिनी छन्द सिद्धि । पादत्व च पुनरावर्त्तमानत्वे सति विरतिमत्पदत्वम् । यतिमत्पदस्यावृत्तेर्विर त्यन्तरितया विरतिमत्पदेतरतया च नैतस्य पादत्वमभ्युपगच्छन्ति । अथसमविष मादौ तु पादव्यवहारो रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादौ दानव्यवहारवद् भाक्त । पुनरावर्त्तमानस्याभावेऽपि विरतिमत्पदत्वानुवर्त्तनात्तत्रोपपत्ते । अतो नास्ति लौकि- कानामनुपपत्ति ।—

अथ वैदिकच्छन्दसि—

अश्विभ्यां प्रात सवनमिन्द्रेणैन्द्र माध्यन्दिनम् ।
वैश्वदेव्य सरस्वत्या तृतीयमात्त सवनम् ॥ १ ॥'

इत्येवमनुष्टुपादौ गत्यभावेऽपि छन्द सिद्धिदर्शनादक्षरगणनैव तत्र न गति । अत एव गतिषत्त्वापतितायां पद्यविधायां यतेरपि नयापेक्षा । दैविकायविज्ञानसापेक्ष हि वैदिकानां प्रवृत्तेस्तत्र देवस्वरूपसिद्ध्युपयुक्ताक्षरगणनापेक्षौचित्येऽपि श्रुतिरत्नोपयुक्ता या गतेरनुपयोगात् । तस्मादप्रसक्ते गतियती नाप्यै प्रसक्ते तु तेन निवार्येते । पाद व्यवस्था तु यत्नपेक्षायामपि नूनमपेक्ष्यते ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवि ।"

इत्यादिभिर्वेदेष्वपि पादव्यवस्थाया दृश्यमानत्वात् । तत्र च पादश्छन्दसो भक्ति विशेष, स च स्थूलभेदेन संपूर्ण छन्द एव वा द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थ पञ्चमादिको वा यथाविवक्षमपेक्ष्यते । तदनुरोधेनैव गायत्र्यादिना एकपदी द्विपदी त्रिपदीत्यादिभिः शङ्कुमतीककुम्मतीयवमध्यापुरिगादिभेदैश्चानेकधात्वससाधनात् । तथा च नास्त्येव वैदिकानामप्यनुपपत्तिरिति भाव्यम् ॥

इति छन्द पदवाद

अथ छन्दःपदसहितावादः—

ननु चतुष्पद्या विषमपादान्ते सन्धिकार्याणि दृश्यन्ते, न तथा समपादान्ते, तत्र को हेतु । अत्र वदन्ति—पद्यं हि चतुष्पात्त्वसाधर्म्यात् पशुवद् द्रष्टव्यम् । पशूनां हि पादेषु द्वन्द्वं द्वन्द्वं सन्निकृष्यते चाग्रिमाद् द्वन्द्वात्पश्चिमं द्वन्द्वम् एवमेव पद्यानां पादेषु प्रथमं द्वयमुत्तमं च द्वयं पृथक् पृथक् सन्निपत्ते तस्मात्तत्र सत्र संहिताकार्याणि भवन्ति। समपादान्ते तु संनिकर्षाभावाद् संहिताकार्याणि निवर्त्तन्ते, परः सन्निकर्ष संहिता इति सिद्धान्तात् ।

अथ पुन कश्चित् प्रश्नयतिष्ठते । कस्माय पर संनिकर्ष । यदि हि स्वारसिकार्ध मात्राकालाधिककालव्यवायाभावः संहितेतीष्यते तर्हि नूनमिहापि विषमपादान्ते संहिताकार्याणि निवर्तेरन् यत्तु प्रातिशाख्यपञ्चमाध्यायस्य प्रथमसूत्रे—"समासोऽव

ग्रहो ह्रस्वसमकाल ”—इत्यनुशासनात् तदनुरोधेनैवासमस्तपदयोरध्यर्धमात्राकालस्य, यतौ द्विमात्राकालस्य, विरतौ तु सार्धद्विमात्राकालस्य, व्यवच्छेदकत्वस्वीकारापत्त्या संहिताया दूरापास्तत्वात् । अत्रोच्यते—नेदमवग्रहे तावदेकमात्राकालव्यवधानं नियम्यते । “अवग्रहे तु य कालस्त्वर्धमात्रा विधीयते”—इति याज्ञवल्क्येन तत्रै-वार्धमात्राकालव्यवस्थापनात् । तस्मादवग्रहे क्वचिदेकमात्रयापि व्यवच्छेद इत्यत्रैव कात्यायनतात्पर्यं लभ्यते । युक्तश्चायमर्थ । विच्छेदकालस्य न्यूनाधिकताया विवक्षा-धीनतया नियमानुपपत्ते अत एव ऋक्प्रातिशाख्ये—“पदप्रकृति संहिता”—इत्या-ख्यायते । संहिताया पदं प्रकृति, पदस्य वा संहिता प्रकृतिरित्युभयथा सूत्रं व्याचक्षते। अर्थे क्वचित्कृतसमया संहितावर्णा पदमिति पदे वर्णस्थित्या संहितास्वरूपं प्रतिपत्तुं युक्तम्। तत्र हि व्यञ्जनयो स्वरान्तरितयो स्वरानन्तरितयोर्वा विच्छेदकालो नैकधा भवति । अत एव चावग्रहे समस्तपदे यत्यादौ च नैकरूपो विच्छेदकाल क्रमागत शक्यो नियन्तुम् । विवक्षावशाद्वर्णमैत्रीवशाच्च तारतम्यसंभवात्। यत्तु—

‘स्वरान्तरितयोर्मध्यवर्ती व्यञ्जनयो स्वर ।
विच्छेदकालो मात्रा वा द्वे मात्रे तिस्र एव वा ॥ १ ॥
विच्छिद्येते व्यञ्जनेन व्यञ्जनान्तरितौ स्वरौ ।
व्यञ्जनस्वरयो कालो विच्छेदस्य न विद्यते ॥ २ ॥
संयुक्तयोर्व्यञ्जनयोर्मात्रापादोऽन्तर भवेत् ।
मात्रापादार्धविच्छेदे गुणसाङ्कर्यसभव ॥ ३ ॥
समस्तपदयोर्मध्ये विच्छेदस्त्वर्धमात्रक ।
पादोनमात्राविच्छेद पदयोरसमस्तयो ॥ ४ ॥
एकक्रियान्वये वाक्यखण्डाना मात्रयान्तरम् ।
सैकद्वित्रिचतु पादा मात्रा सापेक्षवाक्ययो ॥ ५ ॥
त्रिमात्रा वा चतुर्मात्रा सूक्तपूर्तौ विधीयते ।
अधिकारे प्रकरणे ततोऽप्यधिकमिष्यते ॥ ६ ॥
श्लोकेऽर्धमात्रा तु यतौ विरतौ मात्रयान्तरम् ।
विच्छेदे त्वत्र मात्रे द्वे अवसाये ततोऽधिकम् ॥ ७ ॥’

इत्येव केचन व्यवच्छेदनियमा प्रदर्श्यन्ते तदपि औचित्यमात्रसापेक्ष व्यवस्थान-मात्रम् । वर्णमैत्रीवशाद्विवक्षावशाच्च क्वचित्तदतिरेकदर्शनात् । यथा—

जायन्ते नव सौ तथापि च नव भ्यांभिसूभ्यसा सङ्गमे
षट् संख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि ।
चत्वार्यन्यवच सु कस्य विबुधा शब्दस्य रूपाणि त-
ज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधि ॥ १ ॥

इत्यत्राद्यपादयतौ अर्धमात्रया द्वितीयपादयतौ पादोनमात्रया तृतीयपादयतावेक-मात्रया वा व्यवच्छेदोऽवभासते । तृतीयपादान्ते त्वर्द्धमात्रयैव नैकमात्रयेति नाविदितं

भावुकानाम् । नन्वेव तर्हि विषमपादान्ते समपादान्तेऽपि वा यथाविवक्षं क्वचित् सन्धिकार्याणि प्रवर्तेरन् क्वचिद्वा निवर्तेरन्निति व्यवस्थया भवन्त्य स्यादिति चेन्न । द्विविधा संहिता भवति–प्राकृता संस्कृता च । या स्वाच्छन्द्येन प्रकृतिमनुवर्तमाना स्वारसिकी सा प्राकृता स्वतन्त्रा चाख्यायते । यथा दध्यानयेत्यत्रैकाराकारयो । या तु स्थलविशेषे वाचनिकी सा संस्कृता प्रगृह्या चाख्यायते । सा हि नियमेन प्रगृहीततयादेव न कस्यचिद्विवक्षयाऽन्यथा भवति । यथा विषमपादान्ते संहिता । सा हि यद्यपि कश्चिद्विलम्बेन वर्णानुच्चारयेत् तथापि न निवर्तते प्रगृह्यत्वात् । यथा रामश्चित्यत्र पुमान् तदितरभागात् पृथक्कृत्य यदि विलम्बेनापि कश्चिदुच्चारयेद् तथापि सा पदप्रकृति संहिता न निवर्तते प्रगृह्यत्वात् । इय समपादान्ते नाभ्युपगम्यते तस्माददोष ।

अन्येऽपि वदन्ति भिद्यते हीय संहिता वर्णाक्षरपदपादपद्यादिषु प्रत्यर्थं प्रत्यर्थं रूपभेदेन । वर्णसंहिता हि परस्परसम्बन्धेन वर्णगुणादिक परवर्णे सञ्चारयति । अक्षर संहिता तु किञ्चिद्वर्णं किंचिदक्षराक्षरत्वेनाभकल्पयति । तथा पदसंहिता वर्णानन्योन्य सन्निधापयति । अखण्डपदसंहितानिवृत्तिस्तवमप्रदशब्देनोच्यते । उक्ताश्चैते संहिता विशेषधर्मा वर्णसमीक्षायां संहितोपनिषत्प्रकरणे । तत्रैव पदसंहिता वर्णानां विलम्बे नोच्चारण तु सहते सन्धिकार्यप्रतिपत्तौ तु वर्णसंहिता सक्षम् । नैवात्यन्त वर्णसान्निध्यम पेक्षते राघवेणेत्यादौ पश्चात्राविलम्बेऽपि रेफसंहितानिय धनणत्वकार्यदर्शनात् । तथा चेयं सन्धिकार्यप्रयोजिका संहिता यावन्तं कालं सहते तावत्कालानतिपातेनैव विषमपादान्ते विश्राम कर्तव्य इत्यादिदयते । अधिक तु तत समपादान्ते इत्यतो न तत्र सन्धिकार्याणि प्रवर्तन्ते । परे त्वाहु –अतिविलम्बेनोच्चारणेऽपि विषमपादान्ते सन्धिकार्याणि भवन्ति । अनतिविलम्बेनोच्चारणेऽपि समपादान्ते न भवन्ति । राघवेणेत्यादौ पश्चात्राविलम्बेऽपि सन्धिरनुवर्तत पुनर्ननु रघुनाथादायतिसान्निध्येऽपि निवर्तते । तस्मान्नैतदुक्त युक्तम् । वस्तुतस्तु—

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥'

इति यथा वैयाकरणा धातूपसर्गादौ नित्यत्वं वाचनिकं फलबलादनुजानन्ति तथैव खलु विषमपादान्ते संहिताया नित्यत्व समपादान्ते तु संहिताया अविवक्षितत्व फलानुरोधादेव छान्दसिका अनुजानन्ति । तस्माच्छान्दसिकसमयसिद्ध एवायमर्थ इत्यलमतिचिन्तया ॥

इति छन्द पदसंहितावाद

यतिदोषवाद ।

ननु विभक्तिकृतानां पदानां विभक्ते प्राक् क्रियमाणाया यतेर्दुष्टत्वमन्वाख्यायते तत्र स्वभावकल्पते दुष्टत्वहेत्वभावात् । तत्तच्छन्दोवृत्ते नियतस्थानेष्वेव हि यतिमन्याचक्षते

छान्दसिका' । स्थाननियमश्च वर्णमात्रान्यतरनिबन्धनो न तु विभक्तिपौर्वापर्यनिबन्धन. सभवति । विभक्त्यादीना वैयाकरणपदार्थत्वेन छन्दःशरीरे तदप्रवेशेन च छन्द.-स्वरूपसिद्धौ तदनपेक्षणात् । ऊनविंशत्यक्षरपादे शार्दूलविक्रीडितद्वादशाक्षरस्य यतिमत्त्वमन्वाख्यायते । तदिदं यदि त्रयोदशाक्षरे कृतं स्यात्तर्हि युक्तो वक्तुं दोष । द्वादशाक्षरे तु कृतया यत्या छन्द स्वरूपसंपादने विभक्तिपूर्वत्वमप्रयोजकमप्रतिबन्धकं चेति । न च व्याकरणानुसारेणाप्ययं दोष' संभवति । तत्र विभक्तेः प्राग् यतिकरणप्रतिषेधाननुशासनात् । नापि व्युत्पत्तिशास्त्रानुमतोऽयं दोष. । तत्र पदयो स्वप्रयोज्यपदार्थोपस्थित्यवहितोत्तरजायमानशाब्दबोधे यद्यप्याकाङ्क्षायोग्यतेत्यादिवदासत्ते कारणत्वमन्वाख्यायते, यतिश्चासत्तिप्रतिबन्धिनी, तथापि तावता शाब्दबोधप्रतिबन्ध स्यान्न छन्दस' स्वरूपहानि' । तत्र यतेरिष्टत्वात् । अथवा नेयं यतिरासत्तिविरोधिनी । एतावद्विलम्बेऽप्यर्थावबोधप्रतिबाधादर्शनात् । इतरथा कुत्रापि यतिमता वृत्तेनार्थावगतिर्न स्यादासत्तिप्रतिबन्धात् । अत एव परमसन्निकर्षात्मकसंहितानिबन्धनं सन्धिकार्यमपि न विरुध्यते । तस्मादस्त्येव नामविभक्त्यात्मकयो पदयोर्यत्यवरुद्धयोरप्यासत्तिरर्थबोधोपयोगिनीति न व्युत्पत्तिशास्त्रविरोध । अथाप्रयुक्तिदोषदुष्टत्वं स्यादिति चेत्तदपि न ।

'यस्मात् क्षुब्धप्रकृतिपुरुषाभ्या महानस्य गर्भे-
ऽहङ्कारोऽभूत् खकशिखिजलोर्व्यस्तत संहतेश्च ।
ब्रह्माण्डं यज्जठरगमहीपृष्ठनिष्ठाद् विरञ्चे-
र्विश्वं शश्वज्जयति परमं ब्रह्म तत्तत्त्वमाद्यम् ॥ १ ॥'

इत्यादिष्वभियुक्तकर्तृकप्रयुक्तिविषयतादर्शनात् । तस्माद्विभक्तिकृतपदे यतिप्रतिषेधो निर्मूल इति चेदत्रोच्यते ।—

इह हि छन्दोवृत्तजाते मात्रावर्णान्यतरनियतस्थाने यति कर्तव्या इत्येको विधि' । सा च यतिर्नामविभक्तिमध्यवर्तिनी यथा स्यात्तथा विभक्तिकृतपदं न प्रयोज्यमित्यपरो विधि । तत्र छन्द स्वरूपं स्वाभिव्यञ्जकवर्णपरम्परामात्रसापेक्षं यद्यपि तत्तद्वर्णसमष्टेरर्थ नापेक्षत इति पूर्वेणैव विधिना छन्द सिद्धि कृतार्था भवति तथापि सार्थकपदविन्यासेन छन्द स्वरूपं सम्पिपादयिषून् प्रत्ययमपरो विधिरुपतिष्ठेत यत्यवरुद्धं विभक्तिकृतपदं न प्रयोज्यमिति । अयं भाव । पदं द्विविधं यतिकृतमर्थकृतं च । तदुभयविधमेवानवच्छिन्नवर्णपरम्परासापेक्षमित्यवश्यं यतियोग्यस्थाने विभक्तिकृतपदप्रयोगे विप्रतिषेध. प्राप्नोति ।

अर्थानुरोधिनी हि पदयतिर्विभक्त्यन्ते स्थानं लभत इत्यवश्यं विभक्ते प्रागनवच्छेदमपेक्षते । अथ छन्दोऽनुरोधिनी पदयतिस्तत्र विभक्ते प्रागेव स्थानं लभत इत्यवश्यं विभक्तिविभक्तिमतोरनवच्छेदं प्रतिषेधति । तत्रेदं द्वैधमिव स्यात्—अर्थगतिमनपेक्षमाणो हि प्रयोजयिता छन्द स्वरूपमात्रदिदर्शयिषया प्रवर्तमानोऽवश्यं छान्दसयति

प्राधान्याद् विभक्ते प्रागेव छन्दोनियताक्षरे यतिमासादयेदित्यर्थमपेक्षमाणस्य श्रोतुरमनोरञ्जन स्यात् ॥ १ ॥

अथार्थावबोधमिपर्यय प्रवर्तमानस्तु नूनमथानुरोधेनैव छन्दोवृत्त प्रयोजयमार्थिक यतिप्राधान्याद् विभक्त्यन्ते यतिमासादयेदिति छन्दोयाथात्म्यमपेक्षमाणस्य श्रोतुरमनो रञ्जन स्यात् ॥ २ ॥ सेयमनवक्लृप्ति । अत स्थाने कृत विभक्तिकृतपदे यतिप्रतिषेध शास्त्रमिति दिक् ॥

इति यतिदोषपवाद ।

अथ पञ्चाङ्गतावादः—

ननु यदि सर्वस्यैवार्थजातस्यैकान्ततश्छन्दोयत्त्वस्य स्वीक्रियते तर्हि नूनमिदं छन्दो ऽपि छन्दोवद् स्यात् स तर्हि पद्यच्छन्दोवेद किमिति पद्याङ्ग एवोच्यते न च्छन्द सा पदङ्ग प्रतिविधीयते । अथ यदि नेद छन्दश्छन्दोवदमिति मन्यसे तत्तर्हि छन्दस सर्वानुगतत्वप्रतिज्ञाहानिरिति चेत्सत्यम् । यथेद ब्रह्मणो व्यापकत्व मन्यन्ते तथेदं द्रष्टव्यम् । यदि नामास्य ब्राह्मणो ब्रह्मवृत्तित्वमाम्नायते तत्तर्हि द्वैतं भवति । अद्वितीयं तु ब्रह्मेत्याचक्षते ब्रह्मविद । यदि तु ब्रह्मवृत्तित्वं नास्तीत्यभिमन्यते तत्तर्हि तस्य व्यापकत्वप्रतिज्ञाहानि प्रसज्यते । अथ यथानवस्थादोषात् तेज शब्दप्रमाणादि वदस्य ब्रह्मण स्वरूपेणावभासमानस्य नेतरापेक्षेत्युच्यते तत्तर्हि तुल्यं छन्दोवेदे ऽपि । स्वरूपेणैव छन्दसां छन्दोवत्त्वादितरच्छन्दोऽनपेक्षणात् । परे स्वाहु—भवति नूनं गद्यस्याप्यपरिच्छित्तिर्नाम छन्दसां छन्दो लिप्यप्यपरिच्छित्तेश्छन्दोलिपिच्छन्दस्त्व वत् । सा चाप्यपरिच्छित्ति प्रत्ययो भवति । यथा परिच्छिन्नानामनेकेषामायतन साम्येन प्रवर्तनं दृश्यते । आयतनमेव तथातीयेतरायतनसाम्यापेक्षया अप्यपरिच्छि- त्तिरित्युच्यते । अवश्यं हि सर्वस्याप्येतस्य वस्तुजातस्य स्वरूपसंपादनायन्योद्देशेन प्रवर्तमानस्य कश्चिदध्वा भवति । तेनाध्वना प्रक्रममाणस्य सौकर्यं सौन्दर्यं चानुभूयते । स्वमार्गात् प्रच्यवमानस्य च तस्य क्लिष्टत्वं कुरूपत्व च जायते । तस्मादयमध्वयो गद्यच्छन्दसां छन्द । मन्वेवं तर्हि पद्यच्छन्दोवेदस्य पङ्क्तिरङ्गैर्भवितव्यमिति चेत्सत्यम् । अस्ति षडङ्गो वेदत्वात् । वेदस्य षडङ्गत्वनियमात् । स्वल्पविषयत्वात्तु नामसम्प्रयोग पार्थक्येनेह निरूपित इति द्रष्टव्यम् ॥

इति छन्दोवेदपञ्चाङ्गतावाद ।

अथ छन्दोविज्ञानसार्थकतावाद ।

इदं तावच्छन्दोविज्ञानशास्त्रमनारम्भणीयमनर्थकत्वात् । चतुरर्थं हि शास्त्रमा रभ्यते—अविज्ञातार्थज्ञापनार्थं हेयार्थनिरसनार्थं सामञ्जस्यविशेषोद्रेकार्थमितरवेदोपकारार्थं चेति । तत्रेद छन्दोविज्ञानशास्त्र नैषामन्यतमं कमप्यर्थं संसाधयितुमीष्टे—

(१) कस्तावच्छन्दसामविज्ञातोऽर्थ शास्त्रेण विज्ञाप्य.। स्वरूपं वा नामधेयं वा प्रयोगनियमो वा छन्दोविज्ञानमात्रेणाभ्युदययोगो वा । नाद्य· । ऋङ्मन्त्रादिपाठाद् वैदिकानां काव्यादिपाठाद् लौकिकाना यावत्प्रयुक्तच्छन्दसा स्वरूपस्य प्रतिपत्तिसौलभ्यात्, प्रयुक्तातिरिक्तच्छन्दसां तु वैदिकानामनभिधानमेव लौकिकाना पुन साकल्येन विज्ञानस्येहाप्यसंभवोऽनन्तत्वात् "शेष प्रचित ।" "अत्रानुक्तं गाथा" इति सूत्राभ्या पिङ्गलेन विशेपत सर्वच्छन्द स्वरूपनिर्वचनाशक्यत्वप्रतिबोधनात्,

"कश्छन्दसा योगमावेद धीर को धिष्ण्या प्रति वाचं पपाद ।

कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य निचिकाय क स्वित् ॥" (१०।१०।११४॥९।)

इति मन्त्रयता भगवता वेदपुरुषेणापि सर्वात्मना छन्दोयोगविज्ञानस्याशक्यत्वप्रतिबोधनात् ॥ १ ॥ न द्वितीय·—नामविशेषेण छन्द स्वरूपे विशेषानाधानादिच्छानुरोधितया तादृशतुच्छफलार्थमेतावतो महत शास्त्रौघस्यारम्भानावश्यकत्वात् ॥ २ ॥ न तृतीय —अमुष्मिन्नवकाशे स्रग्धरैव प्रयोक्तव्या न शार्दूलविक्रीडितं मन्दाक्रान्ता वेत्येवं विध्यभावात्, तत्तच्छन्द प्रयुक्तावद्यापि लोके कामचाराच्च ॥ ३ ॥ न तुरीय —छन्दोविज्ञानमात्रेणादृष्टाभ्युदयकल्पनाया निर्बीजत्वात् । तस्मान्नाविज्ञातार्थज्ञापनार्थं छन्दोविज्ञानशास्त्रमारम्भणीयं भवति ।—

(२) अथ न हेयार्थनिरसनायापीदं शास्त्रमुपयुज्यते । गौ शब्दः प्रयोक्तव्यः साधुत्वान्न गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽसाधुत्वादिति हि यथा व्याकरणशास्त्रेण साधुशब्दान्वाख्यानेनासाधुशब्दाना हेयत्वं विधीयते न तथानेन छन्द·-शास्त्रेण छन्दसा साधुत्वासाधुत्वाभ्यामुपादेयहेयव्यवस्था क्रियते प्रस्तारसिद्धस्वरूपातिरिक्तस्य हेयस्याप्रसिद्धे.। ट ण ठं ड ढे न यत्र च्छन्द सिद्धिस्तत्र प्रमादतोऽप्येकडकाराधिक्ये टणठं डाढेनापि छन्दोऽन्तरसिद्धि सभवत्येव, न च तत्र शास्त्रविरोधं पश्याम । तस्माच्छन्द सिद्धौ हेयोपादेयव्यवस्थाराहित्यादनर्थकमिदं छन्द शास्त्रम् ॥

(३) अथ न च्छन्द शास्त्रमध्येतुस्तदध्ययनेन कश्चन सामर्थ्यसमुद्रेको दृष्ट । हेयनिरसनपुर सरमुपादेयमुपाददानो हि व्यवहारकुशल साधीयसाभ्युदयेन युज्येत, वियुज्येत चानिष्टकरेणेति तत्रास्य सामर्थ्यमुद्भूतमिव विज्ञातं स्यात् । न चेह तथा छन्द शास्त्रे हेयोपादेयव्यवस्था पश्यामस्ततो नैतदध्ययनेन कथंचित्कुत्रचिदर्थे सामर्थ्यातिरेकमनुभावयाम ॥—

(४) अथ नेतरवेदोपकारकत्वमप्यस्य शास्त्रस्य सभवति । यथा हि—नाट्यवेदोपकारको नृत्यवेद , नृत्यवेदोपकारको वाद्यवेद , वाद्यवेदोपकारकश्च गेयवेद । यथा वा वाग्वेदाङ्कवेदक्रियावेदा सर्ववेदोपकारका इष्यन्ते ।—न च तथेह कंचिद्वेदं पश्यामो योऽन्तरेण छन्दोविज्ञानमपर्याप्त· स्यात् ॥

ननु चास्ति यज्ञवेदो योऽन्तरेण छन्दोविज्ञानमपर्याप्त स्यात्, तथाहि—गवामयने पूर्वस्मिन् पक्षसि एकचत्वारिंशदधिकशतसख्याकेषु चतुर्विंशाभिद्धविकस्वरसामाभिधा-

नैष्वहःसु प्रगाथसामोमिवर्तस्यैकत्वेऽपि प्रगाथा प्रत्यह भेदेन प्रयुज्यन्ते । तत्र के ते स्तोत्रीया प्रगाथा इत्याकाङ्क्षायाम् "पञ्चसु मा सु वाहता प्रगाथा आप्यन्ते । तेष्वा तेषु छन्दसी संयुज्यैतव्यम् । चतुरुत्तरैरेव छन्दोभिरेतव्यम् । तदाहुरनवक्लृप्तानि वा एतानि छन्दांसि माध्यन्दिने, बृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्यम्"—इत्येष ताण्ड्यश्रुतौ दाशतयीसमाम्नातेनाथर्वसंहितप्रमितप्रगाथतृचसमुदायेन तावदह सु प्रगाथलाभे त दतिरिक्तेषु त्रयोदशस्वहःसु प्रगाथलाभार्थं त्रय पक्षा विधीयन्ते । ते चैते प्रगाथा न धान्तरेण शास्त्रमभ्यवसितु शक्या —नापि वा तमन्तरेण प्रगाथप्रयोग ज्योतिष्टोम पर्याप्नोति एवमितरत्राऽप्येकान्ततश्छन्दोविज्ञानमपेक्ष्यते प्रतिसद्म। अत एव च यो ह वा अविदितार्षेयछन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणु वर्च्छति गर्तं वा पात्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्' इति श्रूयते

'मन्त्राणां दैवत छन्दो निरुक्तं ब्राह्मणान् ऋषीन् ।
कृत्तद्धितादीश्चाज्ञात्वा यजन्तो यागकण्टका ॥ १ ॥
अविदित्वा ऋषिच्छन्दोदैवत योगमेव च ।
योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु स ॥ २ ॥
ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।
अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्टक उच्यते ॥ ३ ॥

इति स्मर्यते च । भगवान् कात्यायनोऽप्याह— छन्दांसि गायत्र्यादीनि एतान्यवि दित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजति याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम भवति अथान्तरा श्वगर्तं वापद्यते स्थाणु वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत्—अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते' इति ॥ तस्मात् सन्त्येव भूयांसि छन्दःशास्त्रस्य प्रयोजनानि तद्विज्ञानमन्तरेण चार्य मन्त्रवेदो निर्वीर्यो यातयामो भवति तस्मादस्ति मन्त्रवेदोपकार कत्व छन्दःशास्त्रस्य—

यदपि स्थान्तमुद्रया नाथ्यनृत्तसवाद्यगेयवेदानामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्ववेदोपकारकत्वमा म्नायते तावतापि छन्दोवेदस्यैव सर्वोपकारकत्वमाम्नातं भवति गेयवेदस्य छन्दो वेदानतिरिक्तत्वात् । तस्मादस्ति वाद्यादिवेदोपकारकत्वं छन्दःशास्त्रस्य ॥—

अथ किं बहुना वेद शिल्पविद्या लोकनितान्तफलोपधायकतया प्रतिपद्यते सैषा नूनमर्थच्छन्दोविद्योपजीव्या भवति अर्थच्छन्दोविद्यानतिरिक्तैव वा । शिल्प छन्द इति श्रुते । सर्वं चेद सचराचरं जगन्मण्डल दृश्यते विश्वकर्मण शिल्पम् । तथा प्राणिभि तैरपि क्रियमाण तत्तत्कर्म दृश्यते शिल्पमेवानुलम्बितम् । सर्वे च विद्यानिबन्धा रच नावैचित्र्यात्मकेन केनापि शिल्पेनैवानुगता भवन्ति । तस्माच्छिल्पविद्यात्मनाप्यस्त्येव सर्ववेदोपकारकत्व छन्दःशास्त्रस्य ॥ १ ॥

यदप्युक्तं नास्य छन्द.शास्त्रस्य विज्ञातृषु सामर्थ्यविशेषोद्रेकादिफलोपधायकत्वमस्तीति तदप्यत एव प्रत्याख्यातं भवति "अविदित्वा योऽधीते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं स पापीयान् भवति अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य ब्रह्म वीर्यवत् स जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते"—इत्येवमाचक्षाणेन भगवता कात्यायनेनान्वयव्यतिरेकाभ्या छन्दोविज्ञाने एव यज्ञवेदसाध्ययावत्फलोपधायकत्वप्रतिपादनात् । श्रूयते चाभ्युदयसमर्पकत्वं छन्दोविज्ञानस्य । तथाहि—"तस्योष्णिग् लोमानि, त्वग् गायत्री, त्रिष्टुब्मासम्, अनुष्टुप् स्नावानि, अस्थि जगती, पङ्क्तिर्मज्जा, प्राणा बृहती, स छन्दोभिश्छन्न । यच्छन्दोभिश्छन्नस्तस्माच्छन्दासीत्याचक्षते ।" इत्याख्याय "छादयन्ति ह वा एनं छन्दासि पापात्कर्मणो यस्या कस्याञ्चिद्दिशि कामयते" इत्यारण्यके समाम्नायते तस्मात् पुरुषस्य पापसवन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यत इत्यस्ति प्रयोजनं छन्द शास्त्रस्य ॥

तथा तैत्तिरीया अप्यामनन्ति—"प्रजापतिरग्निं चिनुते स क्षुरयाविर्भूत्वा तिष्ठन् तं देवा बिभ्यतोपायन् ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् तच्छन्दसा छन्दस्त्वम्"—इति । तस्माच्चीयमानाग्निसन्तापस्य छादकत्वाच्छन्दस्त्वमित्यस्ति प्रयोजनं छन्द-शास्त्रस्य । तथा छान्दोग्योपनिषदि श्रूयते—"देवा वै मृत्योर्बिभ्युतस्त्रयीं विद्या प्राविशन् ते छन्दोभिरात्मानमाच्छादयन् यदेभिराच्छादयंस्तच्छन्दसा छन्दस्त्वम्"—इति तस्मादपमृत्युं वारयतीति छन्द इत्युच्यते । ततोऽस्ति प्रयोजनं छन्द शास्त्रस्य । अथान्यो मन्त्रवर्ण श्रूयते "गायत्रेण च्छन्दसा त्वा छादयामि त्रैष्टुभेन च्छन्दसा त्वा छादयामि जागतेन च्छन्दसा त्वा छादयामि" इति ततश्छन्दसामेषा रक्षानुकूलसवरणसाधनत्वादस्ति प्रयोजनं छन्द शास्त्रस्य ॥ २ ॥

अथ पुरा असुरै पराभूता सुरा यदेभिर्गायत्र्यादिभि स्वमात्मानं प्रच्छाद्य पुनस्तान् जिग्युस्तच्छन्दसा छन्दस्त्वमिति वृद्धपराशराद्युक्तेश्छन्द सवृतशरीरस्य शत्रुपरिभावकत्वं विजयशालित्वं च ससिद्धं भवतीत्यस्ति प्रयोजनं छन्द शास्त्रस्य । स्मर्यते चायमर्थो भगवता कात्यायनेनापि सर्वानुक्रमणीसूत्रे—"अर्थेप्सव ऋषयो देवताश्छन्दोभिरुपाधावन्"—इति । अन्नपुत्रादिमोक्षान्तं फलमात्माधीनं कर्तुमिच्छन्तो मधुच्छन्द.प्रभृतय संवननान्ता ऋषयो देवता सूक्तहविर्भागिभश्छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिरुपायभूतैस्तद्युक्तमन्त्रैर्वा 'अर्थस्य प्राप्तावयमेवोपाय इति दृढसकल्पा श्रद्धयागच्छन्निति हि तदर्थमाह षड्गुरुशिष्योऽपि । अन्यच्चायमाह—

'ऋषिनामार्षगोत्रज्ञ ऋषे. सस्थानतामियात् ।
एकैकस्य ऋषेर्ज्ञानात् सहस्राब्दा स्थितिर्भवेत् ॥ १ ॥
छन्दसा चैव सालोक्यं छन्दोज्ञानादवाप्नुयात् ॥ २ ॥
तस्यास्तस्या देवतायास्तद्भावं प्रतिपद्यते ।
या या विजानाति नरो देवतामिति निर्णय ॥ ३ ॥
ऋष्यादिविज्ञानफलमनुभूय सुपूजितः ।
स्वाध्यायस्य फलं पश्चाच्छ्रुत्या दत्तं प्रपद्यते ॥ ४ ॥' इति ।

तस्मादभ्युदयादिमोक्षान्तफलसाधनत्वादस्ति प्रयोजनं छन्दःशास्त्रस्य ।

अथ यदुक्तं छन्दःसिद्धौ हेयोपादेयव्यवस्थाराहित्यादनर्थकमिदं छन्दःशास्त्रमिति तदप्यत एव नावकल्पते । सर्वं हि विधिवाक्यं सावधारणं भवति न चावधारणमितरनिवृत्तिमन्तरा दृष्टम् । यतश्चेदं छन्दोविधायकं शास्त्रमतो नूनमितरवारकेणानेन भवितव्यमिति सिद्धं हेयोपादेयव्यवस्थाप्रयोजकत्वं छन्दःशास्त्रस्य । सा च हेयोपादेयव्यवस्था त्रेधा ।—विज्ञातव्यान्येव छन्दांसि न तु न विज्ञातव्यान्यपीति—विज्ञायैव च जपहोमयज्ञादिषु प्रवर्तेत न त्वविज्ञायापीति भावाभावातिरेकप्रधाना सैका ॥ १ ॥ अथ 'अनुष्टुभा यजति बृहत्या गायति गायत्र्या स्तौतीति'' श्रूयते तत्रानुष्टुभैव यजेत न बृहत्या न गायत्र्या तथा बृहत्यैव गायेत नान्यया एवं गायत्र्यैव स्तुवीत नान्ययेत्येवं विजातीयभावद्वयातिरेकप्रधाना द्वितीया ॥ २ ॥ अथ— पादस्यानुष्टुप् वक्त्रम्' न प्रथमात् स्नौ ।'' 'द्वितीयचतुर्थयोरश्चेति'' सूत्रेभ्यो 'वक्त्रेषु तथा'' सरा अदमाभ्यादेम् ।'' अत्रायुग्लज् षष्ठो जिति'' सूत्रस्य आयासु विधिनिषेधप्रधाना तृतीया ॥३॥ यदि चेदं शास्त्रं न स्यादमुष्य तर्हि तेष्वेतेषु कामचारं स्यादनर्थं प्रपद्येत । ततो नु खलु हेयान् हापयितुमुपादेयान् संचारयितुमुपदिशन्ति स्म ते कारुणिका भगवन्त आचार्या ॥—॥ ३ ॥

(१) अथ यदप्युक्तं नाविज्ञातार्थज्ञापनायमिदं शास्त्रमारब्धव्यमिति एतदप्यत एव प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् । अन्तरेण शास्त्रारम्भमसम्भवाच्छन्दःस्वरूपावगमस्यैकान्तमुपयुक्तस्य ॥ 'अनुष्टुभा यजति बृहत्या गायति गायत्र्या स्तौतीति' श्रूयते । तत्र न ज्ञायते कानुष्टुप् का बृहती का गायत्रीति । अज्ञात्वा प्रवर्तमानश्च पापीयान् स्यात् । यत्रापि सतोबृहती महाबृहती महासतोबृहतीत्याऽऽम्नायन्ते तत्रैतास्तावच्छान्दसिको बृहतीविकारान् प्रतिपद्येत । छान्दसिकस्तु पादविक्षेपव्यवस्थया पङ्क्तिविकारः सतोबृहती त्रिष्टुब्विकारो महाबृहती, जगतीविकारो महासतोबृहती इत्येवमध्यवस्यति । तथा च साधु यज्ञे प्रवर्तते । अन्यथा प्रवर्तमानस्यैतानि छन्दांसि यातयामानि स्युरित्यवश्यमेषां स्वरूपज्ञानायोपयुज्यते छन्दःशास्त्रारम्भः ॥ १ ॥

यदपि तैत्तिरीयका आमनन्ति— तद्यथाह वै सुतग्रामण्य'–एवं छन्दांसि । तेष्व साबादित्यो बृहतीरभ्यूढ । सतोबृहतीषु स्तुवते सतोबृहद् प्रजया पशुभिरसानीत्येव' –इति तत्र प्रजया पशुभिश्चाहं सन्मार्गवर्त्तिनं पुरुषार्थिको भवानीत्याशयेन सतोबृहत्या स्तौतीत्यर्थप्रतिपत्तेरवश्यमर्थापेक्षित्वमुपदिश्यते नामधेयस्येति नामधेयावगमार्थमुपयुज्यते छन्दःशास्त्रारम्भः ॥ २ ॥

अथाममन्त्रि– व्यतिषक्ताभिः स्तुवते' –इति । न चान्तरेण छन्दोवेदमृच शक्या व्यतिषक्ता कर्तुमित्युपयुज्यते छन्दःशास्त्रारम्भः ॥ ३ ॥

भूयांसश्चार्थवादा श्रूयन्ते छन्दोवेदस्येति तत्तदभ्युदयसिद्धायुपयुज्यते शास्त्रारम्भः॥४॥

इमानि च भूयश्छन्दोऽनुशासनस्य प्रयोजनानि यान्यत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः। बह्वृचानां श्रुतौ तावदाम्नायते—"प्रजापतिर्वै यज्ञं छन्दांसि देवेभ्यो भागधेयानि व्यभजत्। स गायत्रीमेवाग्नये वसुभ्य प्रात सवनेऽभजत्—त्रिष्टुभमिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने। अथास्य यत् स्वं छन्द आसीद-नुष्टुप्—त्वं न्वेव देवानां पापिष्ठोऽसि, यस्य तेऽहं स्व छन्दोऽस्मि या मोदन्तमभ्यु-दौहीरच्छावाकीयामभीति। तदजानात् स स्वं सोममाहरत् स स्वे सोमेऽग्र मुखम-भिपर्याहरदनुष्टुभम्। तस्मादनुष्टुबग्रिया मुख्या युज्यते"—इति। तदेतच्छन्दोवेदं विद्वांसमन्तरेण कोऽन्य शक्नोत्येतदर्थं विज्ञातुमतो दिव्यवेदार्थप्रतिपत्त्यर्थमारम्भणी-यश्छन्दोवेद ॥ १ ॥

अथो पञ्चवीर्यं वा एतच्छन्दो यद्विराड् यत्त्रिपदा तेनोष्णिहा गायत्र्यौ यदस्या ए-कादशाक्षराणि पदानि तेन त्रिष्टुभ्। यत् त्रयस्त्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुप्। न वा एकेना-क्षरेण छन्दसा वीर्यमवरुन्धे सर्वेषा छन्दसा वीर्यमश्नुते सर्वेषा छन्दसा सायुज्यं स-रूपता सलोकतामश्नुते। अन्नादोन्नपतिर्भवति अश्नुते प्रजयान्नाद्यं य एव विद्वान् विराजौ कुरुते—इत्येवं विराजोऽर्थवाद श्रूयते स न पञ्चवीर्यत्वमवगन्तुं शक्नोत्यन्तरेण च्छन्दोवेदमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ २ ॥

सर्वैश्छन्दोभिर्यजेदित्याह। "सर्वैर्वै छन्दोभिरिष्ट्वा देवा स्वर्गं लोकमजयंस्तथैवैतद्य-जमान सर्वैश्छन्दोभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति। एतानि वाव सर्वाणि छन्दांसि गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमन्वन्यानि। एतानि हि यज्ञप्रतिमामिव क्रियन्ते। एतैर्ह वा अस्य छन्दो-भिर्यजत सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद"—इति हि श्रूयते। तत्र किं तावत्सर्वेषां छन्दसा स्वरूपं कानि वान्यानीति न तत्त्वत शक्नोत्यवधारयितुमच्छान्दसिको न वा यष्टुमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ३ ॥

"स एवं विद्वांश्छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमय. सम्भूय देवता अप्येति य एवं वेद। यो वै तद्वेद यथा छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमय सम्भूय देवता अप्येति तत् सुविदितमिति" श्रूयते। तदेतस्य छन्दोमयस्य देवताप्ययो यथा भवति तथा ज्ञानं हि सुज्ञानमित्यस्माकं सुज्ञानं यथा स्यादित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ४ ॥

"तद्यदाग्नेन्द्रया यजति विजित्या एव सा विराट् त्रयस्त्रिंशदक्षरा भवति त्रयस्त्रिंशद्वै देवा—अष्टौ वसव एकादश रुद्रा' द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्च। तत् प्रथम उक्थमुखे देवता अक्षरभाज' करोति अक्षरमक्षरमेव तद्देवता अनुप्रपिबति देवपात्रेणैव तद्देवतास्तृप्यन्ति" इति श्रूयते तदेवं देवता यद्यक्षरभाज कल्प्यन्ते तत्तर्हि नान्तरेणा-क्षरच्छन्दोविज्ञानमेता विज्ञातुं शक्यन्ते तदेताश्छन्दोभिर्यथा विजानीयामित्यारम्भणीय-श्छन्दोवेदः ॥ ५ ॥

"मन्तो'वा एताभिर्देवा' पुरो भिन्दन्त आयन्, यदुपसद सछन्दस· कर्तव्या न विछन्दसः। यद्विछन्दस कुर्याद् ग्रीवासु तद्गण्डं दध्यादीश्वरो ग्लावो जनितो।

तस्मात् सछन्दस एव कर्तव्या न विछन्दस ''—इत्युपसदां सछन्दस्त्वकरणमनुज्ञायते तदन्तरेण छन्दोवेदमधीत्य सछन्दस्त्वकरणमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ६ ॥

'गायत्रीं ब्राह्मणस्यानुब्रूयात् । गायत्रो वै ब्राह्मणः । तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री । तेजसैवैनं तद्ब्रह्मवर्चसेन समर्धयति त्रिष्टुभं राजन्यस्यानुब्रूयात् त्रैष्टुभो वै राजन्य । ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् । ओजसैवैन तदिन्द्रियेण वीर्येण समर्धयति । जगतीं वैश्यस्यानुब्रूयात् । जागतो वै वैश्य । जागता पशव । पशुभिरेवैनं तत्समर्धयति''—इति श्रूयते । तत्र गायत्र्या ब्रह्मवर्चसं तेजस्त्रिष्टुभा त्विन्द्रियं वीर्यमोजो जगत्या च पश्वादय पदार्था लक्ष्यन्ते । तदन्तरेण गायत्र्यादिविज्ञानमधीत्यमपां विज्ञानमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ७ ॥

चतुरुत्तरैर्वै देवाश्छन्दोभि सयुग्भूत्वा एतां श्रियमारोहन् यस्यामेत एतर्हि प्रतिष्ठिता । अग्निर्गायत्र्या—सवितोष्णिहा—सोमोऽनुष्टुभा—बृहस्पतिर्बृहत्या—मित्रावरुणौ पङ्क्त्येन्द्रस्त्रिष्टुभा—विश्वेदेवा जगत्या । त एत अभ्यनूच्येते—अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वेति । कल्पते ह वा अस्मै योगक्षेम । उत्तरोत्तरिणीमिह श्रियमश्नुते अश्नुते प्रजानामैश्वर्यमाधिपत्य य एवमेता अनुवचता एतामासन्दीमारोहति क्षत्रियः सन्निति'' हि श्रूयते । तत्र देवताछन्दसो सयुक्त्वाख्यानादुत्तरोत्तरिणीं श्रियं प्रजामैश्वर्यमाधिपत्यं चापेक्षमाणानामवश्यमेषां छन्दसां चतुरुत्तरत्वविज्ञानमपेक्षित भवतीत्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ८ ॥

यद् गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत, यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशु । इत्येतद्वै तत्तच्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठापयेति कल्पयति देवमिथो य एव वेदेति श्रूयते । तदेतच्छन्दःप्रतिष्ठापदं विदित्वामृतत्वमश्नुवीयेत्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ९ ॥

त सप्तभिश्छन्दोभि प्रातरयन् । तस्मात् सप्तचतुरुत्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते । इति हि तैत्तिरीयका आमनन्ति । मैत्रायणीनामप्यक्षरादिविभागेनाप्याम्नायते । 'देवेभ्य प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति छन्दांसि वै देवा प्रातर्यावाण । छन्दोभ्यो वा एतदनुवाच आह' –इति । तथा चैतरेयकेऽपि—

देवेभ्य प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्याहाध्वर्यु । एते वाव देवा प्रातर्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ । त एते सप्तभि सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति । आस्य देवा प्रातर्यावाणो हव गच्छन्ति य एव वेद सप्ताग्नेयानि छन्दांस्यन्वाह सप्तोषस्यानि छन्दांस्यन्वाह सप्ताश्विनानि छन्दांस्यन्वाह—सप्तधा वै वागवदत् । तावद्वै वागवदत सर्वस्यै वाच सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै । तिस्रो देवता अन्वाह । त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका । एषामेव लोकानामभिजित्यै । तदाहु—कथमनूच्य प्रातरनुवाक इति । यथाच्छन्दसमनूच्य प्रातरनुवाक । प्रजापतेर्वा एतान्यङ्गानि यच्छन्दांसि । एष उ एव प्रजापतिर्यो यजते । इति श्रूयते । न चैतच्छन्दोविज्ञानमन्तरेणानुवचनं साधीय संभवतीत्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १० ॥

'तदाहु स वै होता स्याद्य एतस्यामृचि सर्वाणि छन्दांसि प्रजनयेदिति । एषा वाव त्रिरनुक्ता सर्वाणि च्छन्दांसि भवति । एषा छन्दसां प्रजाति ।" इति श्रूयते । तदतश्छन्द प्रजननविद्याया होतृत्वमासादयेयमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ११ ॥

"अग्निर्वै देवानामवमो विष्णु परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता । आग्नावैष्णव पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमेकादशकपालं सर्वाभ्य एवैनं तद्देवताभ्योऽनन्तरायं निर्वपन्ति । अग्निर्वै सर्वा देवता विष्णु सर्वा देवता एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वौ यदग्निश्च विष्णुश्च । तद्यदाग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति । अन्तत एव तद्देवानृध्नुवन्ति । तदाह—यदेकादशकपाल' पुरोडाशो द्वावग्नाविष्णू । कैनयोस्तत्र क्लृप्ति , का विभक्तिरिति । अष्टाकपाल आग्नेयोऽष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्नेश्छन्द त्रिकपालो वैष्णवस्त्रिर्हीद विष्णुर्व्यक्रमत । सैनयोस्तत्र क्लृप्ति सा विभक्तिरि"त्याम्नायते । तत्रैवमेकादशकपाले देवतयो· क्लृप्तिविभक्ती कर्तुं पारयेमेत्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १२ ॥

"तेजो वै ब्रह्मवर्चस गायत्री ॥ १ ॥ आयुर्वै उष्णिग् ॥ २ ॥ वाग्वा अनुष्टुप् ॥३॥ श्रीर्वै यशश्छन्दसा वृहती ॥ ४ ॥ पाङ्क्तो वै यज्ञ ॥ ५ ॥ ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् ॥ ६ ॥ जागता पशव ॥ ७ ॥" इति श्रूयते । तदतस्तत्तच्छन्दोयाज्यामनुरुन्धाना यथा तत्तत्कामेषु कृतकृत्या स्युरित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १३ ॥

"ते देवा अब्रुवन्—विराड्याज्यास्तु निष्कैवल्यस्य । या त्रयस्त्रिंशदक्षरा । त्रयस्त्रिंशद्वै देवा । अष्टौ वसव । एकादश रुद्रा । द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । देवता अक्षरभाज· करोति । अक्षरमक्षरमेव तद्देवता अनुप्रपिवन्ति देवपात्रेणैव तद्देवतास्तृप्यन्ति । यं कामयेत—अनायतनवान् स्यादिति—अविराजास्य यजेद् गायत्र्या वा त्रिष्टुभा वान्येन वा छन्दसा वषट् कुर्यादनायतनवन्तमेवैन तत्करोति । यं कामयेत—आयतनवान् स्यादिति । विराजास्य यजेदायतनवन्तमेवैन तत्करोति ।"—इति श्रूयते । तदन्तरेण छन्दोवेदमवाक्यं तु यथाकामं याज्या विशेषोपधानमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १४ ॥

"यो धाता स वषट्कार , यानुमति सा गायत्री, या एका सा त्रिष्टुप्, या सिनीवाली सा जगती, या कुहू सानुष्टुप् । एतानि वा व सर्वाणि च्छन्दांसि गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमन्वन्यानि । एतानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते । एतैर्ह वा अस्य छन्दोभिर्यजत सर्वैश्छन्दोभिरिष्ट भवति । य एवं वेद । य सूर्य स धाता स उ एव वषट्कार , या द्यौ सानुमति सो एव गायत्री, योषा सा एका सो एव त्रिष्टुप्, या गौ सा सिनीवाली सो एव जगती, या पृथिवी सा कुहू सो एवानुष्टुप् । एता वाव सर्वाणि च्छन्दांसि । गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमन्वन्यानि एतानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते । इत्याद्यैतरेयके श्रूयते ॥ मैत्रायणीयाना राजसूयब्राह्मणेऽप्याम्नायते—"गायत्र्यनुमति । त्रिष्टुब् एका । जगती सिनीवाली । कुहूरनुष्टुप् । धाता वषट्कार ॥ या पूर्वा पौर्णमासी सानुमति योत्तरा सा एका । या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहू । चन्द्रमा एव धाता ।" इत्यादि । तदन्तरेण च्छन्दोवेदमशक्यमासामनुमतिराकासिनीवालीकुहूना सर्वच्छन्दोभिसारूप्यमवगन्तुमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥१५॥

"अतिच्छन्दस शंसति। छन्दसां वै यो रसोऽत्यक्षरत् सोऽतिच्छन्दसमभ्यत्यक्षरत्। तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दस्त्वम्। सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्य संनिर्मितो यत् षोडशी। तद्यदतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैन तच्छन्दोभ्य संनिर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य संनिर्मितेन षोडशिना राध्नोति य एवं वेद।' इत्यैतरेयकाणां षोडशीमाश्रणे श्रूयते। तदिदमतिच्छन्दस शंसेय षोडशिना च राध्नुयामित्यारम्भणीयश्छन्दोभेद ॥ १६ ॥

'सोमो वै राजाऽमुष्मिंल्लोके आसीत्। त देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन्''—कथम यमस्मान्सोमो राजागच्छेदिति। तेऽब्रुवंश्छन्दांसि। यूय न इमं सोम राजानमाहर तेति। ते सुपर्णा भूत्वोदपतन्। छन्दांसि वै तत्सोम राजानमच्छा चरन्। तानिह तर्हि चतुरक्षराणि चतुरक्षराण्येव छन्दांस्यासन्। सा जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत्। सा पतित्वार्धमध्वनो गत्वाश्राम्यत्। सा परास्य त्रीण्यक्षराण्येकाक्षरा भूत्वा दीक्षां च तपश्च हरन्ती पुनरभ्यवापतत्। तस्मात्तस्य वित्ता दीक्षा वित्त तपो यस्य पशव सन्ति। जागता हि पशव। जगती हि तानाहरत्॥ अथ त्रिष्टुबुदपतत्। सा पतित्वा भूयोऽर्धमध्वनो गत्वाश्राम्यत्। सा परास्यैकमक्षरं त्र्यक्षरा भूत्वा दक्षिणा हरन्ती पुनरभ्यवापतत्। तस्मान्मध्यन्दिने दक्षिणानीयन्ते त्रिष्टुभो लोके। त्रिष्टुब्भिता अहरत्॥ ते देवा अब्रुवन् गायत्रीम्। त्वं न इम सोम राजानमाहरेति तथेत्यब्रवीत्। सा पतित्वा सोमपालान् भीषयित्वा पद्भ्यां च मुखेन च सोम राजान समगृभ्णात्। यानि चेतरे छन्दसी अक्षराण्यजिहतां तानि चोपसमगृभ्णात् सा यद्दक्षिणेन पदा समगृभ्णात्। तत् प्रात सवनमभवत्। तद्गायत्री स्वमायतनमकुरुत। तस्मात् तत् समृद्धतम मन्यन्ते सर्वेषां सवनानाम्। अथ यत्सव्येन पदा समगृभ्णात् तन्माध्यन्दिनं सवनमभवत्। तद्विस्रस्त नान्वाप्नोत् पूर्व सवनम्। ते देवा प्राजिज्ञासन्त। तस्मिंस्त्रिष्टुभ छन्दसामदधुरिन्द्र देवतानाम्। तेन तत् समावद्वीर्यम भवत् पूर्वेण सवनेन ग मन्मुखेन समगृभ्णात् तत् तृतीयसवनमभवत्। तस्य पतन्ती रसमधयत्‌ ... सरसं नान्वाप्नोत् पूर्वे सवने। ते देवा प्राजिज्ञासन्त। तत्पशुष्वपश्यन् ... ताशिरसमवनयन्ति आज्येन पशुना चरन्ति तेन तत् समावद्वीर्यमभवत् पूर्वाभ्यां सवनाभ्याम्। ते वा इमे इतरे छन्दसी गायत्रीमभ्यवदेताम्। वित्त नावक्षराण्यनुपर्यागुरिति। नेत्यब्रवीद्गायत्री। यथावित्तमेव न इति। ते देवेषु प्रश्नमैताम्। ते देवा अब्रुवन्—यथा वित्तमेव व इति। तस्माद्धाप्येतर्हि वित्त्यां व्याहु—यथावित्तमेव न इति। ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्। त्र्यक्षरा त्रिष्टुप्। एकाक्षरा जगती। साष्टाक्षरा गायत्री प्रात सवनमुदयच्छत् नाशक्नोत्त्रिष्टुप् त्र्यक्षरा माध्यन्दिन सवनमुद्यन्तुम्। तां गायत्र्यब्रवीद्—अन्यापि मेऽत्रास्त्वित्वति। सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप्। तां वै मैतैरष्टाभिरक्षरैरुपस चेहीति। तथेति तामुपसमदधात् सैकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिन सवनमुदयच्छत्। नाशक्नोज्जगत्येकाक्षरा तृतीयसवनमुद्यन्तुम्। तां गायत्र्यब्रवीद्—आयान्यपि मेऽत्रास्त्वित्वति। सा

तथेत्यब्रवीज्जगती । ता वै मैतैरेकादशभिरक्षरैरुपसन्धेहीति । तथेति । तामुप-समदधात्—सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवनमुदयच्छत् । ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्य-भवत् । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । द्वादशाक्षरा जगती । एकं वै सत्त्रेधाभवत् । तस्मा-दाहु:—दातव्यमेवं विदुषे इति । एकं हि सत्त्रेधाभवत् । इति हि सौपर्णकमाख्यान-माख्यानविदामामनन्त्यैतरेयका । को ह्येतदर्थं विज्ञापयितुं शक्नोति । यावता याथात्म्ये-न च्छन्दोवेदं न जानीयादित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १७ ॥

गायत्री त्रिष्टुप् जगती	|||| |||| ||||	||||∠-7, |||-∟|7, |-∠|||7,	||||'|||'|' |||······, | · ··,	||||'||||'' |||-||||'||||'' |-|||-||||'||||''	८ ११ १२

"आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पर्धन्त । वयं पूर्वे सुवर्गं लोकमियाम । वयं पूर्व इति । त आदित्या एतं पञ्चहोतारमपश्यन् तं पुरा प्रातरनुवाकादाग्नीध्रेऽजुहवु । ततो वै ते पूर्वे सुवर्गं लोकमायन् । सवत्सरो वै पञ्चहोता । सवत्सर सुवर्गो लोक तेऽब्रुवन्ना-ङ्गिरस आदित्यान् क्व [illegible] । क्व [illegible] पद्भ्यो हव्यं वक्ष्याम इति । छन्दःसु इत्यब्रुवन् । गायत्र्यां त्रिष्टुभि जगत्यामिति । तस्मा[illegible] च्छन्दःसु सद्भ्य आदित्येभ्य आङ्गिरसी प्रजा हव्यं व[illegible]न्ति ।" इति हि तैत्तिरीयका आमनन्ति । छन्दःसु सद्भ्य आदित्येभ्यो हव्यं वहन्तीति जानीयामेत्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १८ ॥

मैत्रायणीयानामाम्नायते "गायत्रीं च सम्पादयति जगतीं च । तद्वे छन्दसी एकं छन्दोऽभिसम्पादयति वृहतीम् । त्रिष्टुभं च ककुभं च । तद्वे च्छन्दसी एकं च्छन्दोऽभि-सम्पादयति वृहतीम् । अनुष्टुभ च पङ्क्तिं च । तद्वे च्छन्दसी एकं छन्दोऽभिसम्पादयति वृहतीम् । तत् षट् च्छन्दास्येक च्छन्दोभिसम्पादयति वृहतीम्" इत्यादि ।

गा० ||||||००० ज० ||||||||-|||	क० |||||||०० त्रि० ||||||||-||	अ० |||||||० प० ||||||||—|
६ १२	७ ११	८ १०
वृ ९ + वृ ९	वृ ९ + वृ ९	वृ ९ + वृ ९

ऐतरेयकेऽपि—"तस्या वाचोऽवपादादयिमयु—तमेतेषु सप्तसु छन्दस्स्वयमन्। यदथमन् तच्छ्रायन्तीयस्य थायन्तीयत्वम्—यदवारयन्—तद्वारयन्तीयस्य वारयन्तीयत्वम्। तस्या वाच एतावपादादवमियु। तस्मा एतानि सप्त चतुरुत्तराणि छन्दांस्यपादघु। तेपामविन्नीण्यतिरिच्यन्ते। न नीण्युदसवत् स बृहतीमेवास्पृशत्—द्वाभ्यामक्षराभ्यामहोरात्राभ्यामेव। तदाहु—कतमा सा देवाक्षरा बृहती–यस्यां तत् प्रत्यतिष्ठत्। द्वादश पौर्णमास्य—द्वादशाष्टका—द्वादशामावास्या। एषा वाव सा देवाक्षरा बृहती यस्यां तत् प्रत्यतिष्ठदिति। यानि च च्छन्दांस्यत्यरिच्यन्त यानि च नोदभवन्—तानि निर्वीर्याणि हीनान्यमन्यन्त। साऽब्रवीद् बृहती। मामेव भूत्वा मामुपसंश्रयतेति। चतुर्भिरक्षरैरनुष्टुप् बृहतीं नोदभवत्। चतुर्भिरक्षरैः पङ्क्तिर्बृहतीमत्यरिच्यत। तस्यामेतानि चत्वार्यक्षराण्यपच्छिद्यादधात्। ते बृहती एव भूत्वा बृहतीमुपसमश्रयताम्। अष्टाभिरक्षरैरुष्णिग्। बृहतीं नोदभवत्। अष्टाभिरक्षरैस्त्रिष्टुप् बृहतीमत्यरिच्यते। तस्यामेतान्यष्टावक्षराण्यपच्छिद्यादधात्। ते बृहती एव भूत्वा बृहतीमुपसमश्रयताम्॥ द्वादशभिरक्षरैर्गायत्री बृहतीं नोदभवत्, द्वादशभिरक्षरैर्जगती बृहतीमत्यरिच्यत। तस्यामेतानि द्वादशाक्षराण्यपच्छिद्यादधात्। ते बृहती एव भूत्वा बृहतीमुपसमश्रयताम्॥" इत्याम्नायते। तत्रान्तरेण च्छन्दोवेदमशक्यमासां गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्भागमुद्ध्वनमन्यासां च पङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीनामतिरेचनं यथायथावद्विज्ञातुमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १९ ॥

इतीमान्यन्यानि चैवंविधानि भूयांसि प्रयोजनानि पश्याम इत्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ।२०

अथ कश्चिद् ब्रूयात्—यान्येतानि प्रयोजनान्युक्तानि ततो नु खलु वैदिकानामेव च्छन्दसां विधानशास्त्रस्यावश्यकत्वं प्राप्नोति। न पुनर्लौकिकानामपीति। तत्रोच्यते। त्रिविधानि हि यावां छन्दांसि कानिचिद्वैदिकान्येव कानिचिद्वैदिकानि च लौकिकानि च, कानिचित् पुनर्लौकिकान्येव। तत्रावश्यमुभयेषां निदर्शनाय शास्त्रारम्भ प्रवर्त्तनीयस्तेन यदि—

'घटायोन्मीलित चक्षुः किमन्यत्र प्रकाशयेत्"–इति न्यायेन लौकिकान्यपि दर्शयेरन्। तर्हि तावता छन्दोयाथात्म्यविजिज्ञासूनां छन्दोविज्ञानसौकर्यानुग्रहो भवति। अत एव नु वैदिकानि च्छन्दांसि साकल्येन प्रदर्श्य लौकिकानां दिग्दर्शनेनानुगृह्णाति भगवान् पिङ्गलाचार्य। अनेन चाविशिष्टबुद्धिरपि तानि तानि छन्दोवृत्तानि यथावदवगम्य तद्रचनाभिनयादिना कृतकृत्य कवितानन्दमासादयेत् ॥—

'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥"

इति हि भूयांसि प्रयोजनानि काव्यस्य पठन्ति। छन्दोभिनेयं तु वाक्यं रसोद्बोधे काव्यमित्युच्यते। तदतश्छन्दोभङ्गो रसापकर्षितया काव्यत्वव्याघातको भवति।

तस्माच्च छन्दोभङ्गदोषेण काव्यप्रयोजनेभ्यो मात्यतिरेचिष्महीत्यपेक्षमाणानामारम्भणीय लौकिकानामपि च्छन्दसां विधानशास्त्रम्। उक्तं च प्राकृते पैङ्गले—

जेम ण सहई कणअतुला तिलतुलिअं अद्ध अद्धेण ।
तेम ण सहई सवणतुला अवच्छन्दं छन्दभङ्गेण ॥ १ ॥
अवुह वुहाणं मज्झे कव्वं जो पढइ लक्खणविहूणम् ।
भूअगालगाखगाहिं सीसं खुडिअं ण जाणेइ ॥ २ ॥
यथा न सहते कनकतुला तिलतुलितमर्द्धार्द्धेन ।
तथा न सहते श्रवणतुला अपच्छन्दस्कं छन्दोभङ्गेन ॥ १ ॥
अवुधो वुधाना मध्ये काव्यं य पठति लक्षणविहीनम् ।
भुजाग्रलग्नखङ्गेन शीर्षं खण्डितं न जानाति ॥ २ ॥

इति हि तदर्थ—तदिदमपच्छन्दस्क लक्षणविहीनं मा प्रयुङ्क्ष्महीत्यारम्भणी छन्दोविज्ञानशास्त्रम् ॥ २१ ॥

इति छन्दोवेदसार्थकतावाद ।

अस्मद्गुरुचरणै श्री ६ श्रीमधुसूदनशर्ममहानुभावैर्यावतो विषयस्य कृते आज्ञप्त तावान् विषयस्तदीयच्छन्द समीक्षानाम्नश्छन्दोग्रन्थादुद्धृत्यौपढौकित श्रीमतामग्रे ।

अधुना पिङ्गलाचार्यहलायुधयोर्विषये किमपि वक्तुमिच्छाम —न नामाद्यापि निश्चि यत् पातञ्जलदर्शनत्रिधातु पतञ्जले पृथक् कति पतञ्जलयोऽन्ये वभूवुरिति । छन्द शास्त्रस्य प्रथम आविष्कर्ता पिङ्गलो नाम । सोऽयं पिङ्गलनाग , पिङ्गलाचार्य , पत लिरित्येवमनेकवाख्यायते । श्रीमतो व्याकरणमहाभाष्यकर्तु पतञ्जलेर्नागत्वेन प्रसि र्नागशब्दसयुक्तेन पिङ्गलशब्देन वहवश्छन्द शास्त्रविधातृत्वेन श्रीमन्तं भगवन्तं पत ञ्जलिमेव गृह्णन्ति । षड्गुरुशिष्य सर्वानुक्रमणिकाटीकाया पाणिन्यनुजत्वेन छन्द शा निर्मातार न्यदर्शयत् । किमाकूतमत्र षड्गुरुशिष्यस्येति स एव जानातु । नात्र वयम किंकर्तव्यविमूढा वक्तुमधिकमिच्छाम ।

श्रीमान् मृतसंजीवनीवृत्तिकर्ता हलायुधस्तु श्रीभट्टनारायणान्वये प्रसूत । ना यणस्य पिता श्रीधनंजयभट्ट । यो मालवदेशे मुञ्जराजाश्रितो बभूव । हलायुधभ निजग्रन्थे ब्राह्मणसर्वस्वनाम्नि स्वीयो वृत्तान्त एवमुट्टङ्कितस्तदाधारेण ज्ञायते—

'असाधारणधीसंपत्तिप्रभावतो निखिलविद्यापारावारपारगतत्वाद् विविधसद्गुणाध तया च श्रीलक्ष्मणसेननृपतिर्वाल्य एवास्मै राजपण्डितपदम्, यौवने मन्त्रिपदम्, यौ नान्ते च धर्माधिकारिपदं च ददाविति । श्रीलक्ष्मणसेनोऽयं श्रीयुक्तराजेन्द्रलालमि महाशयस्य मतानुसारेण खिस्तद्वादशशताव्दया प्रारम्भे समभवत् । हलायुधो हि विवि विद्याविशारदत्वेन वहून् ग्रन्थान् रचयामास । तेषु ब्राह्मणसर्वस्वम्, पण्डितसर्वस्व शिवसर्वस्वम्, न्यायसर्वस्वम्, मत्स्यसूक्ततन्त्रम्, कविरहस्यम्, अभिधानरत्नमाला मृतसंजीवनीत पृथगन्यान्यपि रचयामासेति विदाकुर्वन्तु पाठका —

निवेदकौ

केदारनाथ—वासुदेवशास्त्रिणौ

छन्दःशास्त्रस्य विषयानुक्रमः ।

चतुर्थाध्याये—

(वैदिकछन्दांसि)

॥ श्रीः ॥

काव्यमाला ।

श्रीमत्पिङ्गलाचार्यविरचितं

छन्दःशास्त्रम् ।

श्रीमद्भट्टहलायुधप्रणीतमृतसंजीवन्याख्यवृत्तिसमेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥
भेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।
पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥
क्षीराब्धेरमृतं यद्वदुद्धृतं देवैः सदानवैः ।
छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्यैश्छन्दोऽमृतं तथोद्धृतम् ॥
श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तछन्दःशास्त्रमहोदधौ ।
वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥

म-य-र-स-त-ज-भ-न-ल-ग संमितं भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्य ।
स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥
त्रिगुरुं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।
लघुमध्यमं तु रेफं सकारमन्ते गुरुनिबद्धम् ॥
लघ्वन्त्यं हि तकारं जकारमुभयोर्लघुं विजानीयात् ।
आदिगुरुं च भकारं नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥
दीर्घं संयोगपरं तथा प्लुतं व्यञ्जनान्तमूष्मान्तम्[1] ।
सानुस्वारं च गुरुं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥

---

१ व्यञ्जनान्तोपादानेनोष्मान्तस्यापि लाभात्पुनरूष्मान्तकथनेन विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां ग्रहणम्, यथाह पाणिनीयशिक्षायाम्—'ओभावश्च विवृतिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥' इत्यत ऊष्मसंज्ञो विसर्जनीयादेरुपलक्षको बोद्धव्यः

आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।
भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥
त्रिविरामं दशवर्णं षण्मात्रमुवाच **पिङ्गलः** सूत्रम् ।
छन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च शास्त्रादौ ॥

इह हि त्रैवर्णिकाना साङ्गवेदाध्ययनमाम्नायते । अर्थावबोधपर्यन्तश्चाध्ययनविधिः । वेदाङ्गं च छन्द । ततस्तदध्ययनविधित्वात्तदनुष्ठेयम् । अथ 'त्रिष्टुभा यजति, बृहत्या गायति, गायत्र्या स्तौति' इत्येवमादिश्रवणात् अर्थायातमनुष्टुभादिज्ञानम् । किं च छन्दसामपरिज्ञानात्प्रत्युत प्रत्यवायः श्रूयते । यथा—'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स स्थाणुं[1] वर्च्छति गर्तं वा पतति[2] प्रमीयते वा पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दासि भवन्ति ।' तस्माच्छन्दोज्ञान कर्तव्यं तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तथा लघुनोपायेन शास्त्रावबोधसिद्ध्यर्थं संज्ञाः परिभाषते सूत्रकारः—

धीश्रीस्त्री म्[3] । १ । १ ॥

---

१. स्थाणुं वृक्षादियोनिम्. ऋच्छति प्राप्नोति. २ 'पतते, पात्यते' इति वा पाठान्तरम्. ३ छन्द कौस्तुभे तु—

'मयरसतजभनसञ्ज्ञाश्छन्दस्यष्टौ गणास्त्रिवर्णा स्यु. ।
भूम्यम्बुवह्निवायुव्योमार्कसुधांशुनाकदेवास्ते ॥
क्रमत श्रीवृद्धिमृतिप्रयाणरिक्तत्वरुग्यशोमोदान् ।
यच्छन्ति फलानि गणा माद्यास्तेऽष्टौ प्रयोक्तृभ्यः ॥
सर्वगुरुर्मे कथितो भजसा गुर्वादिमध्यान्ता' ।
छन्दसि नः सर्वलघुर्यरता लघ्वादिमध्यान्ताः ॥
मनौ सखायौ कथितौ भयौ भृत्यावुदीरितौ ।
उदासीनौ तजौ प्रोक्तौ सरौ शत्रू मताविह ॥
सिद्धिर्भवेत्सखिभ्या सखिभृत्याभ्या जयस्थिरत्वं च ।
स्याद्भृत्यमित्रभृत्यैः शुभं स्वपीडा तु मित्रशत्रुभ्याम् ॥
अफलमुदासीनाभ्यां शत्रुसखिभ्या च तद्भवति ।
शत्रुभ्या तु विरोधो नायकनाशश्च संप्रोक्तः ॥
शत्रूदासीनाभ्या हानिरुदासीनभृत्याभ्याम् ।
अख्यातिर्गदिता श्रीनाशः शत्रुभृत्याभ्याम् ॥
क्षयवैरिभयप्राप्तिर्भवत्युदासीनशत्रुभ्याम् ।
मित्रोदासीनाभ्यामश्रीरिति गणफलान्याहुः ॥'

मीभीश्री इत्यनेन गुरुत्रय संक्षिप्तेनोपलक्षयति, मकारश्च संज्ञारयेन। ततश्चायमर्थः — सर्वगुरोस्त्रिकस्य (ऽऽऽ) म' इति संज्ञा परिभाष्यते । ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरि वक्ष्याम । मप्रदेशा 'विद्युन्माला मौ गौ' (पि॰सू॰ ६।६) इत्येवमादय ॥

वरासा य् । १ । २ ॥

वरासा इत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्य (।ऽऽ) य' इति संज्ञा परिभाष्यते । यप्रदेशा 'भुजङ्गप्रयात य' (पि॰ सू॰ ६।३६) इत्येवमादय ॥

कागुहा र् । १ । ३ ॥

कागुहा इत्यनेन मध्यलघोस्त्रिकस्य (ऽ।ऽ) 'र' इति संज्ञा परिभाष्यते । रप्रदेशा 'स्रग्विणी र (पि॰ सू॰ ६।३७) इत्येवमादय ॥

वसुधा स १ । ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्त्यगुरोस्त्रिकस्य (।।ऽ) स' इति संज्ञा परिभाष्यते । सप्रदेशा 'तोटकं स' (पि॰ सू॰ ६।३१) इत्येवमादय ॥

सातेक त् । १ । ५ ॥

सातेक इत्यनेनान्त्यलघोस्त्रिकस्य (ऽऽ।) 'त' इति संज्ञात्वेनोपादीयते । तप्रदेशा 'तनुमध्या त्यौ' (पि॰ सू॰ ६।७) इत्येवमादय ॥

कदास ज् । १ । ६ ॥

कदास इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य (।ऽ।) 'ज' इति संज्ञा परिभाष्यते । जप्रदेशा 'कुमारललिता ज्सा ग्' (पि॰ सू॰ ६।३) इत्येवमादय ॥

किंवद भ् । १ । ७ ॥

किंवद इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य (ऽ।।) भ' इति संज्ञा ज्ञाप्यते । भप्रदेशा 'चित्रपदा भौ गौ' (पि॰ सू॰ ६।७) इत्येवमादय ॥

नहस न् । १ । ८ ॥

नहस इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य (।।।) 'न' इति संज्ञोपदिश्यते । नप्रदेशा 'दण्डको नौ र (पि॰ सू॰ ७।३१) इत्येवमादय ॥

इजषा हिंसजीवनघनहरा मृपकोधकरेफ
तनुपीडास्तमणदा यनसा म इहातिदूरगसिदामी ॥
गणा दुष्टफला राया दग्धवर्णाश्च हादय ।
शुभश्लोकमुखेनैते प्रयोक्तव्या शुभार्थिभि ॥

अत्रापवाद —

देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका ।
ते सर्वे न च निन्द्या स्युर्लिपितो गणतोऽपि च ॥' इति

गृ ल् । १ । ९ ॥

गृ इत्यनेनोपलक्षितस्य ह्रस्वस्य (१) 'ल' इति संज्ञा परिभाष्यते । लशब्दश्च लघुवाचकः । तेन ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवतीत्येवमर्थं प्रपद्यते। लप्रदेशाः 'ल. समुद्रागण' (पि० सू० ४।१२) इत्येवमादयः ॥

गन्ते । १ । १० ॥

गृग्रहणमनुवर्तते । गृशब्दोपलक्षितस्य ह्रस्वाक्षरस्य पदान्ते वर्तमानस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते । 'ग' इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् ॥

ननु 'ग्लिति समानी' (पि० सू० ५।७) इत्यादीना पादान्ते वर्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वं न दृश्यते । नैष दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धम् । तच्च लकारश्रुत्यापवादेन बाध्यते । यथा—'ग्लिति समानी' (पि०सू० ५।७), 'गीत्यार्या ल' (पि० सू० ४।४७) इत्यादौ सामान्येन विशेषस्य बाधः कस्य न संमत., तस्मात्कुचोद्यमेतत् । केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते । 'ग्लिति प्रमाणी' (पि० सू० ५।८) इत्यादीनामन्ते गुरुत्वमेव, 'समानी' (पि० सू० ५।७) इत्यादीनामन्ते लघुत्वमेव । तस्मादियं व्यवस्था प्रमाणम् । शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वं चेत्यनुपपन्नम्, विकल्पस्याप्रस्तुतत्वात्कस्य व्यवस्थेति न विद्मः ॥ ननु केनाप्युक्तम् 'वा पदान्ते त्वक्र.' इति गुरुत्वम् । सत्यमुक्तम् । दुरुक्तं हि तत् । 'वान्ते त्वक्र इति प्रोक्तं यैश्च श्वेतपटादिभिः । तदुत्सर्गापवादेन बाधस्तैर्नावधारितः ॥' इच्छया गुरुत्वं लघुत्वं नोपपद्यते । कस्येच्छया । किं शास्त्रकारस्य, कवेर्वा । न तावदाद्यः पक्षः, सूत्रेष्वदर्शनात् । नापि द्वितीयः, कवेरपीच्छाया व्यवस्थाभावात् । को जानाति कस्य कीदृशीच्छेति ॥ अन्ये त्वाहुः—ननु पदान्ते वर्तमानस्य ह्रस्वस्य पाणिनिना गुरुसंज्ञा न कृता । तेनोक्तम् 'संयोगे गुरु' (पा० सू० १।४।११), 'दीर्घं च' (पा०सू० १।४।१२) इति । नायं संयोगादिर्नच दीर्घः । तस्मात् 'गन्ते' इति सूत्रमयुक्तम् । अत्रोच्यते—पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसंज्ञा कृता । 'गुरोश्च हलः' (पा०सू० ३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात्—कुण्डा, हुण्डा, ईहाश्चक्रे, ऊहाश्चक्रे, इत्येवमादीनाम् 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' (पा० सू० ३।१।३६) इत्याम्प्रत्ययश्च । पदान्ते वर्तमानस्य लघोर्गुरुत्वातिदेशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । किंचानुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य वलं सपदित्यादौ स्थितस्य गुरुसंज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावतान्यैरपि न कर्तव्या तस्मात्सूक्तमिदम् 'गन्ते' इति । गप्रदेशाः 'गावन्त आपीडः' (पि० सू० ५।२२) इत्येवमादयः ॥

---

१. 'गुर्वश्च गुरुरेकः स्याल्लस्त्वेको लघुरुच्यते ।
रेखाभ्यामृजुवक्राभ्यां ज्ञेयौ लघुगुरू क्रमात् ॥
अनुस्वारी विसर्गी च दीर्घो युक्तपरस्तथा ।
वर्णो गुरुर्मतो हेम्रे पादान्ते चापि वा लघुः ॥' इति छन्दःकौस्तुभे

२. श्वेतपटादिभिर्जैनविशेषैरित्यर्थः.

ध्रादिपरः । १ । ११ ॥

घ्र इति व्यञ्जनसंयोगस्योपलक्षणार्थमेतत् । घ्र आदिर्येषां ते घ्रादय । आदिशब्देन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां ग्रहणम् । घ्रादय परे यस्मात्स घ्रादिपर । ततश्चाय सूत्रार्थ —व्यञ्जनसंयोगात्पूर्वस्य ह्रस्वस्यानुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च पूर्वस्य गुरुसंज्ञाविधिरिष्यते ॥

हे । १ । १२ ॥

ग इत्यनुवर्तते । हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थम् । ततश्चाय सूत्रार्थ —द्विमात्रिकस्य दीर्घस्य 'ग' इति संज्ञा क्रियते ॥

लौ सः । १ । १३ ॥

स इति गकारस्य परामर्श । स गकारो द्विमात्रो गणनायां द्वौ लकारौ कृत्वा गणयितव्यः ॥

ग्लौ । १ । १४ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्ते । यत्र विशेषान्तरं न श्रूयते तत्र 'ग्लौ' इत्युपतिष्ठते । गायत्र्या वसव' (पि॰ सू॰ ३।३) इत्येवमादिवत् ह्येतेनेह व्यवहारो नास्ति ॥

अष्टौ वसव इति । १ । १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमानेऽष्टसंख्योपलक्षिता, गुरुलघुस्वरूपा वर्णा गृह्यन्ते । लौकिकप्रसिद्ध्युपलक्षणार्थमिद सूत्रम् । तेन चत्वारो समुद्रा पञ्चानामिन्द्रियाणि इत्येवमादय संज्ञाविशेषा लौकिकेभ्य प्रत्येतव्या' । इतिकारोऽध्यायसमाप्तिसूचक ॥

इह ध्यादीनामुपादानप्रयोजन वर्ण्यते—अध्ययनादीभवति । यस्य धीरस्य श्री, बुद्धिपूर्वकत्वाद्विभूतेः । यस्य धीरस्य श्री अयमूलकत्वाद्ग्रहस्यस्य । वरा सा' इत्यनेन सर्वेषां श्रीसाधनोपायानां बुद्धेरुपायस्य माहात्म्यं दर्शयति । तथा चोक्तम्–'अथा बुद्धिपरीणाहविज्ञायायासभीरव । सवाङ्गीणपरिक्लेशमबुधा कर्म कुर्वते ॥ तत्राह शिष्यः– 'का गुहा' गुहाशब्दः स्थानवाचकः । का गुहा यत्रासौ तिष्ठति । उपाध्यायो ब्रूते— 'वसुधा' । पृथिव्यां लभ्यते धीनात्र विषाद कर्तव्य । पुनरप्याह शिष्य — सा ते क्व' सा धीरस्वयोपदिष्टा पृथिव्यां क्वाश्रयविशेषेण लभ्यते । तत्र पुनराचार्य आह— गृहे' । पुनरप्याह शिष्यः— कदा स स गृहस्थ' पुरुषः कदा कस्मिन्काले तां धियं प्राप्नोति । ततोऽनन्तरं गुरुराह— घ्रादिपर' धारणाधावबोधपरोऽसौ यदा स्यात्तदा धियं लभते।

---

१ चन्द्र एक', नेत्रौ द्वौ गुणास्त्रय वेदा' समुद्राश्च चत्वार बाणा पञ्च षट् तव पद् मुनयः सप्त, सिद्धयोऽष्टौ रन्ध्रा नव दिशो दश, रुद्रा एकादश आदित्या द्वादश मनवश्चतुर्दश' इत्यादि

भूयोऽपि शिष्य पृच्छति—'किं वद' किं कुर्वन्नसौ तां धियं लभते तद्वद । तत्राह गुरुः—'न हसन्' हासादिचापल्यमकुर्वाणस्तां धियं लभत इति ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्याय ।

छन्दः । २ । १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्ते । इत ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामश्छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्दःशब्देनाक्षरसख्यावच्छेदोऽत्राभिधीयते ॥

गायत्री । २ । २ ॥

अधिकारोऽयमाद्वादशसूत्रपरिसमाप्तेः । 'तान्युष्णिग्–' (पि० सू० २।१४) इत्यादिसूत्रात्प्राग्यदुच्यते छन्दस्तद्गायत्रीसज्ञं वेदितव्यम् ॥

दैव्येकम् । २ । ३ ॥

एकाक्षरं छन्दो दैवी गायत्रीति संज्ञायते । तत्रायं प्रदर्शनोपाय —चतुरङ्गक्रीडायामिव चतुःषष्टिकोष्ठान् लिखित्वा तत्र प्रथमपङ्क्तौ आर्षीनाम लिखित्वा द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्कानामुपरि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसा नामानि विन्यसेत् । ततो द्वितीयाया पङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे दैवीशब्दं विन्यसेत्, सज्ञाज्ञापनार्थम् । द्वितीये एक(१)सख्याङ्कं विन्यसेत् ॥

आसुरी पञ्चदश । २ । ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा । तानि चाक्षराणि 'ग्लौ' (पि० सू० १।१४) इत्यधिकाराद्गुरूणि लघूनि वा यथासभवं द्रष्टव्यानि । अत्र तृतीयायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आसुरीशब्दं लिखित्वा द्वितीये कोष्ठे पञ्चदश(१५)सख्याङ्कं लिखेत् ॥

प्राजापत्याष्टौ । २ । ५ ॥

प्राजापत्या गायत्र्यष्टाक्षरा भवति । यत्र क्वचिद्वेदेऽष्टाक्षर छन्दस्तत्प्राजापत्या गायत्रीति ज्ञेयम् । चतुर्थ्यामत्र पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं लिखित्वा द्वितीयेऽष्ट(८) सख्याङ्कं लिखेत् ॥

यजुषां षट् । २ । ६ ॥

यजुषा गायत्री षडक्षरा भवति । यत्र क्वचिद्वेदे षडक्षर छन्दस्तद्याजुषी गायत्रीति संज्ञायते । अत्र पञ्चम्या पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये षट् (६) संख्याङ्कं लिखेत् ॥

साम्नां द्विः । २ । ७ ॥

षडित्यनुवर्तते । द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात्करोतिरध्याह्रियते, द्वादशाक्षरेत्यभ्या-

पूरया क्रियते । तेन द्वि कृता द्विगुणिता पदसंख्या साम्नां गायत्री भवति। यत्र क्वचि द्वेदे द्वादशाक्षरं छन्द तत्साम्नां गायत्रीति संज्ञायते । अत्र पङ्क्तौ पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे सामशब्द लिखित्वा द्वितीये द्वादश(१२)संख्याङ्कं लिखेत् ॥

ऋचां त्रि । २ । ८ ॥

पङ्क्तिरनुवर्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभिव्यावृत्ति, तेन त्रिगुणा पदसंख्या ऋचां गायत्री भवति । यत्र क्वचिद्वेदेऽष्टादशाक्षरं छन्द सा ऋचां गायत्री ज्ञेया । अत्र सप्तमपङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्द व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादश(१८)संख्याङ्क लिखेत् ॥

द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत । २ । ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्तते । साम्नां पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ संख्याङ्कौ गृहीत्वा वर्धिता पूर्वात् पूर्वाद्वर्धेत यावदष्टम कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र साम्नां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्धिता न्यक्षराण्यङ्केन विन्यसेत् ॥

त्रींस्त्रीनृचाम् । २ । १० ॥

गायत्रीत्यनुवर्तते । ऋचां गायत्री त्रींस्त्रींस्त्रिसंख्याङ्कान् गृहीत्वा पूर्ववद्वर्धेत । अत्रापृचां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु त्रि(३)संख्याङ्कक्रमेण पृथगङ्क स्थापयेत् ॥

चतुरश्चतुर प्राजापत्याया । २ । ११ ॥

प्राजापत्यापङ्क्तौ गायत्री चतुरश्चतुर संख्याङ्कान् गृहीत्वा वर्धेत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यास पूर्ववदेव ॥

एकैक शेषे । २ । १२ ॥

अनुक्त शेष । यत्र गायत्र्यां संख्यावृद्धिर्नोक्ता सैकैक संख्याङ्कं गृहीत्वा वर्धेत । दैवी याजुषी च शेषशब्देनोच्यते । आसुर्या विशेषाभिधानात् । तेन दैवी तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेणैकैकमक्षरं गृहीत्वा वर्धेत । तथैव याजुषी ॥

जह्यादासुरी । २ । १३ ॥

एकैकमित्यनुवर्तते । आसुरी गायत्री एकैकमक्षरं त्यजेत् । उत्तरेषु कोष्ठेषु पूर्वां प्राप्तायां ह्रासो विधीयते । तेऽङ्का क्रमेण स्थाप्या ॥

तान्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः । २ । १४ ॥

तानीति छन्दांसि गायत्र्याः पुरस्तात् उष्णिग्-अनुष्टुभ्-बृहती-पङ्क्ति-त्रिष्टुभ्-जगत्या ख्यानि क्रमेण भवन्ति ॥

तिस्रस्तिस्र सनाम्न्य एकैका ब्राह्म्यः । २ । १५ ॥

याजुषीं पङ्क्तिमारभ्य तिस्रो याजुषी साम्नी आर्चो चेति गायत्र्यो मिलिता एका पदत्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री भवति । सनाम्न्य इत्येकसंज्ञा इत्यर्थः । तिस्रस्तिस्र इति वीप्सया परेषामुष्णिगादीनामिह ग्रहणम् । तथैकैकेति वीप्सया ता एवं ब्राह्म्यो भवन्तीति विधीयते ।

ब्राह्म्य इति गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां विशेषणमेव । याजुषी साम्नी आर्ची चोष्णि- ग्मिलिता एकीकृता द्वाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्म्युष्णिग्भवति। एवं तिस्रोऽनुष्टुभ सगता सत्यो- ऽष्टाचत्वारिंशदक्षरैका ब्राह्म्यनुष्टुब् भवति । ता एव तिस्रो बृहत्य· संगता सत्यश्चतु प- ञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी बृहती भवति । ता एव तिस्र पङ्क्तय संगता· षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी पङ्क्तिर्भवति। ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभ संगता षट्षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवती । ता एव तिस्रो जगत्य संगता द्वासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति । अत्राष्टम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्र्यादीना षट्त्रिंशदा- (३६) यङ्कान् विन्यसेत् ॥

प्राग्यजुषामार्ष्य इति । २ । १६ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यनुवर्तते । यजुषा पङ्क्ते प्राक् प्राजापत्या आसुरी दैवीति यास्तिस्रो गायत्र्य सगता सत्यश्चतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति । ता एव तिस्र उष्णिहः सगता अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक् संपद्यते । ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः संगता द्वात्रिंशदक्षरा एका आर्षी अनुष्टुब् भवति। ता एव तिस्रो बृहत्य· सगता षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी बृहती भवति । ता एव तिस्र· पङ्क्तय संगताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभ संगताश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी त्रिष्टुब् भवति । ता एव तिस्रो जगत्य संगताः अष्टाचत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी जगती भवति । अत्र प्रथमायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आर्षीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु क्रमेण चतुर्विंशत्याद्यङ्कान्विन्यसेत् । प्रथमपङ्क्तेर्द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्कानामुपरि गायत्र्यादीनि नामानि विन्यसेत् । अयं स्पष्टतर· प्रदर्शनोपायः ।

छन्द	गायत्री	उष्णिग्	अनुष्टुब्	बृहती	पङ्क्ति	त्रिष्टुब्	जगती
आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
दैवी	१	२	३	४	५	६	७
आसुरी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राजापत्या	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
याजुषी	६	७	८	९	१०	११	१२
साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
ब्राह्मी	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्याय· ।

---

१ गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसामार्ष्याद्यष्टसंज्ञाभि षट्पञ्चाशद्भेदा । तेषामुदाहरणानि वृत्तिकृता न दर्शितानि । प्रचलितवेदशाखासु तेषा कार्त्स्न्येन प्राप्तेर्दुर्घटत्वाद्यथाप्राप्तं कानिचित्प्रदर्श्यन्ते—तत्रार्ष्यस्तत्प्रकरणे दर्शयितव्या । **दैवी गायत्री**—'ओम्' । **दैव्युष्णिग्**—'भुव·' । **दैवी बृहती**—'भुर्भुव स्व' । **आसुरी गायत्री**—'आपो ज्यो-

निरगोऽमृत मघमभुव स्वरोम्'। प्राजापत्या गायत्री—"अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः (यजुर्वेदे–अ० ३ म० ९)। साम्नी त्रिष्टुप्—"महिरापां प्रिषर्मन्यु दर्पानाम्भुरहां गान् साकृयो भुम्पंपट (ऋग्वेदे–म० ४ अ० ७ प० ३४ म० २५) 'पुरुतम पुरूणां मोतृणां विबाचि' (सामवेदे–उ० प्र० १ अ० २)। आर्ची गायत्री—'ममा ३ इ पर्सा-यम्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमम्पिब स्वाहा' (यजुर्वेदे–अ० ८ म० १०)। आर्ची त्रिष्टुप्— अग्नि नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युत जनयत प्रशस्तं। दूरेदृशं गृहपतिमथ युम' (सामवेदे–उ० प्र० ६ अ० १म० १०)। ब्राह्मी त्रिष्टुप्— परेतु मृत्युरमृतं न आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु । परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देव यानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ इति मपदेव इति दिक्

अत्रेदमवधेयम्—पिङ्गलाचार्यकृतगायत्र्यादिलक्षणैर्ये वैदिकमन्त्रा व्यभिचरिता भवन्ति प्रत्युतान्यैरूपिभिस्तच्छन्दोभिरुक्तास्ते वक्ष्यमाणनिचृद्-भुरिग् विराट्-स्वराड् रूप समाधेया । यथा स्वरितस्यैकाक्षरत्वेऽपि नानुष्टुप्छन्दस्त्वं विरुद्धम् । एवं च ये वेदेषु ये मन्त्रा सन्ति तेषां कात्यायनादिभिः सर्वानुक्रमणिकाकारैरन्यादिभिश्च यानि च्छन्दांसि विहितानि तेषामेव 'भिन्नलक्षितिभिन्नमीया' इति न्यायाद्यथायथत्वं प्रतिपादनार्थमेव भगवता पिङ्गलाचार्येणेदं छन्द शास्त्रं प्रणीतम् न तु तेषां बाधकम् तथाप्येकाक्षरादिक्रमेण गायत्र्यादिच्छन्दसां शास्त्रविहितत्व प्रदर्श्यते—

अक्षरा	गायत्री	
(१)	दैवी	•
(२)	,,	भुरिक्
(३)		स्वराट्
(४)	याजुषी	विराट्
(५)		निचृत्
(६)	,,	•
(७)		भुरिक्, प्राजापत्या निचृत्
(८)	प्राजापत्या	
(९)	,	•
(१०)	,,	स्वराट्, साम्नी, विराट्
(११)	साम्नी	निचृत्
(१२)	,,	•
(१३)	,,	भुरिक्, आसुरी, विराट्
(१४)	,,	स्वराट्, , निचृत्
(१५)	आसुरी	•
(१६)	,,	भुरिक्, आर्ची विराट

तृतीयोऽध्याय ।

पादः । ३ । १ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्ते· । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत् 'पाद' इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च—'गायत्र्या वसव' (पि० सू० ३।३) इति ॥

इयादिपूरणः । ३ । २ ॥

'पादः' इत्यनुवर्तते । इयादि· पूरणो यस्य स इयादिपूरण· । आदिकरणेन उवादयोऽपि गृह्यन्ते । तत्रायमर्थ —यत्र गायत्र्यादिच्छन्दसि पादस्याक्षरसख्या न पूर्यते,

---

(१७)	आसुरी	स्वराट्, आर्ची निचृत्
(१८)	आर्ची	०
(१९)	,,	भुरिक्
(२०)	,,	स्वराट्
(२१)	पादनिचृत्	०
(२२)	आर्षी	विराट्
(२३)	,,	निचृत्
(२४)	,,	०
(२५)	,,	भुरिक्
(२६)	,,	स्वराट्
(३४)	ब्राह्मी	विराट्
(३५)	,,	निचृत्
(३६)	,,	०
(३७)	,,	भुरिक्
(३८)	,,	स्वराट्

उष्णिगादिच्छन्दसामप्यनया रीत्याक्षरसंख्योहनीया एवमेवाथर्ववेदोक्तमन्त्रेष्वपि छन्द समाधानमूह्यम्

१. 'उवादय' इत्यादिशब्देन यण्संयोगसवर्णदीर्घगुणवृद्धिव्यूहादयो गृह्यन्ते । तथा च **सर्वानुक्रमणिका**कार —'पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत' । अत्रैतद्भाष्यकारश्च क्षैप्रसंयोगो यकारवकारसंयोगो यण्संयोग इत्यन्ये, कुत एतत्, यण् हि क्षिप्रं भवति इति क्षैप्र· । मध्वत्रेत्यादावेकमात्रामर्धमात्रा करोतीति । 'एक. पूर्वपरयो' (पा० सू० ६।१।८४) इत्यधिकारसंपन्नसंधिरेकाक्षरीभाव । तत्र द्वे अक्षरे एकाक्षरीक्रियेते इति । तत्र यण्व्यूहो यथा 'त्वामिन्द्र वज्रिन्' इत्यादौ वजरिन्नित्यादि, सवर्णदीर्घव्यूहो यथा—'यं त्रायध्वेऽस्यासते' इत्यादौ 'अस्य आसते' इति, गुणव्यूहो यथा—'उप इन्द्र सुपर्वणीम्' इत्यादि, वृद्धिव्यूहो यथा—'ब्रह्मा एतु सदनात्' इत्यादि.

तत्रैवादिभि पूरयितव्या । तथा—'तत्सवितुर्वरेण्यम्' (यजुर्वेद–अ० ३० म० २) 'दिवं गच्छ सुव पुत्र' इत्यादयः ॥

गायत्र्या वसव'। ३ । ३ ॥

'पाद' इत्यनुवर्तते। परिभाषयम्। गायत्र्या पादो वस्वोऽष्टाक्षराणि भवन्ति। यत्र गायत्र्या पादोऽभिधास्यते तत्राष्टाक्षरा ग्राह्य ॥

जगत्या आदित्या । ३ । ४ ॥

'पाद' इत्यनुवर्तते। जगत्या पादा द्वादशाक्षरो भवति। यत्र जगत्याभिधास्यते पादस्तत्र द्वादशाक्षरा गृह्यते ॥

विराजो दिश । ३ । ५ ॥

पाद इत्यनुवर्तते। यत्र विराजः पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षर प्रत्येतव्य ॥

त्रिष्टुभो रुद्रा' । ३ । ६ ॥

त्रिष्टुभ 'पाद' इत्युक्ते सर्वत्रैकादशाक्षरो गृह्यते। अस्मिन्नध्याय परिभाषा एता धतव ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् । ३ । ७ ॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्षणैरुक्त पादो यस्य तत् उक्तपादं छन्द । यस्य छन्दसो यावत् पाद परिभाषितस्तच्छन्दस्तावता पादेन एकपादं, द्विपाद, त्रिपात् च चतुष्पाद् भवति। गायत्री च त्रिपदैव। चतुर्भिरष्टाक्षरै पादैरनुष्टुप्च स्यात् ॥

आद्य चतुष्पाद्दतुभि । ३ । ८ ॥

'ऋतु शब्देन लक्षणया षट्सख्या पादोऽभिधीयते तै पादैश्चतुष्पाद् गायत्रं छन्दो भवति। एवं चतुर्विंशत्यक्षराणि सम्पद्यन्ते। यथा—

'इन्द्रः शचीपति (१) बलेन पीडित (२)।
दुश्च्यवनो वृषा (३) समत्सु सासहि (४) ॥

क्वचित्त्रिपाद्दषिभि' । ३ । ९ ॥

क्वचिद्वै सप्ताक्षरैरुपलक्षित पादैस्त्रिभिर्गायत्र्यपि भवति। एवमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते। यथा—

'युवाकु हि शचीनां (१) युवाकु सुमतीनाम् (२)।
भूयाम वाजदाम्नाम् (३) ॥' (ऋग्वे–अ० १ अ० १ व० ३२ म०४)

सा पादनिचृत् । ३ । १० ॥

सव गायत्री 'पादनिचृत्' इति सज्ञां लभते। प्रयोक्तुरदृष्टाभ्युदयसंज्ञाप्रज्ञापनार्थमिदं संज्ञा। यदस्यानादिरताम्नायदृष्टेऽपि च न दुष्यति ॥

---

१ छन्दोमात्रविषयकमिदम्, लौकिके तु 'पादश्चतुर्भागः' (पि० सू० ४।१०) इति विशेषोऽस्य वक्ष्यते

षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिचृत् । ३ । ११ ॥

प्रथम षडक्षर, द्वितीयोऽष्टाक्षर, तृतीय सप्ताक्षरः । एवं त्रिभि पादैर्या गायत्री सा ‘अतिपादनिचृत्’ इति सञ्ज्ञा लभते । ‘त्रिपात्’ इत्यनुवर्तनीयम् । यथा—

[‘प्रेष्ठं वो अतिथिं (१) स्तुषे मित्रमिव प्रियम् (२) ।
अग्निं रथं न वेद्यम् (३) ॥’] (ऋग्वेदे–अ० ६ अ० ६ व० ५ म० १)

द्वौ नवकौ षट्कश्च नागी । ३ । १२ ॥

द्वौ नवाक्षरौ पादौ, षडक्षरस्तृतीयः । एवं त्रिभि पादै ‘नागी’ नाम गायत्री भवति । यथा—

[‘अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः (१) क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् (२) ।
ऋध्यामा त ओहैः (३) ॥’] (ऋग्वेदे–अ० ३ अ० ५ व० १० म० १)

विपरीता वाराही । ३ । १३ ॥

इयमेव नागी गायत्री विपरीता यदा भवति तदा ‘वाराही’ नाम भवति । प्रथमः षडक्षर पादो, द्वितीयतृतीयौ नवाक्षरौ । यथा—

[‘अग्ने मृळमहाँ (१) असि य ईमा देवयुं जनम् (२) ।
इयेथ बर्हिरासदम् (३) ॥’] (ऋग्वेदे–अ० ३ अ० ५ व० ९ म० १)

षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्धमाना । ३ । १४ ॥

षडक्षर प्रथम पाद, द्वितीयः सप्ताक्षर, तृतीयोऽष्टाक्षर । एवं त्रिभि पादैः ‘वर्धमाना’ गायत्री भवति । यथा—

‘[illegible]मग्ने यज्ञानां (१) होता विश्वेषां हितः (२) ।
देवेभिर्मानुषे जने (२) ॥’ (सामवेदे–पू० प्र० १ अ० १ म० २)

विपरीता प्रतिष्ठा । ३ । १५ ॥

सैव वर्धमाना गायत्री विपरीता यदा भवति तदा ‘प्रतिष्ठा’ नाम गायत्री भवति । अष्टाक्षर प्रथम पाद, द्वितीयः सप्ताक्षर, षडक्षरस्तृतीय । यथा—

‘आपः पृणीत भेषजं (१) वरूथं तन्वे३ मम (२) ।
ज्योक्च सूर्यं दृशे (३) ॥’ (ऋग्वेदे–अ० १ अ० २ व० १२ म० २१)

तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् । ३ । १६ ॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायस्थसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह । तथा चोक्तम्—‘विराजो दिशः’ (पि० सू० ३।५) इति । यदा द्वादशाक्षरोऽष्टाक्षरश्च पाद स्यात्, ततस्ताभ्या ‘द्विपाद् विराड्’ नाम गायत्री भवति । यथा—

‘नृभिर्येमानो हर्यतो विचक्षणो (१) ।
राजा देवः समुद्रियः (२) ॥’ (ऋग्वेदे–अ० ७ अ० ५ व० १५ म० १६)

---

१ ‘इया इथ’ इति गुणव्यूहान्नवाक्षरत्वम्

त्रिपाद्त्रैष्टुभैः । ३ । १७ ॥

तृतीयम्' इत्यनुवर्तते । एकादशाक्षरे पादे त्रिपाद् विराड् नाम गायत्री भवति । यथा—

'दुही॒यन्मि॒त्रधि॑तये यु॒वाकु॑ रा॒ये च॑ नो मिमी॒तं वाज॑वत्यै ।
इ॒षे च॑ नो मिमीतं धेनु॒मत्यै॑ ॥' (ऋग्वेदे–अ० १ अ० ८ व० २१ म० ९)

[पूर्णहोम यशसे जुहोमि यो (१) ऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति (२) ।
वरं वृणे यशसा भामि लोके (३) ॥ इति भवदेव ॥]

इति गायत्र्यधिकार ।

उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च । ३ । १८ ॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरौ पादौ जागतश्च द्वादशाक्षरः, एष त्रिभि उष्णिग्' नाम छन्दो भवति । अत्र च क्रमो न विवक्षित । पादसंख्यामात्र विधीयते ॥

ककुम्मध्ये चेदन्त्यः । ३ । १९ ॥

गायत्र्यो पादयोर्मध्ये जागतश्चेत्पादो भवति तदेयम् उष्णिक् 'ककुप्'संज्ञां लभते । यथा—

सु॒देव॑ स॑महासति (१) सु॒वीरो॑ नरो मरुत॒ स मर्त्यः॑ (२) ।
य त्राय॑ध्वे॒ स्याम॒ ते (३) ॥' (ऋग्वेदे–अ० ४ अ० ३ व० १३ म० १५)

पुरउष्णिक्पुर' । ३ । २० ॥

स एव पादो जागतश्चेत् प्रथमो भवति गायत्रौ च परत तदा पुरउष्णिक् नाम भवति । यथा—

'अ॒प्स्व१॒॑न्तर॒मृत॑म॒प्सु भे॑ष॒जं (१) अ॒पामु॒त प्रश॑स्तये (२) ।
देवा॒ भव॑त वा॒जिनः॑ (३) ॥' (ऋग्वेदे–अ० १ अ० २ व ११ म० १९)

परोष्णिक्पर । ३ । २१ ॥

---

१ 'गातारं त्रायत इति गायत्री' इति निरुक्तकार अत्र सर्वानुक्रमणिकायां विशेषो यथा—'प्रथम छन्दस्त्रिपदा गायत्री (१) पञ्चकाश्चत्वारः (२) षड्कैकः (३) चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः (४) षट्सप्तकावष्टा उष्णिग्गर्भा (५) त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् (६) मध्यमः षड्क्षेत्सप्तिनिचृत् (७) दश कश्चेद्यवमध्या (८) यस्यास्तु षड्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना (९) विप रीता प्रतिष्ठा (१०) द्वौ षड्कौ सप्तकश्च ह्रसीयसी (११)' इत्येकादशविधा गायत्री तत्र त्रिप्रकारा पदपङ्क्य पङ्क्तिच्छन्दसि भगवता सूत्रकारेण निवेशिता 'ह्रसीयसी' इत्यधिकोक्ता अन्यानि च सर्वत्र तुल्यान्येवति २–३ मर्तीम ' इतीम शब्देन अस्म भासते' इति दीर्घव्यूहाश्च पादपूर्तिः

एवं जागत पाद परतश्चेद्भवति, पूर्वौ च गायत्रौ, तदा 'परोष्णिक्' नाम च्छन्दो भवति ।

'उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च' (पि० सू० ३।१८) इत्यनेन गतार्थमेतत् । विशेषसंज्ञाभिधानार्थं पुनरुच्यते प्रथमसूत्रे (पि० सू० ३।२०) उष्णिग्ग्रहणमधिकारार्थम् ॥

यथा—

'अग्ने वाजस्य गोमत (१) ईशानः सहसो यहो (२) ।
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः (३) ॥' (ऋग्वेदे–अ०१अ० ५व० २७म०४)

चतुष्पादृषिभिः । ३ । २२ ॥

सप्ताक्षरैश्चतुर्भि पादै 'उष्णिक्' एव भवति । यथा—

नदं व ओदतीनां (१) नदं यो युवतीनाम् (२) ।
पतिं वो अघ्न्यानां (३) धेनूनामिषुध्यसि (४) ॥'

(ऋग्वेदे–अ० ६ अ० ५ व० ५ म० २)

इत्युष्णिगधिकार ।

अनुष्टुब्गायत्रैः । ३ । २३ ॥

'चतुष्पाद्' इत्यनुवर्तते । गायत्रैरष्टाक्षरै पादैश्चतुष्पाच्छन्द. 'अनुष्टुप्' संज्ञं भवति । यथा—

सहस्रशीर्षा पुरुषः (१) सहस्राक्ष सहस्रपात् (२) ।
स भूमिꣳ सर्वतः स्पृत्वा (३) अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् (४) ॥' (यजुर्वेदे–अ ३१म १)

त्रिपात्कचिज्जागताभ्यां च । ३ । २४ ॥

'अनुष्टुव्' इत्यनुवर्तते । चकाराद्गायत्रग्रहणं च । गायत्रेणैकेन ततो द्वाभ्या जागताभ्या क्वचित् 'त्रिपादनुष्टुव्' भवति ॥

मध्येऽन्ते च । ३ । २५ ॥

जागतयोः पादयोर्मध्येऽन्ते च यदा गायत्र पादो भवति, तदाप्यनुष्टुवेव स्यात् । यथा—

---

१ 'अघ्नीयानाम्' इतीयशब्देन पूर्ति . २ 'चतुर्भ्यद्धारम्भादूर्ध्वं स्निह्यत इत्युष्णिक् इति निरुक्तम् । अयमेव शब्द आकारान्तोऽपि यथा—'उष्णिहा छन्द इन्द्रियम्', (यजुर्वेदे–अ० २१ म० १३) 'बृहत्युष्णिहा ककुप्सूचीभि. शम्यन्तु त्वा' (यजुर्वेदे-अ० २३ म० ३३), 'शृणातु ग्रीवाः प्रशृणातूष्णिहा वृत्रस्येव शचीपति ' (अथर्ववेदे-का० ६ अ० १३४ सू० १) । भगवता **कात्यायनोक्ता** यथा—'**द्वितीयमुष्णिक्त्रिपदा, आद्यो द्वादशश्चेत्पुरउष्णिक्** (१) **मध्यमश्चेत्ककुप्** (२) **त्रैष्टुभजागतचतुष्का न्यङ्कुशिराः** (३) **एकादशिनोऽपरस्तनुमध्या** (४) **आद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भाः** (५) **मध्यश्चेत्पिपीलिकमध्या** (६) **चतुःसप्तक उष्णिगेव** (७) इति' सप्तविधा उष्णिक्.

'पर्यू॒ षु प्र ध॑न्व॒ वाज॑सातये (१) परि॑ वृ॒त्राणि॑ स॒क्षणिः॑ (२) ।
द्वि॒षस्त॒रध्या॑ ऋण॒या न॑ ईयसे (३) ॥' (ऋग्वेदे—अ० ७ अ० ५ व० २२ म० १)

अन्तपक्ष उदाहरणम्—

'मा क॒र्मी वा॒तमे॒न्र्य॒मित्रि॑णे नो (१) मा कु॒र्यो नो गृ॒हेभ्यो॑ धे॒नवो॑ गु॒ (२) ।
स्त॒ना॒भुज॒ोर्मेशि॑श्वी (३) ॥' (ऋग्वेदे—अ० १ अ० ८ व० २३ म० ८)

इत्यनुष्टुबधिकार ।

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः । ३ । २६ ॥

एको जागत पाद, त्रयश्च गायत्रा, तदा 'बृहती' नाम छन्दो भवति ॥

यथा—

'मत्स्वा॑ सुशिप्र हरि॒वस्तदी॑महे (१) त्वे आ भू॑षन्ति वे॒धसः॑ (२) ।
तव॒ श्रवां॑स्युप॒माान्यु॒क्थ्या॑ (३) सु॒तेष्वि॑न्द्र गिर्वणः (४) ॥'
(ऋग्वेदे अ० ६ अ० ७ व० ३ म० २)

पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः । ३ । २७ ॥

बृहती' इत्यनुवर्तते । पूर्वः पादो जागतो यदि तृतीयो भवति, अन्ये गायत्रा, तदासौ बृहती पथ्या' नाम छन्दो भवति । यथा—

'मा चि॑द॒न्यद्वि शं॑सत (१) सखा॑यो मा रि॑षण्यत (२) ।
इन्द्र॒मित्स्तो॑ता वृष॑णं॒ सचा॑ सु॒ते (३) मुहु॑रु॒क्था च॑ शंसत (४) ॥'
(ऋग्वेदे—अ० ५ अ० ७ व० १० म० १)

न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः । ३ । २८ ॥

१-२ प्रथनुष भविया' इत्युविमृश्छन्देन पादपूर्ति ३ ४ अभिम भ श्वाद्यवी' इति पादपूर्ति सायणभाष्ये कृतिरस्य नाम । ५ सर्वानुक्रमणिकायां यथा—'तृतीयमनुष्टुप्, चत्वारोऽष्टकाः (१) पञ्च पञ्चकाः पट्कश्चैको म हापदपङ्क्तिः (२) जागतावष्टकश्च कृतिः (३) मध्ये चेदष्टकः पिपीलिका मध्या (४) नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् (५) नवकैराजश्चयोदशैर्न रूपी (६) दशाकारश्चयो विराट् (७) एकादशको वा (८)' इत्यध्ययनुष्टुम । अनुष्टुप्यभिनाददनुष्टुप्' इति ब्राह्मणे निरुक्ति ६ इतोऽग्रे वैदिकान्युदाहरणानि कलिकातामुद्रिते पुस्तके न वर्तन्ते तान्यन्विष्य लिख्यन्ते । ७ पूर्वसूत्रपठित । प्रथम इत्यर्थः ।

'पूर्वश्चेद्' इत्यनुवर्तते । पूर्वश्चेज्जागत पादो द्वितीयो भवति, शेषाश्च गायत्रा', तदा 'न्यङ्कुसारिणी' नाम्नी बृहती भवति । यथा—

'मत्स्यपायि ते महः (१) पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः (२) ।
वृषा ते वृष्ण इन्दुः (३) वाजी सहस्रसातमः (४) ॥'

(ऋग्वेदे–अ० २ अ० ४ व० १८ म० १)

स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः । ३ । २९ ॥

इयमेव 'न्यङ्कुसारिणी' क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन 'स्कन्धोग्रीवी' नाम छन्दो भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

उरोबृहती यास्कस्य । ३ । ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन 'उरोबृहती' नाम्नी भवति ॥

उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते । ३ । ३१ ॥

यदा जागत पादोऽन्त्ये भवति, तदा 'उपरिष्टाद्बृहती' नाम भवति । यथा—

'न तमंहो न दुरितं (१) देवासो अष्ट मर्त्यम् (२) ।
सजोषसो यमर्यमा (३) मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः (४) ॥'

(ऋग्वेदे अ० ८ अ० ७ व० १३ म० १)

पुरस्ताद्बृहती पुरः । ३ । ३२ ॥

स[2] एव जागत पाद पूर्वश्चेद् भवति, शेषाश्च गायत्रा, तदा 'पुरस्ताद्बृहती' नाम भवति । यथा—

'महो यस्पतिः शवसो असाम्या[3] (१) महो नृम्णस्य तूतुजिः (२) ।
भर्ता वज्रस्य धृष्णोः (३) पिता पुत्रमिव प्रियम् (४) ॥'

(ऋग्वेदे–अ० ७ अ० ७ व० ६ म० ३)

'बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः' (पि० सू० ३।२६) इत्यनेनैव गतार्थमेतत्[4] । सञ्ज्ञाविशेषप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते ॥

क्वचिन्नवकाश्चत्वारः । ३ । ३३ ॥

क्वचिद्वेदे नवाक्षराश्चत्वार पादा दृश्यन्ते, सापि बृहत्येव ।

---

१ 'मत्सीय' इति पूर्त्या निचृत्त्वान्न दोष २. 'यदि जागत पादः पुरो भवति, 'अन्ते च त्रयो' इति लिखितपुस्तकयो । ३. 'असामिया' इति पूरणात्पादपूर्ति । ४ 'गतार्थत्वात्' इति लिखितपुस्तकयोः ।

यथा—

'ध्रुव द्यास्तं मह्ये रन् ध्रुव (१) वामभिरर्ततसतम् (२) ।
ता मों वसू सुगोपा स्यात (३) पात नो वृकोवृधामोः (४) ॥'
(ऋग्वेद-अ० १ अ० ८ व० २१ म० ७)

वैराजौ गायत्री च । ३ । ३४ ॥

यत्र वैराजौ पादौ पूर्वौ दशाक्षरौ भवत ततो गायत्री च सापि बृहती। यथा—

'अग्ने विवस्वदुषसश्चित्र (१) राधो अमर्त्य आ दाशुषे (२) ।
जातवेदो वहा त्व (३) मद्या देवाँ उषर्बुधः (४)' ॥
(ऋग्वदे—अ० १अ०३व २८ म० १)

त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती । ३ । ३५ ॥

त्रिभिजागतै पादैश्छन्दो महाबृहती' नाम । यथा—

'अधीअमो अस्तु मर्त्येष्वाँ (१) ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुण (२)।
सदासरो वाजमच्छास निष्यदत् (३) ॥
(ऋग्वदे-अ० ७ अ० ५ व० २२ म० ४)

सतोबृहती ताण्डिनः । ३ । ३६ ॥

इयमेव महाबृहती ताण्डिन आचार्यस्य मतेन सतोबृहती' नाम भवति ॥

इति बृहत्यधिकार ।

---

१ सायणभाष्ये तु–'ध्रुवं द्योति–' सप्तमी [ऋग्] विष्टारबृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहतीति तल्लक्षणोपेतत्वात् । २–३ अमर्तिय 'वहतुव' इति पूर्णा पादपूरणम् ४ ऋग्वेद एतल्लक्षणोपेता महाबृहत्यूर्ध्वबृहतीनाम्नोपलभ्यते सायणभाष्ये चाष्टाक्षरास्त्रयः पादा एको द्वादशाक्षर सा महाबृहतीत्येतल्लक्षण चतुर्थाष्टकस्याष्ट माध्याये प्राप्यते । एवमत्रैवायुजौ जागतौ सतोबृहती अष्टाक्षरात्रय पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती, अष्टिनश्चयो द्वौ जागतौ सा (अपि) महासतोबृहती, अथ च तृतीयाष्टकस्य प्रथमाध्याये विराड्रूपा सतोबृहती, प्रथमा ष्टकस्य सप्तमाध्याय आद्यौ द्वादशाक्षरौ पादौ द्वादशाक्षरस्तृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरौ सा यवमध्या महामहाबृहती, ककुप्सतोबृहत्याख्या बृहतीमेदा ५ सर्वानुक्रमणिकायां यथा—'चतुर्थं बृहती, तृतीयो द्वादशाक्षश्चेत्पुरस्ताद्बृहती (१) द्वितीय श्चेन्यङ्कुसारिणी, उरोबृहती, स्कन्धोग्रीवी वा (२) अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती (३) अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती (४) त्रिजागतोर्ध्वबृहती (५) च योदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या (६) नवकाष्टैकादश्यष्टिनो विषम पदा (७) चतुर्नवका बृहत्येव (८) इत्यष्टविधा बृहत्य परिबर्हणाद् बृहतीनि रुक्तकार

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च ३ । ३७ ॥

यदा द्वौ पादौ जागतौ भवतस्ततो गायत्रौ च, तदा 'पङ्क्ति' नाम छन्दः ॥

पूर्वौ चेदयुजौ सतः पङ्क्तिः । ३ । ३८ ॥

यत्र पूर्वोद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमतृतीयौ पादौ जागतावित्यर्थः, द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ तच्छन्दः 'सतःपङ्क्ति' नाम भवति ॥ यथा—

'यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह (१) यजिष्ठं हव्यवाहन (२) ।
यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं (३) यं वृषा यमुपस्तुतः (४) ॥'

(ऋग्वेदे—अ० १ अ० ३ व० ९ म० १०)

विपरीतौ च । ३ । ३९ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतः, तदापि सतःपङ्क्तिरेव । अयमर्थः—प्रथमतृतीयौ पादौ गायत्रौ, द्वितीयचतुर्थौ [च] जागतौ तदापि सतःपङ्क्तिरेव भवति ॥ यथा—

'य ऋष्वः श्रावयत्सखा (१) विश्वेत्स वेद जनिमा पुरुष्टुतः (२) ।
तं विश्वे मानुषा युगे (३) न्द्रं हवन्ते तविषं यतः स्रुचः (४) ॥'

(ऋग्वेदे—अ० ६ अ० ४ व० ३ म० १२)

प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः । ३ । ४० ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतः, गायत्रौ च परतः, तदा 'प्रस्तारपङ्क्ति' नाम । यथा—

'आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभि (१) र्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः (२) ।
आ वर्षिष्ठया न इषा (३) वयो न पप्तता सुमायाः (४) ॥'

(ऋग्वेदे—अ० १ अ० ६ व० १४ म० १)

'पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च' (पि० सू० ३।३७) इत्यनेन गतार्थमिदं संज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते ॥

आस्तारपङ्क्तिः परतः । ३ । ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ परौ भवतः, गायत्रौ च पूर्वौ, तदा 'आस्तारपङ्क्ति' नाम । यथा—

'भद्रं नो अपि वातय (१) मनो दक्षमुत क्रतुम् (२) ।
अधा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे (३) रणन् गावो न यवसे विवक्षसे (४) ॥'

(ऋग्वेदे अ० ७ अ० ७ व० ११ म० १)

विष्टारपङ्क्तिरन्तः । ३ । ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्रौ, तदा 'विष्टारपङ्क्तिः' नाम यथा—

---

१. उदाहरणमस्याः प्रस्तारपङ्क्त्या द्रष्टव्यम् । २-३. सायणभाष्ये तु सतोबृहती नाम । ४. कलिकातामुद्रितपुस्तके प्रथममास्तारपङ्क्तिः ।

'अग्ने तव श्रवो वयो (१) महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो (२) ।
बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं१म् (३) दधासि दाशुषे कवे (४) ॥'
(ऋग्वेदे—अ० ८ अ० ७ व० २८ म० १)

संस्तारपङ्क्तिर्बहिः । ३ । ४३ ॥

यदा तावेव जागतौ पादौ पङ्क्तिभवत मध्ये च गायत्रौ, तदा 'संस्तारपङ्क्ति' नाम छन्दः । यथा—

'पितुभृतो न तन्तुमित्सुदानवः (१) प्रति दध्मो यजामसि (२) ।
उषा अप स्वसुस्तमः (३) संवर्तयति वर्तनिं सुजाततया (४) ॥'
(ऋग्वेदे—अ० ८ अ० ८ व० १० म० ३, ४)

अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः । ३ । ४४ ॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः 'अक्षरपङ्क्ति' नाम छन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिछन्दः, तत्कथं 'पञ्चकाश्चत्वारः' इत्युच्यते । तत्रोत्तरम्— 'द्वावप्यल्पशः' (पि० सू० ३।४५) इति । अस्मात् सिंहावलोकितन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्तते । तेन पङ्क्तेरल्पत्वं विशेषात्प्रतिपादितं भवति यथा—

'प्रेणुमेतु (१) वृषी मनीषा (२) ।
अग्मन्सुतष्टो (३) रथो न वाजी (४) ॥'
(ऋग्वेदे—अ० ५ अ० ३ व० २५ म० १)

द्वावप्यल्पशः । ३ । ४५ ॥

पञ्चग्रहणमनुवर्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यामल्पशः पङ्क्तिर्नाम छन्दो भवति, क्वचिदेव वेदे न सर्वत्र ॥

पदपङ्क्तिः पञ्च । ३ । ४६ ॥

पञ्चकाः इत्यनुवर्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्चपादा भवन्ति, तदा 'पदपङ्क्ति' नाम छन्दः । यथा—

'घृतं न पूतं (१) तनूररेपाः (२) ।
शुचि हिरण्यम् (३) तत्ते रुक्मो न (४) रोचत स्वधावः (५) ॥'
(ऋग्वेदे—अ० ३ अ० ५ व० १० म० ६)

चतुष्कपदी त्र्यश्च । ३ । ४७ ॥

चकारः 'पञ्चकाः' इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमश्चतुरक्षरः पादः द्वितीयः षडक्षरः, ततः त्रयः पञ्चाक्षरास्तदा पञ्चपदा पङ्क्तिरेव । यथा—

---

१ कात्यायनाचार्येणेदं छन्दो गायत्रीछन्दोभेदमध्ये परिगणितम्, सायणाचार्येण तु 'द्विपदा' इत्युक्तम्　२ भुरिग्रूपत्वादेकाक्षराधिक्यम्

'अधाय्यग्ने (१) क्रतोर्भद्रस्य (२) दक्षस्य साधोः (३) ।
रथीर्ऋतस्य (४) बृहतो बभूथ (५) ॥'
(ऋग्वेदे—अ० ३ अ० ५ व० १० म० २)

पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः । ३ । ४८ ॥

पञ्चभिरष्टाक्षरैः पादैः 'पथ्या' नाम पङ्क्तिर्भवति । अस्योदाहरणम्—

'अक्षन्नमीमदन्त हि (१) अवप्रिया अधूषत (२) ।
अस्तोषत स्वभानवो (३) विप्रा नविष्ठया मती (४) योजा न्विन्द्र ते हरी (५)॥'
(ऋग्वेदे—अ० १ अ० ६ व० ३ म० २)

इति पैङ्क्त्यधिकारः ।

अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः ।

जगती षड्भिः । ३ । ४९ ॥

'गायत्रैः' इत्यनुवर्तते । गायत्रैः षड्भिः पादैः 'जगती' नाम छन्दो भवति । यथा—

'आपो न देवीरुपयन्ति (१) होत्रियमव. पश्यन्ति (२) विततं यथा रजः (३)।
प्राचैर्देवासः प्रणयन्ति (४) देवयुं ब्रह्मप्रियं (५) जोषयन्ते वरा इव (६) ॥'
(ऋग्वेदे—अ. १ अ. ६ व. ४ म. २)

एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती । ३ । ५० ॥

त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात्प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव संबन्धः । एकेन त्रैष्टुभेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात् 'त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती' नाम छन्दो भवति । त्रैष्टुभेन सह 'पञ्चभिर्गायत्रैः' (पि० सू० ३।४८) इत्युक्ते चत्वार एव गायत्रा पादा लभ्यन्ते । यथोपाध्यायेन सह पञ्च शिष्या आगता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चमाः प्रतीयन्ते ॥

---

१ 'नु इन्द्र ते' इति व्यूहात्पादपूर्तिः. २ **सर्वानुक्रमणिकायां कात्यायनोक्ता यथा—'पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा (१) अथ चतुष्पदी. विराड्दशका (२) अयुजौ जागतौसतोबृहती (३) युजौ चेद्विपरीता (४) आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिः (५) अन्तौ चेदास्तारपङ्क्तिः (६) आद्यन्तौ चेत्संस्तारपङ्क्तिः (७) मध्यमौ चेद्विस्तारपङ्क्तिः (८)'** इत्यष्टविधा पङ्क्तयः पङ्क्तिः पञ्चपदेति निरुक्तकारः. ३ 'जगतीनाम पङ्क्तिर्भवति' इति लिखितपुस्तके. ४. एकपदा त्रिष्टुब् जगती च बाहृच्ये प्राप्येते । ५. 'एकेनेति 'पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ३ । ४८ ॥' इत्यतो गायत्रपादस्य प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्यैव संबन्धः' । गायत्रेणैकेन पादेनाधिकारात् त्रिभिस्त्रैष्टुभैः पादैश्चतुष्पात् त्रिष्टुप् 'ज्योतिष्मती' नाम । ' इति कलिकातामुद्रितपुस्तकस्य टिप्पण्या लिखितपुस्तके च पाठभेदः ।

तथा जगती । ३ । ५१ ॥

एकेन जागतेन पादेन चतुर्भिगायत्रैः पादैः पञ्चपाज्जगती 'ज्योतिष्मती' नाम छन्दो भवति ॥

पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन । ३ । ५२ ॥

प्रथमेन त्रैष्टुभेन पादेन शेषैश्च गायत्रैः पादैः 'पुरस्ताज्ज्योति' नाम त्रिष्टुप भवति । यथा—

'सद्यो जुहीष्व यो द्युः सत्वा यः शूरः (१) मघवा यो रथेष्ठाः (२) ।
प्रतीचश्चिद्योऽधीयाम् (३) वृषण्वान् ववव्रुषः (४) चित्तमसो विहन्ता (५)॥'
(ऋग्वेदे–अ० २ अ० ४ व० ११ म० ५)

पूर्वेणैव गतार्थत्वाद्विशेषसंज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । तथा जगती' इत्यनुवर्तनीयम् । ते नाधन जागतेन पादेन चतुर्भिश्च गायत्रैः 'पुरस्ताज्ज्योति नाम जगती भवति । यथा—

'अर्वाग्भिरिष्मं उदेति सूर्यो व्युषा (१) श्चन्द्रा मह्या वो अर्चिषा (२) ।
आयुक्षातामश्विना या (३) तवे रथं प्रासावीद्देव (४) सविता जगत् पृथक्॥५॥'
(ऋग्वदे–अ० २ अ० २ व २७ म० १)

मध्येज्योतिर्मध्यमेन । ३ । ५३ ॥

यदा मध्यमस्त्रैष्टुभ पादो भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ, तदा 'मध्येज्योति नाम त्रिष्टुप भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्समास ।

तथा जगती' इत्यनुवर्तनीयम् । तेन मध्यमेन जागतेन एकेन जागतेन मध्यमेन तृतीयेनोभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ तदा मध्येज्योति 'नाम जगती भवति । यथा—

उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येन । ३ । ५४ ॥

यदा चत्वारो गायत्रा पादा भवन्ति अन्ते च त्रैष्टुभ , तदा 'उपरिष्टाज्ज्योति ' नाम त्रिष्टुब् भवति ।

---

१ एकेन गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतैश्चतुष्पाद् 'ज्योतिष्मती नाम । इति च । २ प्रथमेन गायत्रेण पादेन शेषैश्च त्रैष्टुभैस्त्रिभि पुरस्ताज्ज्योति त्रिष्टुप्'।' इत्यपि च । ३ गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतै इति च तत्रैव । ४ 'यदा मध्यमो गायत्रस्तृतीय पादो भवति उभयतश्च द्वौ त्रैष्टुभौ यदा पूर्वौ अन्तिमश्चैकस्त्रैष्टुभस्तदा मध्ये ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब्' भवति । इतिच । सायणभाष्ये तु (अ ५ अ ८ व १४) मध्ये ज्योतिस्त्रिष्टुन्' यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिरिति । ५ एकेन गायत्रेण मध्यमेन तृतीयेनोभयतश्च जाग ताभ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां चतुर्थेन च जागतेन मध्येज्योतिर्जगती' नाम भवति । इत्यपि च । ६ यदा प्रथमस्त्रैष्टुभा पादा भवन्ति, अन्ते च गायत्रस्तदा 'उपरिष्टा ज्ज्योतिस्त्रिष्टुब्' नाम भवति । इति क मु पु टिप्पण्यां लिखितपुस्तके च ।

यथा—
जयतं च प्रस्तुतं च (१) प्रचावतं प्रजा चं (२) धुत्तं द्रविणं च धत्तम् (३)।
सुजोषसा उषसा (४) सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना (५) ॥'
(ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ३ व० १५ म० ११)

तथा 'जगती' इत्यनुवर्तनीयम्। तेनान्तेन जागतेन पादेन शेषैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः रुपरिष्टाज्ज्योतिः'नाम जगती भवति। यथा—
'हंसाविव पतथो (१) अध्वगाविव सोमं सुतं (२) महिषेवाव गच्छथ (३)।
सुजोषसा उषसा (४) सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना (५) ॥
(ऋग्वेदे. अ. ६ अ. ३ व. १५ म. ८)

इति त्रिष्टुब्जगत्यधिकार ।

एकस्मिन्पञ्चके छन्दः शङ्कुमती । ३ । ५५ ॥

---

१ 'तथा जगतीत्यनुवर्तनीयम्। तेनान्तेन गायत्रेण शेषैश्च जागतैस्त्रिभिः 'उपष्टाज्ज्योतिर्जगती' नाम भवति' इति क. मु. पु. टिप्पण्यां लिखितपुस्तके च। **सर्वानुक्रमणिकायां कात्यायनाचार्योक्ता** यथा—'षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभदा (१) द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती, त्रैष्टुभे त्रिष्टुप् (२) वैजौ जागतौ चाभिसारिणी (३) नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च (४) द्वौ वैजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना (५) एकादशिनस्त्रयोऽष्टकाश्च विरारूपा (६) द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकाश्च ज्योतिष्मती (७) यतोऽष्टकस्ततो योतिश्चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती (८) मध्ये चेद्यवमध्या ९) आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराट्पूर्वा वा (१०)' इति शविधास्त्रिष्टुभ ३. **कात्यायनाचार्योक्ता** यथा—'**सप्तमं जगती, जागतपदा** १) **अष्टिनस्त्रयस्तौ च द्वौ महासतोबृहती** (२) **अष्टकौ सप्तकः षट्कौ** शकौ **नवकश्च षडष्टका महापङ्क्तिः** (३) इति त्रिविधा जगत्य. ४. यदेक पञ्चाक्षर पादो भवति त्रयश्च द्वादशाक्षरास्तदा 'शङ्कुमती जगती' नाम न्दो भवति।' इति क. मु. पु टिप्पण्या लिखितपुस्तके च । 'अनादेशे चत्वार.' ति परिभाषया चत्वार एकादशिन पादा इत्यर्थ । 'जागतसूक्ते स्थिता गती त्रिष्टुप्सूक्ते स्थिता त्रिष्टुप्' 'नात्र क्रमादर' इति तद्भाष्यकार । तैस्तदुदाहरणापि तत्र दर्शितानि पिङ्गलोक्ताद्विलक्षणमिदं छन्द । अत्रापि क्रमो न विवक्षितः. दमेव च्छन्द **पिङ्गलाचार्येण** जगतीज्योतिष्मतीसंज्ञकत्वेनोपादाय पुरस्ताज्ज्योतिमतीत्वादिना त्रिविधमुक्तम् **कात्यायनेन** तु चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वात्त्रिष्टुप्छन्दोमध्ये रिगणितम् एतेषामुदाहरणान्यप्याश्वलायनशाखाया बहूनि सन्ति बाहुल्यभयेनात्र दर्शितानि. तत्रैतादृशि त्रिष्टुप्छन्दसि विशेषमाह **कात्यायनाचार्यः**—'बहुनापि ष्टुभ एव' इति अस्यार्थस्तु त्रिष्टुभश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वे प्राप्ते सति बहुभिरक्षरैरूना

यदैक पचाक्षर पादो भवति अन्यश्च षडक्षरा, तदा 'शङ्कुमती' नाम गायत्री । छन्दोग्रहणे प्रकृते पुनश्छन्दोग्रहण छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन सर्वेषु छन्द सु पचाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति । इतरथा ह्यनन्तरं सप्रसंग स्यात् ॥

पद्धे ककुम्मती । ३ । ५६ ॥

एकस्मिन् षडक्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु च्छन्दोमात्र, ककुम्मती नाम ॥

त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या । ३ । ५७ ॥

यदाद्यन्तौ पादौ बह्वक्षरौ मध्यमोऽल्पतराक्षर तदाणिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या' नाम भवति । अयमर्थ —आद्यन्तौ पादावष्टाक्षरौ, मध्यमस्त्र्यक्षर, एवं त्रिपाद्गायत्री पिपीलिकमध्या नाम भवति । एव चतुरक्षरे पचाक्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या सिद्ध्यति । यत्किंचित्त्रिपाच्छन्दो लघुमध्यमपाद तत्सर्व पिपीलिकमध्यमुच्यते ॥

अपि विराड्रूपाविशिष्टत्वधिकारोक्ता त्रिष्टुभ एव स्युः एतेन पञ्चभिश्चतुर्भिस्त्रिभिर्वाक्षरै रूना अपि ऊनत्रिष्टुप्सु लक्षणास्त्रिष्टुभ एव, न तु तासां निचृत्पङ्क्तित्वभुरिक्पङ्क्तित्वादि ५. ता तृतीयाध्यायसमाप्तिसूत्राणामुदाहरणानि वृत्तिकृता न दर्शितानि यथाप्राप्त कानिचित्प्रदर्श्यन्ते तत्तत्सूत्रटिप्पण्याम् १ ककुपती, ककुम्मती, इति क मु.पुस्तके ।

१ उष्णिहो यथा—'उतासो देवदिति (१) रुरुष्यतां नाम उम्र (२) । उरुसन्त भवतो (३) दूस्थयस (४) ॥ (इति भवदेव ।) २ पदक्षरौ, एकाक्षरौ, इति लिखितपुस्तकयो ।

अनुष्टुभो यथा—'पितु नु स्तोषम् (१) महो धर्माणं तविषीम् (२) । यस्य त्रितो व्योजसा (३) वृत्रं विपर्व मर्दयत् (४) ॥' (ऋग्वेदे– अ०२अ०५व०६म० ४)

२ अनुष्टुभो यथा— स पूर्व्यो महोनां (१) वेनः क्रतुभिरानजे (२) । यस्य द्वारा मनुः पिता (३) देवेषु धिय आनज (४) ॥ (सामवेदे–पू० प्र० ४ अ० २ म ४)

बृहत्या यथा—'इन्द्र याहि मत्सु (१) चित्रेण देवरोधसा (२) । स योनः प्राप्तुदरं (३) सपीतिभिरासोमेभिरुरु स्थिरम् (४) ॥' (इति भवदेव ।)

पङ्क्त्या यथा— सदग्र सुवीर्यं (१) ततक्षति अदाभ्यम् (२) देवानां य इन्मनो (३) यजमान इयक्षति (४) ॥ (इति भवदेव ।) ३ त्र्यक्षर , पचक्षर, इति लिखित पुस्तकयो ।

त्रिष्टुभो यथा—इमन्तमुपस्र्प (१) मधुना संसृजामि (२) प्रजापतेर्मुखमेतद्वि तीयं (३)। तेन पुंसोऽभिभवासि (४) सर्वान्कामान्वशिष्यसि राज्ञी (५)॥ (इति भवदेव ।)

३ गायत्र्या यथा– भूर्भिर्येमानो हर्यतो (१) विचक्षणो (२) । राजा देवः समुद्रियः (३) ॥' (ऋग्वेदे–अ० ७ अ० ५ व० १५ म० १६)

उष्णिहो यथा—'हरी यस्य सुयुजा विव्रता (१) वेरर्वन्ता नु शेपा (२)। उभा रजी न केशिना पतिर्दन् (३) ॥ (ऋग्वेदे–अ० ८ अ० ५ व० २६ म० २)

विपरीता यवमध्या । ३ । ५८ ॥

आद्यन्तौ पादौ लघ्वक्षरौ, मध्यमश्च बह्वक्षर, सा गायत्री 'यवमध्या' नाम भवति। एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् ॥

ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ । ३ । ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री एकेनाक्षरेण न्यूनेन सा 'निचृत्' इति विशेषसंज्ञा लभते। एकेनाधिकेन 'भुरिक्' इति । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

अनुष्टुभो यथा—'पर्यूषु प्र धन्व वाजसातये (१) परि वृत्राणि सक्षणिं (२)। द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे (३) ॥' (ऋग्वेदे–अ० ७ अ० ५ व० २२ म० १)

बृहत्या यथा—'अवीभोवीरमध्यसीमदेषुगाय (१) गिरे सहा विचेतम् (२)। इन्द्रं नामशृन्यं शाकिनं वचो यथा (३) ॥' (इति भवदेव ।)

१ **गायत्र्या** यथा—'समुन्नेयो वसूना (१) यो रायामानेताय इडायाम् (२)। सोमो य सुक्षिमीनाम् (३) ॥' (इति भवदेव. ।)

उष्णीहो यथा—'सुदेव' समहासति (१) सुवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः (२)। यं त्रायध्वे स्याम ते (३) ॥' (ऋग्वेदे–अ० ४ अ० ३ व० १३ म० १५)

२ **निचृद्गायत्र्या यथा**—'अग्निमिन्धानो मनसा (१) धियं सचेतमर्त्य (२)। अग्निमिन्धे विवस्वभि· (३) ॥' (सामवेदे–पू० प्र० १ अ० १ म० ९)

निचृदुष्णिहो यथा—'इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ· (१) देवो व· सविता प्रार्पयतु (२)। श्रेष्ठतमाय कर्मणे (३)।' (यजुर्वेदे–अ० १ म० १)

निचृदनुष्टुभो—'द्वेपस्ते धूम ऋण्वति (१) द्विविषच्छुक आतत (२)। शूरो नहि द्युतात्वम् (३) कृपा पावकरोचन (४) ॥' (इति भवदेव ।)

निचृद्बृहत्या यथा-'बलं धेहि तनूषु नो (१) बलमिन्द्रानलुत्सु नः (२)। बलं तोकाय तनयाय (३) जीवसे त्वं हि बलदाऽअसि (४) ॥'

(ऋग्वेदे–अ० ३ अ० ३ व० २२ म० १८)

निचृत्पङ्क्त्या यथा—'अग्ने तव श्रवो वयो (१) महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो (२)। बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं (३) दधासि दाशुषे कवे (४) ॥' (ऋग्वेदे–अ० ८ अ० ७ व० २८ म० १)

निचृत्त्रिष्टुभो यथा—'इदन्त एकं पर ऊत एकं (१) तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व (२)। संवेशनस्तन्वे चारुरेधि (३) प्रियो देवाना परमे जनित्रे (४) ॥' (सामवेदे–पू० प्र० १ अ० २ म० ३)

निचृज्जगत्या यथा—शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं (१) गिरो म इन्द्रमुपयन्ति विश्वतः (२)। वाजसनिं पूर्भिदं तूर्णिमप्सुरम् (३) धामसाचमभिषाचं स्वर्विदम् (४)॥ (ऋग्वेदे–अ० ३ अ० ३ व० १५ म० २)

द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । ३ । ६० ॥

'ऊनाधिक' ग्रहणमनुवर्त्तते । द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाधिकाभ्यां गायत्री यथाक्रम विराट्-स्वराट्-संज्ञा भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

---

३ भूरिगनुष्टुभो यथा— तां म आवह जातवेदो (१) लक्ष्मीमनपगामिनीम् (२)। यस्यां हिरण्य विन्देय (३) गामश्वं पुरुषानहम् (४) ॥' (इति भवदेव ।)

भूरिक्त्रिष्टुभो यथा— य ऋभुभ्यो वृतमिव वाचमिष्य (१) उपस्तिरेश्वैतरो धेनुमीडे (२) । ये वातजूतस्तरणिभिरेवै (३) परिद्यां सद्यो अपसो बभूवुः (४) ॥' इति भवदेव '

भूरिग्जगत्या यथा—'इमो न मिद्रां अयुजिरिय धुरि (१) त महानि प्रसरम्मिव ध्रुवम् (२) । नास्य वेद्मि विमुचनावृतं पुन (३) विद्वान्पथ पुर एत ऋजुनेषति (४) ॥ (इति भवदेव ।)

१ विराड्गायत्र्या यथा—'अ भी षु ण सखीना (१) मविता जरितॄणाम् (२) । शतं भवास्यूतये (३) ॥' (इति भवदेव ।)

विराडुष्णिहो यथा— द्युत गायत्र नकवनसाह (१) विश्विरिरे भाश्विनावाम् (२) । भाक्षीश्चमसतीदम् (३) ॥ (इति भवदेव ।)

विराडनुष्टुभो यथा—'यदि वीरो अनुष्या (१) दग्निमिन्धीत मर्त्यः (२)। आजुह्वद्धव्यमानुषक् (३) ॥' (सामवेदे-पू० प्र० १ अ २)

विराड्बृहत्या यथा— अग्ने विवस्वदुषस (१) श्चित्रं राधो अमर्त्य (२) । आ दाशुषे जातवेदो वह त्व (३) मद्या देवा उषर्बुध (४) ॥' (इति भवदेव ।)

विराट्त्रिष्टुभो यथा— परिधत्त धत्त वाससैनां (१) शतायुषीं कृणुत दीर्घमायु ( ) । शत च जीव शरद सुवर्चा वसूनि चार्यो विभजासि जीवन् (३) ॥ (इति भवदेव ।)

विराड्जगत्या यथा—युयमस्मभ्यं धिषणाभ्युस्परि (१) विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना (२)। द्युमन्तं वाज वृषशुष्ममुत्तम (३) मामो रयिमृभवस्तक्षता वयं (४)॥ (ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ७ व० ८ म० ८)

२ स्वराड्गायत्र्या यथा-'विद्वांसाविद्दुरं' पृच्छे (१) दविद्वानित्थापरो अचेताः (२) । नूचिन्नु मर्ते अक्रौ (३) ॥ (ऋग्वेदे-अ १ अ० ८ व० २२ म० २)

स्वराडनुष्टुभो यथा—'लवणाम्भसि जातोऽसि (१) उभोऽसि हृदय सव (२) । लवणस्य पृथिवी माता (३) लवणस्य वरुण पिता (४) ॥ (इति भवदेव ।)

स्वराड्बृहत्या यथा—'वितर्तूयन्ते मघवन् (१) विपश्चितोर्यो विपो जनानाम् (२) । उपक्रमस्व पुरुरूपमा (३) भर वाज नेदिष्ठमूतये (४) ॥' (ऋग्वेदे-अ० ५ अ० ७ व० १० म० ४)

स्वराट्त्रिष्टुभो यथा-'इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत (१) इयं मतिः कक्ष्याश्वेव वाजिना (२) । यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधया (३) इमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् (४) ॥' (ऋग्वेदे-अ ५ अ० ७ व० ६ म० ६)

आदितः संदिग्धे । ३ । ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यम्। किं गायत्री स्वराड्, उतोष्णिग्विराड्, इति। एवं संदिग्धे सति छन्दस्यादिभूतात् पादान्निर्णयः कर्तव्यः। यदि प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदा गायत्र्येवासौ। अथोष्णिहस्तदोष्णिग् इति। एवं सर्वत्र॥

देवतादितश्च । ३ । ६२ ॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते। संदिग्धे छन्दसि देवतादेश्च निर्णयः कर्तव्यः। 'आदि'ग्रहणं स्वरादिपरिग्रहार्थम्॥

कस्य छन्दसः का देवता यथा निर्णयः कर्तव्य इत्यपेक्षायामिदमुच्यते—

अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणा[2] विन्द्रो विश्वेदेवा देवताः । ३ । ६३ ॥

गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता वेदितव्याः। तत्र संदिग्धे छन्दसि यदाग्नेयं तदा गायत्री। यदि सावित्रं तदोष्णिग्। एवं सर्वत्र। वैदिकेष्वेव छन्दःसु निचृद्भुरिजौ, तथा विराट्स्वराजौ च दृश्येते। न लौकिकेषु। अतो लौकिकेषु संदेहाभावात्तन्निर्णयभूता देवतादयो नेष्यन्ते॥

स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः । ३ । ६४ ॥

स्वरा गायत्र्यादिषु क्रमेण द्रष्टव्याः॥

सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः । ३ । ६५ ॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णा वर्णनिर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते॥

आग्निवेश्यकाश्यपगौतमाङ्गिरसभार्गवकौशिकवाशिष्ठानि गोत्राणि ३ । ६६ ॥

गायत्र्यादीनां क्रमेणैतानि गोत्राणि भवन्तीति वाक्यशेषः। अत्र रोचनाभाः कृतयः, श्यामान्यतिच्छन्दांसि, इत्येवमादिकमधीयते छान्दसाः। तन्नोपपद्यते। कृतीनामतिच्छन्दसां च निचृद्भुरिजोर्विराट्स्वराजोश्च प्रदेशाभावात्, कश्चिन्नास्ति संशयः। यस्य निर्णयनिमित्तं च वर्णोपन्यासः क्रियते। तदपि ऋषिदेवतास्वरवर्णानां ज्ञानान्निःश्रेयसमिच्छन्ति छान्दसाः॥

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलछन्दोवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः।

---

१. यथा 'विद्वांसो विदुरः' (ऋग्वेदे अ० १ अ० १ व० २२) इति मन्त्रस्य स्वराड्गायत्रीविराडुष्णिक्त्वसंदेहे आद्यपादस्याष्टाक्षरत्वाद्गायत्र्येवासौ। एवं निचृदादीनामुदाहरणान्यालोच्योह्यम्, वस्तुतस्तु यत्रानुक्रमणिकायां छन्दो नाभिहितं तत्रैव संदेहस्तन्निर्णयार्थमिदं तादृशां मन्त्राणां दुर्घटत्वादुदाहरणदर्शनमपि दुष्करमिति २. 'मित्रावरुणा' इति लिखितपुस्तके। ननु भगवता पिङ्गलाचार्येण कृतो

चतुर्थोऽध्याय ।

चतुःशतमुत्कृतिः । ४ । १ ॥

चतुरधिक शत चतु शतम् । मध्यमपदलोपी समास । अथ वा चत्वारि च शतं च चतु शतम् । द्वन्द्वसमास । कर्मधारयस्तु नेष्यते । तत्र चतु शतानीति प्राप्नोति । यत्र चतु शतमक्षराणां संख्या भवति तत् 'उत्कृति' नाम छन्द । यथा—

योऽयं देवतादिनियम स किं विधिर्नियमोऽनुवादार्थो वा । नाद्यस्तत्तद्वेदानुक्रमणिकाकारैः स्मृतिकारैश्च संहितास्थमन्त्राणां कर्मकाण्डीयमन्त्राणां च देवतादीनां विहितत्वेनापूर्वत्वाभावात् । किंच 'गायत्र्या' सविता आग्नवेदस ' इति, 'त्रिष्टुभोऽग्निर्देवता' इत्यादिना सप्तव्याहृतीनामपि छन्दसां देवतानां चानेन महाविरोधापातात् । यथाह संवर्त –'व्याहृतीनां च सर्वेषामार्षं चैव प्रजापति । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तिरेव च ॥ त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै । अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पतिरपांपति । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवता समुदाहृता ॥' नापि द्वितीयोऽनन्तव्यभिचारात् । नापि तृतीयो निष्फलत्वाद्विरोधापाताच्च । अत्रेदमवधेयम्—येषां मन्त्राणां छन्दोदेवतादीनि नोक्तानि अपि तु विराट्स्वराडादिलक्षणद्वयलक्षितत्वेन गायत्र्युष्णिग्भ्याम्' उष्णिगनुष्टुब्भ्याम्' इत्यादि संशयो भवेत् तत्रापवादेन क्वचिद्देवतादिभ्यश्च विरोध परिहरणीय इत्यभिप्रायता भगवता पिङ्गलाचार्येण आदित संदिग्धे' (पि॰ सू॰ ३ । ६१) इत्यादि सप्त सूत्राणि विहितानि, इति । एतेषामुदाहरणानि बहूनां वेदशाखानामनुपलभ्यात् दुर्लभानि । यत्तु शुक्लमुक्त विजानीयान्नीचं लोहितमेव च । श्याम तु स्वरितं विद्यात् अग्निरुक्तस्य देवता ॥ नीचे सोमं विजानीयात्स्वरिते सविता भवेत् । उदात्त ब्राह्मणं विद्यान्नीचं क्षत्रियमेव च ॥ वैश्यं तु स्वरितं विद्यादुदात्तं तु भारद्वाजम् । नीच गोतममित्याह गार्ग्यं तु स्वरितं विदु ॥ विद्यादुदात्तं गायत्रीं नीचं त्रैष्टुभमेव च । जागतं स्वरितं विद्यादेवमेव नियोगत ॥ गान्धर्ववेदे ये प्रोक्ता सप्त षड्जादय स्वरा । त एव वेदे विज्ञेयास्त्रय उच्चादय स्वरा ॥ उच्चौ निषादगान्धारौ नीचावृषभधैवतौ । शेषास्तु स्वरिते ज्ञेया षड्जमध्यमपञ्चमा ॥ इति याज्ञवल्क्यशिक्षोक्तेस्त्रिष्टुभो लोहितो वर्ण , सोमो देवता ऋषभधैवतौ स्वरौ गोतमऋषि । जगत्या श्यामो वर्ण सविता देवता षड्जमध्यमपञ्चमा स्वरा गार्ग्यऋषिरित्यादिभि पिङ्गलोक्तेनानैक्यं तदपि शाखाभेदेन परिहरणीयम्

१ उत्कृत्यादिकृतिपर्यन्तानामुदाहरणानि श्रीमता हलायुधेन न दर्शितानि अतस्त्वा न्युपक्रमणिकामाध्योपलभ्यानि, अन्यत्र सुप्रसिद्धानि च सर्वोपकृतये वृत्तिमध्येऽस्माभिर्निवेशितानि । अत्राक्षराधिक्यमपि न दोषावह चतु शतशब्दस्य त्रयोदशगायत्रीपादलक्षकत्वात्, गायत्रीपादानामष्टाक्षरन्यूनाधिक्यमपि संभवति तत्तु प्रागुदाहृतम् । उत्कृत्यादिकृतिपर्यन्तेषु छन्दःसु पादनियमो न केनापि मुनिना दर्शित । अनुक्रमणिकाभाष्यकार दर्शिता नियमास्तु क्वचिद्दृश्यन्ते

'होता यक्षदश्विनौ छागस्य (१) हविष आत्तामद्य मध्यतो (२) मेद उद्भृतं (३) पुरा द्वेषोभ्य.(४) पुरा पौरुषेय्या गृभो (५) घस्तान्नूनं घासे अज्राणां (६) यवसप्रथमानाँ (७) सुमत्क्षराणाᳪ शतरुद्रियाणाम् (८) अग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां (९) पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः (१०) उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां (११) करत एवाश्विना जुषेताᳪ (१२) हविरेवाश्विना जुषेताम् (१३)' (यजुर्वेदे—अ० २१ म० ४३)

चतुरश्चतुरस्त्यजेदुत्कृतेः । ४ । २ ॥

चतु शताक्षराच्छन्दस क्रमेण चतुरश्चतुरः सङ्ख्याविशेषांस्त्यजेत् । एतदुक्तं भवति । उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैर्न्यूनानि छन्दांस्यन्यानि स्थापयेत् । अष्टाचत्वारिंशदक्षर यावत् ॥

तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः । ४ । ३ ॥

तान्युत्कृतेरनन्तराणि च्छन्दांसि अभि-स-वि-आङ्-प्र इत्येतेभ्य· पराणि 'कृति'सञ्ज्ञानि भवन्ति । तत्र शताक्षरं छन्द **'अभिकृतिः'** । यथा—

'देवो अग्नि· स्विष्टकृत् (१) देवान्यक्षद्यथायथᳪ (२) होताराविन्द्रमश्विना (३) वाचा वाचᳪ सरस्वती (४) मग्निᳪ सोमᳪ स्विष्टकृत् (५) स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा (६) सविता वरुणो भिष (७) गिष्टो देवो वनस्पति·(८) स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टो (९) अग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृ (१०) द्यशो न दधदिन्द्रियम् (११) ऊर्जमपचितिं स्वधा वसुवने' (१२) ॥' (यजुर्वेदे—अ० २१ म० ५८)

षण्णवत्यक्षरं **संकृतिः** । यथा—

'देवो अग्निः स्विष्टकृत् (१) सुद्रविणा मन्द्रः कवि (२) सत्यमन्मा यजी होता (३) होतुर्होतुरायजी या (४) नग्ने यान् देवानयाड्याँ (५) अपि प्रेयते होत्रे अमत्सत (६) ताँ ससनुषीᳪ होत्रां देवंगमां (७) दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं (८) स्विष्टकृच्चाग्ने होताभू (९) र्वसुवने वसुधेयस्य नमो वाके वीहि यज (१०) ॥

(तैत्तिरीयब्राह्मणे अ० ३ अ० ६ अ० १३ म० १)

द्वानवत्यक्षर **विकृतिः** । यथा—

इमे सोमाः सुरामाण·(१) छागैर्न मेषैर्ऋषभै· (२) सुताः शष्पैर्न तोक्मभिः (३) लाजैर्महस्वन्तो मदा (४) मासरेण परिष्कृता· (५) शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः (६) प्रस्थिता वो मधुश्चुत (७) स्तानश्विना सरस्वती (८) इन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा (९) जुषन्तां सोम्यं मधु (१०) पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ॥ (यजुर्वेदे—अ०२१म०४२)

अष्टाशीत्यक्षरम**आकृतिः** । यथा—

'भगो अनुप्रयुक्ता (१) मिन्द्रो यातु पुरोगव (२) यस्या सदोहविर्धाने (३) यूपो

---

१ अत्रैकादश गायत्रा· पादा, एको जागत पाद. २. अत्र दश गायत्राः पादा·, एको जागत· पादः.

यस्यानुमीयते (४) ब्राह्मणा यस्यामर्चन्ति (५) ऋग्भिः साम्ना यजुर्विदः (६) युष्यन्ते यस्यामृत्विजम् (७) सोममिन्द्राय पातवे (८) शमो भूतिदक्षिणायां मुखेर्या (९) यज्ञे ददातु सुमनस्यमानो (१०) ॥'

चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिः । यथा—

'सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्राह्म्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किंचिद्दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि ॥

प्रकृत्या चोपसर्गवर्जिता[1] । ४ । ४ ॥

उपसर्गेण वर्जित शुद्ध कृतिशब्द प्रकृत्या स्वरूपेणावतिष्ठत । तमसंयुक्त भवति । अशीत्यक्षरं छन्द 'कृति' नाम । यथा—

'सुपर्णोऽसि गरुत्मांस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ स्तोम आत्मा छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः । सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत ॥

(यजुर्वेदे—पू० अ० १२ म० ४)

धृत्यष्टिशक्करीजगत्यः । ४ । ५ ॥

कृतेरधस्तात्कृतिरष्टि शक्करी जगतीत्येते शब्दा क्रमेण व्यवस्थापनीया ॥

पृथक्पृथक्पूर्वत एतान्येवैषाम् । ४ । ६ ॥

एषां धृत्यादीनां पूर्वतः पृथक्पृथगेतान्येव शब्दरूपाणि विन्यसेत् । पृथक्पृथग्ग्रहण प्रत्येक पूर्वतःज्ञापनार्थम् । अन्यथा हि समुदायपूर्वतामेषां स्यात् । तेनायमर्थ —धृति शब्दात् पूर्व धृतिशब्द । अष्टिशब्दात्पूर्वमष्टिशब्द , शक्करीशब्दात्पूर्व शक्करीशब्द । जगतीशब्दात् पूर्व जगतीशब्दः ॥

द्वितीयं द्वितीयमतिः[2] । ४ । ७ ॥

अत्र द्वितीय द्वितीयं शब्दरूपमतिशब्दात्परत प्रयोक्तव्यम् । एवं सत्युत्तरेषां छन्द सामेता[3] संज्ञा क्रमेण भवन्ति । तत्र पदसप्तत्यक्षरमतिधृतिः । यथा—

१ अत्राष्टौ गायत्राः पादा , द्वौ जागतौ २ कात्यायनोक्त पादनियमो यथा— पादा अतिजगत्यास्तु त्रयो द्वादशकाः परायष्टकौ (१) शक्करीपादा सप्तैवाष्टाक्षराः स्मृताः (२) अष्टिशक्करपादौ द्वौ कर्तव्यौ षोडशाक्षरौ जागतोऽथाष्टकौ (३) चाष्टिपादाः षोडशकास्त्रयः, अष्टकौ च (४) अत्यष्टिपादौ जागतौ चाष्टकास्त्रयः, आगतश्चाष्टकाश्च (५) अथ धृति पादौ तु जागतौ पादास्त्रयोऽष्टकाश्चाथ षोडशाक्षर एव चाष्टकश्च (६) अथातिधृतौ द्वौ पादौ जागतौ ततस्त्रयोऽष्टका जागतश्च तथाष्टाक्षर कावपि (७)' इति ३ एषु व्यूहान्यूनता परिहार्या

'स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणि (१) रप्नस्वतीषूर्वरास्विष्टनि (२) रार्तनास्विष्टनिः। (३) आदद्भव्यान्याददि (४) र्यज्ञस्य केतुरर्हणा (५)। अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो (६) विश्वे जुषन्त पन्थां (७) नरः शुभेन पन्थाम् (८)॥' (ऋग्वेदे–अ० २ अ० १ व० १३ म० ६)

द्वासप्तत्यक्षरं धृतिः। यथा—

'अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः (१) शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो (२) घृणान्न भीषाँ अद्रिवः (३) शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभि (४) र्वधैरुग्रेभिरीयसे (५)। अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभि (६) स्त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः (७)॥' (ऋग्वेदे–अ० २ अ० १ व० २२ म० ६)

अष्टषष्ट्यक्षरमत्यष्टिः। यथा—

'अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी (१) पन्था ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिः (२) चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः (३)। द्युक्षं मित्रस्य सादन (४) मर्यम्णो वरुणस्य च (५)। अथा दधाते बृहदुक्थ्यं[१] वय (६) उपस्तुत्यं बृहद्वयः (७)॥' (ऋग्वेदे–अ० २ अ० १ व० २६ म० २)

चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिः। यथा—

'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म(१)स्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् (२)। स ईं ममाद महि कर्म कर्तवे महामुरुं (३) सैनं सश्चद्देवो देवं (४) सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः (५)॥' (ऋग्वेदे—अ० २ अ० ६ व० २८ म० १)

षष्ट्यक्षरमतिशक्वरी। यथा—

'साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ (१) साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः (२)। दाता राधस्तुवते काम्यं वसु सै (३) नं सश्चद्देवो देवं (४) सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः (५)॥' (ऋग्वेदे–अ० २ अ० ६ व० २८ म० ३)

षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी। यथा—

'प्रोष्वस्मै पुरोरथं (१) इन्द्राय शूषमर्चत (२)। अभीके चिदु लोककृत् (३) सङ्गे समत्सु वृत्रहा (४) अस्माकं बोधि चोदिता (५) नभन्तामन्यकेषाम् (६) ज्याका अधि धन्वसु (७)' (ऋग्वेदे–अ० ८ अ० ७ व० २१ म० १)

द्विपञ्चाशदक्षरमतिजगती। यथा—

'स भ्रातरं वरुणमग्न आववृत्स्व (१) देवाँ अच्छा सुमती यज्ञवनसं (२) ज्येष्ठं यज्ञवनसं (३) ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतम् (४) राजानं चर्षणीधृतम् (५)॥' (ऋग्वेदे–अ० ३ अ० ४ व० १२ म० २)

---

१ २. ३ ४ एषु व्यूहान्न्यूनता परिहार्या.

अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । यथा—[1]

इमं स्तोम॒मर्ह॑ते जा॒तवे॑दसे (१) रथ॑मिव॒ सं म॑हेमा मनी॒षया॑ (२) ।
भ॒द्रा हि नः॒ प्रम॑तिरस्य सं॒सद्यग्ने॑ (३) स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ (४) ॥
(ऋग्वेदे—अ० १ अ० ७ व २४ म० १)

अत्र लौकिकम् । ४ । ८ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इत उत्तरमुक्त्यादीनां चूलिकापर्यन्तानां लौकिकत्वमेव । समान्यादीनामुत्कृतिपर्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वं च । अत्र वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे प्रसङ्गाद्वेदवचनादिमुनिपारम्पर्यागतं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्यादिदण्डकपर्यन्तं लौकिकच्छन्दोजातमधिक्रियते । तन्मूलत्वात्काव्यस्य । काव्यं च कीर्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः ॥

आर्ष्युष्टुभाद्य यदार्षम् । ४ । ९ ॥

आद्यमिति । त्रिष्टुबेव त्रिष्टुभम् । स्वार्थे तद्धितः । गायत्र्यादित्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्षं छन्दोजातं वैदिके व्याख्यातं लौकिके च तत्तथैव द्रष्टव्यम् । किं तदार्षम् । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्, द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् षट्त्रिंशदक्षरा बृहती चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । च समुच्चये ॥

पादश्चतुर्भागः । ४ । १० ॥

चतुर्भागश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः पादसंज्ञां लभते । गायत्र्याः षडक्षरः पादः । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् । समवृत्तविषयमेतत् ॥

यथावृत्तसमाप्तिर्वा । ४ । ११ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्तिर्दृश्यते तस्य तादृशा एव पादा ग्रहीतव्याः । वाछन्दो व्यवस्थितविभाषा । उद्गतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् ।

आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।
तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥
आर्यागुत्युपगीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।
वैताल्यादिचूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ।
समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ॥

तत्रादौ तावदार्यालक्षणविवक्षया गणसंज्ञां करोति—

१ 'त्रिष्टुभि समानी' (पि० सू० ५।६) इति सूत्रबोधित छन्द २ 'गायत्र्या वसवः (पि० सू० ३।२) इति यत्तृतीयाध्याये दर्शितं तद्वैदिकविषयमात्रं तेन लौकिकच्छन्दसां त्रिपदचतुष्पदता निषिद्धा यतो लौकिकविषमवृत्तेऽपि लौकिकविषय एव भवि ष्यति नतु वैदिकोक्त किं तु चतुष्पदत्व तत्राप्यक्षतमेव ज्ञेयम्

लः समुद्रा गणः । ४ । १२ ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम् । समुद्रा इति चतुःसंख्योपलक्षणार्थम् । चतुर्णा लकाराणां 'गण' इत्येषा संज्ञा विधीयते ॥

गौ गन्तमध्यादिर्न्लश्च । ४ । १३ ॥

अनेन गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति । स हि गणः कदाचिद्गुरुद्वयेन (ऽऽ) भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा (।।ऽ), कदाचिन्मध्यमेन (।ऽ।), कदाचिदाद्येन (ऽ।।), कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभि (।।।।) । पञ्चस्य भेदस्याभावद् विस्पष्टार्थमिदं सूत्रम् । अन्तमध्यादिरिति प्रथमं द्वन्द्वसमासं कृत्वा पश्चाद्गकारेण बहुव्रीहि । द्वन्द्वात् परो य श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येकाभिसंबन्धम् । द्वौ गकारौ (ऽऽ) चत्वारो लघवो (।।।।) भवन्ति । स एको (ऽऽ) गण । गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो (।।ऽ) गण । गकारो मध्ये यस्य स गमध्यस्तृतीयो (।ऽ।) गण· । गकार आदौ यस्यासौ गादिश्चतुर्थो (ऽ।।) गण । नकारलकारौ मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति स पञ्चमो (।।।।) गण ॥

एवं गणेषु सिद्धेष्विदानीमार्यालक्षणं करोति—

स्वरा अर्धं चार्यार्धम् । ४ । १४ ॥

गणग्रहणमनुवर्तते । स्वरा इति सप्तानां सञ्ज्ञा । यत्र प्रस्तारे गणा सप्त भवन्ति, अर्धं च गणस्य, तदार्यार्धं निष्पद्यते । द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । समप्रविभागेऽर्धशब्द· । यद्येवमर्धशब्दस्य 'अर्धं नपुंसकम्' (पा० सू० २।२।२) इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपात· प्राप्नोति । यथा—अर्धाढकम्, अर्धपलम्, अर्धखारीति । नैष दोष । सत्यपि समप्रविभागत्वे सबन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् । समप्रविभागस्याप्यर्धशब्दस्यैकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात् । यथा—तुलार्धेन गा क्रीणाति ।

---

१ 'पढमं बारहमत्ता बीए अट्ठारहहिं संजुत्ता ।
जह पढमं तह तीअ दहपञ्चविहूसिआ गाहा ॥' इति प्रा० पि० सू० १।४९.
'सव्वाए गाहाए सत्तावण्णाइँ होन्ति मत्ताइं ।
पुव्वद्धम्मि अ तीसा सत्ताईसा परद्धम्मि ॥' इति प्रा० पि० १।५१
'गाथा' इति नामान्तरमार्याया प्राकृतपिङ्गले २. गुरुरूपो द्विमात्र इत्यर्थ ३ इदं सूत्रं श्रीमता भगवता पतञ्जलिना प्रत्याख्यातम् 'परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो' (पा० सू० २।४।२६) इति सूत्रे भाष्ये तथा च भाष्यम्—'एकदेशिसमासो नारभ्यते । कथमर्धपिप्पलीति । समानाधिकरणसमासो भविष्यति । अर्धं च सा पिप्पली चार्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात्षष्ठीसमास प्राप्नोति । अद्य पुनरयमेकदेशसमास आरभ्यमाण षष्ठीसमास बाधते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा—अपूपार्धं मया भक्षितम् । ग्रामार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमिति भवितव्यम् ।' इति अत एव 'प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य' इति कालिदासप्रयोग संगच्छते.

पणार्धक्रीतताम्बूलचर्वणाद्गर्वितानना ।
अनभ्यासाद्गुरुमाला यान्त्येते वारयात्रिका ॥

तथात्रासमप्रविभागत्वेऽप्यर्धशब्दस्यैकदेशिसमासदर्शनाथ ।

अर्धचन्द्र दधन्मूर्ध्नि पातु च पार्वतीपतिः ।
कालकूटमपि हन्तुं संगृहीतमिवामृतम् ॥

तथा च ।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते ॥

अत्रार्यस्य लक्षणं ब्रुवाण एव ज्ञापयत्याचार्यो यदार्यायामर्धान्तरपादव्यवस्था नास्ति। तेन 'द्वीपादन्यस्मादपि' इत्यादौ गणत्रयस्यान्ते गुरुत्वं न स्यात् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ
द्वीपा—दन्य—स्मादपि मध्या—दपि जल—निधेर्दि—शोऽप्य—न्तात् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽ ऽ । । । । । । । । । । । । । । । । । ऽ ऽ
आनी—य झटिति घटयति विधिरभि—मतमभि—मु—खीभू—त ॥[1]

अत्रायुङ्न ज् । ४ । १५ ॥

अत्रार्याच्छन्दसि अयुग्गण, प्रथमस्तृतीयः पञ्चम सप्तमश्च न जगणो (।ऽ।) मध्यगुरुन कर्तव्य । शेषास्तु कामतो भवन्ति ॥

षष्ठो ज् । ४ । १६ ॥

अत्रार्याच्छन्दसि षष्ठो जगणो (।ऽ।) मध्यगुरुरेव भवति । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
। । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ऽ । । । । । । ऽ
सा जय—ति जग—न्माया देवी दिवमु—त्पतिष्णु—रतिरुचि—रा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ
या द—त्यसते ऽम्ब—रतले कमल—घोरपा—तविधु—दि—च ॥

न्लौ वा । ४ । १७ ॥

षष्ठ ' इत्यनुवर्तते । आर्याया षष्ठो गण (।।।।) सर्वलघुर्वा भवति । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । ऽ
रूपा—न्तरेण देवी तामे—व स्त्री—मि सपदि किल महि—ष ।

---

१ यदि विधिरभिमतमुखीभूत स्या २ –२ –४ एतदर्थानुवादकं प्राकृतपिङ्गलसूत्रम्

सत्तगणा दीहन्ता जो छट्ठ णलहु छट्ठणेह जो ।
विसमे तह गाहे विअ अद्धे अट्ठुर्थ विआणेहु ॥ (१।५०) इति

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S—S I I—S I I S I I—I I S—I—S S—S,
पाद—स्पर्शसु—खादिव मीलित—नयनो—ऽभ—वद्य—स्याः ॥

न्लौ चेत्पदं द्वितीयादि । ४ । १८ ॥

षष्ठो (IIII) गण सर्वलघुश्चेद्भवति, तदा द्वितीयाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्तते । पूर्वमेवोदाहरणम् ॥

सप्तमः प्रथमादि । ४ । १९ ॥

षष्ठे गणे मध्यगुरौ (ISI) सर्वलघौ (IIII) वा जाते सप्तमो गण[1] (IIII) सर्वलघुश्चेद्भवति, तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्तते । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S—S I I—S S I S I—S S—I S I—I I I I—S,
ब्रह्म—क्षत्रकु—लीनः समस्त—साम—न्तचक्र—नुतचर—ण ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I I I I—I S S—S S S S S S—I S I—I—S,
सकलसु—कृतैक—पुञ्ज श्रीमान् मुञ्ज—श्चिरं ज—य—ति ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I I I I—I S I—S S S S—I I I I—I I I I—I I I I—S,
जयति भु—वनैक—वीर सीरा—युधतुलि—तविपुल—बलविभ—व ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I I I I—I S I—I I I I—S I I—S S—I—S S—S,
अनवर—तवित्त—वितरण—निर्जित—चम्पा—धि—पो मु—ञ्ज ॥

अन्त्ये पञ्चमः । ४ । २० ॥

अन्त्ये भवमन्त्यम् । दिगादित्वाद्यत् । अन्त्ये द्वितीयार्धे पञ्चमश्चेद्गण (IIII) सर्वलघुर्भवति, तदा प्रथमादि पदं प्रवर्तते । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I I I I I—S I I—S S—I I S—I I S—I S I—S I I—S,
स जयति—वाक्पति—राज—सकला—र्थिमनो—रथैक—कल्पत—रु ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S—I S I—S I I—S S—I I I I—I S I—I—S,
प्रत्य—र्थिभूत—पार्थिव—लक्ष्मी—हठहर—णदुर्ल—लि—त ॥

षष्ठश्च ल्[2] । ४ । २१ ॥

'अन्त्ये' इत्यनुवर्तते । अन्त्ये द्वितीयेऽर्धे मध्यगुरौ (ISI) सर्वलघौ (IIII) वा षष्ठे गणे प्राप्ते तदपवादो लकारो विधीयते । पूर्वमेवोदाहरणम् ॥

त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च । ४ । २२ ॥

---

१ 'प्रलीनसामन्त' इति लिखितोदाहरणपुस्तके । २ इदं सूत्रं 'ल समुद्रा गण.' (पि० सू० ४।१२) इत्यस्यापवादभूतम्, तेन द्वितीयार्धे एकेनापि लघुना षष्ठो गणो भवतीति बोध्यम्.

चकारोऽन्त्य हलनुकर्षणार्थः । यस्या आर्याया अन्त्येऽर्धे आद्य च त्रिषु गणेषु पाद समाप्यते, सा आर्या 'पथ्या' नाम भवति । तद्यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽऽ—ऽ —ऽऽ— ।।—ऽऽ—। । ऽ —
पथ्या—शी व्या—यामी स्त्रीषु जि—तात्मा—नरो न रोगी—स्यात् ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
।।।।—।।।—ऽऽ—ऽ।।—ऽऽ। ऽऽ— ।
यदि पथ्य—शा मन—सा चा—हरति—नित्य न भूते—भ्य ॥

पादग्रहणं मत्युपलक्षणार्थम् ॥

विपुलान्या । ४ । २३ ॥

यस्य आर्याया अन्त्येऽर्धे, आद्ये वोभयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्यति स आर्या 'विपुला' नाम । सा चाद्यन्तोभयपूर्वकत्वात्त्रिधा भवति । सामान्येन विधानमेतत् । तत्रादिविपुला—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽऽ—ऽऽ ऽऽ—।ऽ।— । —।।।।— —ऽ
स्निग्ध—च्छाया ताप—व्यसेपि—नी किं—चिद्धन—ताम्रा—णा ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
।।।।—ऽऽ—ऽ —।। ऽऽ—।—ऽ —
मुक्तविपु—ला सौ—भाग्य—लभते स्त्रीसा—ह—माण्ड—व्य ॥

अन्त्यविपुला—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽ —।ऽ। ।।ऽ—ऽ।।— —।ऽ।— —
चित्त हरन्ति हरिणी—दीर्घद—श का—मिनी क—लाला—पै ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽऽ—।ऽ।—ऽऽ—।।।।—।।ऽ—।।।।—।—
नीवी—विमोच—नव्या—जकथित—जघना जघनवि—पु—ला ॥

उभयविपुला—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽऽ—।।।।—।। —।ऽ।—ऽऽ—।ऽ।—ऽ।।—ऽ
या स्त्री—कुचकल—शनित—म्बमण्ड—ले जा—यते म—हाविपु—ला ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽऽ—।ऽ। —।।ऽ—।ऽ। — ।।—।ऽ।—।— ।
गम्भी—रनाभि—रतिदी—र्घलोच—ना भव—ति सा सु—भ—गा ॥

अत्रोच्यते—पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोध , तेन मिश्रीभावो नास्ति । न एतांशो विपुलस्याभिस्पृष्टस्तेनैव पथ्यात्वं नष्टं भवति, उभयाश्रयत्वाच्च । पथ्यालक्षणस्य विपुलामात्रत्रांशेनापि प्रवेशो दुर्लभ । ततश्च पथ्यालक्षमेकांशवैकल्येऽपि तदन्यमात्रविषयत्वाद्विपुला भवत्येव । पथ्याचपलयोश्च विरोधाभावाद्वाध्यबाधकभावो नास्ति । तत्रायं संग्रह —

'एकैव भवति पथ्या तिस्रो विपुलाश्चतस्र एवैता ।
चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्याः स्युः ॥
गीतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् ।
साकल्येनार्याणामशीतिरेवं विकल्पाः स्युः ॥'

तेषामनुक्तोदाहरणान्यूह्यानि ॥

चपला द्वितीयचतुर्थौ ग्मध्ये जौ । ४ । २४ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरू (ISI) भवतः । प्रथमश्चान्तगुरुः (IIS), तृतीयो द्विगुरुः (SS), पञ्चमश्चादिगुरुः (SII) । शेषं यथाप्राप्तम् । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सा आर्या 'चपला' नाम । उदाहरणमग्रतः ॥

पूर्वे मुखपूर्वा । ४ । २५ ॥

पूर्वेऽर्धे चपलालक्षणं चेद्भवति, तदासौ 'मुखचपला' आर्या । पथ्यापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्—

I I S — I S I — S S — I S I S S — I S I — S I I — S,
अतिदा—रुणा द्वि—जिह्वा—परस्य रन्ध्रा—नुचारि—णी कुटि—ला ।
S S — I I I I — S S S S S S — I I I I — I — S,
दूरा—त्परिहर—णीया नारी नागी—व मुखच—प—ला ॥

आदिविपुलापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्—

S S I S I — S S — I S I — S S — I S I — S S — S,
[2]यस्या विलोच—ने पि—ङ्गले भ्रु—वौ स—गते मु—खं दी—र्घम् ।
I I S — I S I S S S S — S I I — I I I I — I — S,
विपुलो—न्नताश्च दन्ता कान्ता—सौ भव—ति मुखच—प—ला ॥

[3]अन्त्यविपुलापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्—

I I S — I S I — S S — I S I S S — I S I — S S — S,
विपुला—भिजात—वंशो—द्भवापि रूपा—तिरेक—रम्या—पि ।
S S — I S I — S S — I S I — S I I — I I I I — I — S,
[4]निर्वा—सते गृ—हाद्व—ल्लभापि चेद्भव—ति मुखच—प—ला ॥

जघनपूर्वेतरत्र । ४ । २६ ॥

द्वितीयेऽर्धे चपलालक्षणं चेद्भवति, सार्या 'जघनचपला' नाम । तत्र पथ्यापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम्—

---

१ 'मर्मानुसारिणी' इति लिखितोदाहरणपुस्तके । २. 'यस्याश्च' इत्यपि तत्रैव । ३. 'उभयविपुलापूर्वं' इति क० मु० पुस्तके । ४ 'नि सार्यते' इत्यपि च तत्रैव ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

यस्या—दस्य क—निष्ठा—न स्पृश—ति मही—मनामि—का वा—पि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

सा स—र्वधूर्त—भोग्या भवेद—वश्य—जघनच—प—ला ॥

अन्त्यविपुलापूर्वक जघनचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

यस्या —पादा—ङ्गुष्ठ व्यतीत्य याति प्रदेशि—नी दी—र्घा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

विपुले—कुले प्र—सूता—पि सा ध्रु—व जघ—न—चपला स्यात् ॥

महाविपुलापूर्वक जघनचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

मकर—ध्वजस—द्मनि द—र्शयते स्फु—ट तिल—कलाञ्छ—न य—स्या ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

विपुला—न्वयप्र—जाता—पि जाय—ते जघ—न—च-पला-सौ ॥

उभयोर्महाचपला । ४ । २७ ॥

यस्या उभयोरप्ययोश्चपलालक्षण भवति, साया 'महाचपला' नाम । तत्र पथ्यापूर्वक महाचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

हृदय हरन्ति नार्यो—मुनेर—पि भ्रू—कटाक्ष—विक्षे—पै ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

दोर्मू—लनाभि—देश निदर्श—यन्त्यो महाच—प—ला ॥

विपुलापूर्वक महाचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

चिबुके कपोल—देशे—पि कूपि—का द—र्शयते स्मि—ते य—स्याः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

विपुला—न्वयप्र—जाता—पि जाय—ते सा महाच—प—ला ॥

आद्यर्धसमा गीतिः । ४ । २८ ॥

आद्यर्धेन सममन्त्यमर्धं यस्या साद्यर्धसमा 'गीतिः' नाम । अन्त्यपदलोपी समासः । एतदुक्तं भवति—द्वितीयेऽप्यर्धे षष्ठो गणो (।ऽ।) जकारो न्लौ (।।।।) वा कर्तव्यः ॥

तत्र पथ्यागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I I S S S—I I S S I I—I I S—I S I—S S—S,
मधुरं वीणा—रणितं पञ्चम—सुभग—श्च कोकि—लाला—पः ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S S I I—S S S S I I S—I S I—S I I—S,
गीति पौरव—धूना सुप्तं कुसुमा—युधं प्र—बोधय—ति ॥

आदिविपुलागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I I I I—S I I—S S—I S I—S S—I S I—I S S—S,
इयमप—रा विपु—ला गी—तिरुच्य—ते स—र्वलोक—हितहे—तोः ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I I S—I S I—S S—I S I I I S—I S I—S S—S,
यदनि—ष्टमात्म—नस्त—त्परेषु भवता—पि मा क—चित्का—रि ॥

पथ्यामहाचपलागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S I S I—S S—I S I—S S—I S I—I I S—S,
कामं चकास्ति—गीति—र्मृगीदृ—शां सी—धुपान—चपला—नाम् ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I I S—I S I—S S I S I—S S—I I I I—I I S—S,
सुरत—च मुक्त—लज्जं निरर्ग—लोल्ला—पमणित—रमणी—यम् ॥

महाविपुलामहाचपलागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S—I S I—S S—I S I—S S—I I I I—I I I I—S,
पश्चे—पुवल्ल—भ प—श्चमभ्व—निस्त—त्र भवति—यदि विपु—ल ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I I S—I S I S S—I S I—S S—I S I—S S—S,
चपलं—करोति कामा—कुलं म—न का—मिनाम—सौ गी—ति ॥

अन्त्येनोपगीतिः । ४ । २९ ॥

'मा' इत्यनुवर्तते । अन्त्येनार्धेन सममाद्यमर्धं यस्याः, सार्या 'उपगीति' नाम । तत्र पथ्योपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S—S I I—S I I—S S—S S—I S I—I—S,
गान्ध—र्वं मक—रध्वज—देव—स्यास्त्रं जगद्वि—ज—यि ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I I I I—S I I—S I I—I I S—S S—I—S S—S,
इति सम—वेक्ष्य मु—मुक्षुभि—रुपगी—तिस्त्य—ज्य—ते दे—शः ॥

महाविपुलोपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
विपुलो—पगीति—र्मेहा—रसुगरि—से भ्रम—र—मारा—माम् ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
रैषा—तपोव—ने य—त्सुखोऽस्तु सतत म—म प्री—ति ॥

पथ्यामहाचपलोपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
विषया—भिषाभि—लाप करोति चित्त सदा य—य—स्यम् ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
वैरा—ग्यमाप—मानो तपोप—गीता भ—वैराग—स्यम् ॥

महाविपुलमहाचपलोपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
विपुलो—पगीति संत—ज्यतामि—द सदा—न—क गि—रो ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
विषया—भिलाष—दोषे—ण प्राप्य—ते प—न—स रि—रैम् ॥

उत्क्रमेणोद्गीति[1] । ४ । ३० ॥

पूर्वोक्तात्क्रमाद्विपरीत क्रम उत्क्रमः । अयमर्थः —आद्यमन्त्यं भवति, अन्त्यमाद्यो, सा 'उद्गीति' नाम आर्या । तत्र पथ्योद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
श्याम ह—योद्गी—तिरवैः प्रथम ताप—मनो ह—र—ति ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
पुनय—कर पि—श्राम्यति यथा—रम्राण—पु विप्रि—यैः दा—स्यै ॥

महाविपुलोद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
एषा सभाप—रोद्गी[2]—तिरत्र विपुला परिभ्र—म—ति ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
स्वच्छ—समापि सरसी—तिरखिल—दिपथा—सपार्श्वे—सुपया—ति ॥

---

१ 'हुंकारमुखरे' इति लि॰ पु॰　२ 'रैवतकोपवने वसुमरबु' इति लि॰ पु॰
३ 'चेत' इति लि॰ पु॰　४ महाचपलोपेणा विपुलोद्गीतिरुच्यते

पथ्यामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

ऽ ऽ—। ऽ ।—ऽ ऽ—। ऽ ।—ऽ ऽ—।—। । ऽ— ऽ,

उद्गी—तिरत्र नित्यं—प्रवर्त—ते का—म—चपला—नाम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

ऽ ऽ— । ऽ ।—ऽ ऽ । ऽ ।—ऽ ऽ । ऽ ।—ऽ ऽ—ऽ,

तस्मा—न्मुने वि—मुच्य प्रदेश—मेतं समेत—मेता—भि ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

। । ऽ । ऽ ।—ऽ ऽ—। ऽ ।—ऽ ऽ—। ऽ ।—।—ऽ,

विपुला पयोध—रश्रो—णिमण्ड—ले च—क्षुषोश्च—प—ला ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

ऽ ऽ—। ऽ ।—ऽ ऽ—। ऽ । ऽ ऽ—। ऽ ।—ऽ । ।—ऽ,

उद्गी—तिशालि—नी का—मिनी च सा वा—णिनी म—नो हर—ति ॥

अर्धे वसुगण आर्यागीतिः । ४ । २१ ॥

अष्ट गणा प्रथमेऽर्धे यस्या भवन्ति सा 'आर्यागीति.' नामार्या । अष्टमोऽपि गणश्चतुमत्रिको भवतीत्यर्थ. । विशेषाभावात् । द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । अत्रापि षष्ठो गण द्विविकल्प एव न लकार । अर्धे इति वर्तमाने पुनरर्धग्रहणाद्गणग्रहणाच्च । इयमपि पथ्यादिलक्षणपूर्वकत्वात् तद्वदार्यागीतिः ॥ पथ्यार्यागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

। । । ।—। । । ।—ऽ ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ—। ऽ ।—ऽ ऽ—। । ऽ,

अजमज—रममर—मेकं प्रत्य—क्चैत—न्यमीश्व—रं ब्र—ह्म परम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

ऽ ऽ—ऽ ऽ—। । ऽ । । ऽ— ऽ ऽ—। ऽ ।—ऽ ऽ—ऽ ऽ,

आत्मा—नं भा—वयतो भवमु—क्ति स्या—दितीय—मार्या—[२]गीतिः

महाविपुलार्यागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

। । ऽ—। ऽ ।—। । ऽ—। ऽ ।—ऽ । ।—। । । ।—। । । ।—। । ऽ

विषयै—भिलाष—मृगतृ—ष्णिका ध्रु—वं हर—ति हरिण—मिव हत—हृदयम्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

। । ऽ—। ऽ ।—। । ऽ—। । ऽ—ऽ ऽ—। ऽ ।—। । । ।—ऽ ऽ,

विपुला—त्ममोक्ष—सुखका—ङ्क्षिभिस्त—तस्त्य—ज्यते वि—षयरस—सङ्ग ॥

पथ्याजघनचपलार्यागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

ऽ ऽ—। ऽ ।—ऽ ऽ—। । ऽ ऽ ऽ—। । । ।—। । ऽ—। । ऽ,

वाता—हतोर्मि—माला—चपलं संप्रे—क्ष्य विषय—सुखम—ल्पतरम् ।

---

१ 'मालिनी' इति लि० पु० २. 'आर्याणामासमन्ताद्गीति . ३. 'विपुलाभिलाष' इति लि० पु० ४ 'हन्ति' इति लि० पु०.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
ऽ ऽ । ऽ ।—ऽ ।ऽ।—ऽ ऽ—। ऽ । — —। ।
मुक्त्वा रामस्य—सद्म तपोव—मान्या—भयति तेना—स्मयिद ॥

महाचिपुलामहाचपलायार्योस्तुदाहरणम्—
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
। । —। ऽ ।— —। ऽ ।— । ऽ । । ।। । —। ।
चपला—नि चक्षु—रादी—नि चित्त—हारी च हन्त हृतविप—यगण ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
ऽ ऽ—। ऽ ।— —। । ।— । ।—।।। ।—। । —
एका—न्तवासि—नां यो—गिनाम—तो मय—ति परम—सुखं—प्राप्ति ॥

इत्यार्याधिकारः ।

वैतालीय द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते ल्गः । ४ । ३२ ॥

'ल' इत्यनुवर्तते । यत्रायुक्पादे प्रथमे तृतीये च द्विःस्वरार्थतुदश लकारा भवन्ति युक्पादे च द्वितीये चतुर्थे च युग्वसव षोडश लकाराः, तद् 'वैतालीय' नाम छन्दः । तेषां लां मध्ये उभयोरपि पादयोरन्ते रेफलकारगकारा कर्तव्या । आद्ये पादे षड् लकारा पश्चादवशिष्यन्ते । द्वितीये चाष्टौ । एवं वैतालीयार्धं सिध्यति । द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १३ १४ १६
ऽ— —।—।—ऽ—।— —।— —ऽ—ऽ—।—।—ऽ— ।—ऽ—।—ऽ
सु-रभी-ण-स-ती-र-सं-च-मा म्य-फी-भू-स-शि-रो-रिय-प-ञ-रा ।
२ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १३ १४ १६
ऽ— ।—।— —।—ऽ—।—ऽ ऽ—ऽ— —।—।—ऽ ।—ऽ—।—ऽ
के-सी प-रु-पै-स्र-या-र-यो वै-ता-ली-य-स-जु पि-स-न्य-ते ॥

अपि च ।

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १ २ ४ ६ ७ ९ ११ १३ १४ १६
।—।—ऽ— । ।— —।— —।— ।—।—ऽ—ऽ ।—।— —।— ऽ—।—ऽ
स-च-त-न्वि क-टा-क्ष-वी-क्षि-त प्र-स-र-द्भि ध-व-णा-न्त-गो-च-रै ।
१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १३ १४ १६
।—।—ऽ—।—। ऽ—।—ऽ—।—ऽ ।—।—ऽ ऽ—।—। ऽ—।—ऽ ।—ऽ
वि-षि-खै-रि-व ती-क्ष्ण-को-टि भि प्र-ह-स प्रा-णि-ति दु-ष्क-रं गे-त ॥

यथा च ।

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १३ १४ १६
।—।— —।—।— —।—ऽ—।—ऽ ।—।—ऽ—ऽ—।—।— ऽ—।—ऽ—।—ऽ
श-च-सी-णि-स-प-यं-रा-धि-त पु-रु-पा-न्त्र-प-धि-तो-र्ध्व-मू-र्द्ध-जम् ।

---

१ 'भयमर्थं—यत्रायुग्मि' इति लि॰ पु॰ २ चतुर्दशसंख्याका' इति लि॰ पु॰ ३ 'द्विसंख्य' इति लि॰ पु॰ ४ तेषां लां मध्ये' इति लि॰ पु॰ ५ 'द्वयोरपि' इति लि॰ पु॰ ६ 'द्वितीयमपि वैतालीयं' इति लि॰ पु॰ ७ अत्र' इति लि॰ पु ८ 'शिरोऽस्मि' लि पु॰ ९ 'नर' इति लि॰ पु॰ १० 'पङ्कचर्चितं' इति लि॰ पु

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६
।-।-ऽ-।-।-ऽ-।-ऽ-।-ऽ ऽ-ऽ-ऽ-।-।-ऽ ।-ऽ-।-ऽ,
व-पु-रो-न्त-र-व-ह्नि-दी-पि-तं वै-ता-ली-य-मि-दं वि-लो-क्य-ताम् ॥

वैतालीयमिति वेतालशब्दात्कृशाश्वा(पा० सू० ४।२।८०)देराकृतिगणत्वाच्छण्प्रत्ययश्चातुरर्थिक । अत्र पादग्रहणमिदं ज्ञापयति, यदार्यादीना 'पादश्चतुर्भाग.' (पि० सू० ४।१०) इति व्यवस्था नास्ति ॥

गौपच्छन्दसकम् । ४ । ३३ ॥

अस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते गकारश्चेदधिको भवति, तद् 'औपच्छन्दसकं' नाम छन्द. । तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६ १८
ऽ-ऽ-।-।-ऽ ।-ऽ-। ऽ-ऽ ऽ ऽ-ऽ-।-।-ऽ-।-ऽ-। ऽ-ऽ,
वा-क्यै-र्म-धु-रै प्र-ता-र्य पू-र्वं य प-श्चा-द-भि-स-द-धा-ति मि-त्रम् ।
२ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६ १८
ऽ-ऽ-।-।-ऽ ।-ऽ-।-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-।-।-ऽ ।-ऽ-। ऽ-ऽ,
तं दु-ष्ट-म-तिं वि-शि-ष्ट-गो-ष्ठ्या-मौ-प-च्छ-न्द-स-कं व-द-न्ति वा-ह्यम् ॥

अपि च ।

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ १ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६ १८
।-।-ऽ-।-।-ऽ-।-ऽ-।-ऽ-ऽ ।-।-ऽ-ऽ-।-।-ऽ-।-ऽ-।-ऽ-ऽ,
प-र-म-र्म-नि-री-क्ष-णा-नु-र-क्तं ख-य-म-ल-न्त-नि-गू-ढ-चि-त्त-वृ त्तिम् ।
१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १७ १८
।-।-ऽ-।-।-ऽ-।-ऽ-।-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-।-।-ऽ ।-ऽ-। ऽ-ऽ,
अ-न-व-स्थि-त-म-र्थ-लु-ब्ध-मा-रा-दौ-प-च्छ-न्द-स-कं ज-ही-हि मि-त्रम् ॥

उपच्छन्द शब्दादरीहणादि(पा० सू० ४।२।८०)पाठाच्चातुरर्थिको वुञ्प्रत्यय. ॥

आपातलिका भ्गौ ग् । ४ । ३४ ॥

रेफलकारगकाराणामपवाद ।'द्वि.खरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते'(पि. सू. ४।३२) इत्यनुवर्तते । पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारो गकारद्वयं च भवत , तद्वैतालीयम् 'आपातलिका' नाम लभते । तत्रोदाहरणम्—

२ ३ ४ ६ ८ ९ १० १२ १४ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
ऽ-।-।-ऽ-ऽ ।-।-ऽ-ऽ ऽ-ऽ-ऽ ।-।-ऽ-।-।-ऽ-ऽ,
पि-ङ्ग-ल-के-शी क-पि-ला-क्षी वा-चा-टा वि-क-टो-न्न-त-द-न्ती ।
२ ४ ५ ६ ८ ९ १० १२ १४ १ २ ३ ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
ऽ-ऽ-।-।-ऽ ।-।-ऽ-ऽ ।-।-।-।-ऽ-। । ऽ-।-।-ऽ-ऽ,
आ-पा-त-लि-का पु-न-रे-षा नृ-प-ति-कु-ले-ऽपि न भा-ग्य-मु-पै-ति ॥

आपातलिका अस्थिरेत्यर्थ ॥

---

१. 'रातप' इति लि० पु०. २. 'आर्यादीनाम्' इति लि. पु ३ 'तस्मिन्नेव' इति लि. पु. ४. 'गकारौ' इति लि. पु. ५. 'आपातलिका भवेत्' इति लि. पु.

शेषे परेण युङ् न साकम् । ४ । ३५ ॥

अत्र वैतालीयाधिकारे यथा लकाराणां नियम उक्तस्तद्व्यतिरिक्तो लकारयण शेषस्तस्मिन्नियम क्रियते—युग्लकारः परेण सार्कं न मिश्रीकर्तव्य । द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थं पञ्चमेन युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन। एवं सदता शेषाणां मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञात¹। अत्रोदाहरण पूर्वमेव ॥

षट् चामिश्रा युजि । ४ । ३६ ॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयो पादयो षट् लकारा अमिश्रा न कर्तव्याः । पृथग् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थ । प्रथमतृतीययोश्च पादयो स्वरुचि² । तत्रोदाहरणं वैतालीये तावत्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १३ १ २ ३ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १६
।–।–।–।–।–। ऽ–।– ।– ।–।–।–।–ऽ–।–।– –।– –।–ऽ
स–म–र–शि–र सि स–स–रो द्वि–पां न–म–नि–शि–ता–यु–ध–वृ–ष्टि–र–म–त ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १३ १ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १६
।–।–।–।–।–।–ऽ–।–ऽ–।–ऽ ।–।– – । ।– –।– –।–ऽ
कु–च–क–म–द–स–वी–य–च–क्षु–षां प्र–म–दा–नां म क–टा–क्ष–वी–क्षि–तैम्³॥

औपच्छन्दसकस्योदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १३ १६ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १६ १८
।–।–।–।–।–। ऽ–।– –।–ऽ– –ऽ –।–।– ।–ऽ ।–ऽ–
प–र–यु–व–ति–षु यु–व–भा–व–भा–वी इ–त्था त्रा–पे–य–ते त–त प ति–त्वम्।
१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १३ १६ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १६ १८
।–।–।–।–।–।–ऽ–।–ऽ ।–ऽ– –ऽ–ऽ–ऽ–।–।– –।– –। ।–ऽ
इ–द–म–प–र–मि–हो–च्य–ते सि–षे–पा–यौ–च–च्छ–न्द–स कं स–ख–त्व प्र तम् ॥

आपातलिकोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ १ १२ १३ २ ३ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १६
।–।–।–।–।–। ऽ–।–।–ऽ–ऽ ऽ–।–।–ऽ ।–।–ऽ–।–।–ऽ–ऽ
अ–मि–र–म–य–ति किं–न–र–क–ण्ठी ह–स–ग–ति ध–व–णा–य–स–ने–त्रा ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ १ १२ १३ १ २ ३ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १६
।–।–।–।–।–।–ऽ–।–।–ऽ–ऽ ।–।–।–।– –।–।–ऽ ।–।–ऽ–ऽ
वि–ध–द–क–म–ल–को–म–ल–गा–त्री यु–व–ति–रि–य ह–द–य त–रु–णा–नाम् ॥

पञ्चमेन पूर्वः सार्कं मौच्यवृत्तिः⁴ । ४ । ३७ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह—शेषे परेण युङ् न साकम्' (पि सू ४।३५) इत्यत्र पञ्चमचतुर्थयोरेकीभावो निषिद्ध सोऽनेन विधीयते । 'युजि' इत्यनुवर्तते । यदा युक्पादे

---

१ 'व्यतिरेको' इति लि पु २ 'तत्र' इति लि पु ३ 'पूर्वोक्तमेव' इति लि पु ४ 'न पृथक्' इति लि पु ५. 'कटाक्षवीक्षिते' इति लि पु ६ 'वैतालीयप्राच्यवृत्ति, औपच्छन्दसकप्राच्यवृत्ति, आपातलिकाप्राच्यवृत्ति' इति भेदत्रयमुपलभ्यते छन्दःकौस्तुभादौ

पञ्चमेन लकारेण पूर्वं संगच्छते तदा 'प्राच्यवृत्ति.' नाम वैतालीयं भवति । शेषं यथा-प्राप्तम् । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४. २ ३ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
।–।– ऽ–।–।–ऽ– ।–ऽ– ।–ऽ ऽ–। ऽ–। । ।–ऽ–।–ऽ–।–ऽ,
वि–पु–ला–र्थ–सु–वा–च–का–क्ष–रा. क–स्य ना–म न ह–रन्ति मा–न–सम् ।
१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ २ ३ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
।–।–ऽ–।–।–ऽ–।–ऽ–।–ऽ ऽ–।–ऽ–।–।–।–ऽ–।–ऽ–।–ऽ,
र–स–भा–व–वि–शे–ष–पे–श–ला. प्रा–च्य–वृ–त्ति–क–वि–का–व्य–सं–प–द ॥

अयुक्तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः । ४ । ३८ ॥

'पूर्वः साकम्' इत्यनुवर्तते । अयुक्पादे तृतीयेन लकारेण यदि पूर्वः संगच्छते तदा 'उदीच्यवृत्ति' नाम वैतालीयम् । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम्—

१ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १ २ ४ ६ ७ ८ १० १२ १३ १४ १६
।–ऽ–।–।–।–ऽ–।– ऽ–।–ऽ ।–।–ऽ–ऽ । ।–ऽ–ऽ–।–।–ऽ,
अ–वा–च–क–म–नू–र्जि–ता–क्ष–रं श्रु–ति–दु–ष्टं य–ति–क–ष्ट–म–क्र–मम् ।
१ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२,१४ १ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६
।–ऽ–।–।–।–ऽ । ऽ–।–ऽ ।–।– ऽ– ऽ–।–।–ऽ–।–ऽ–।–ऽ,
प्र–सा–द–र–हि–तं च ने–ष्य–ते क–वि–भि का–व्य–मु–दी–च्य–वृ–त्ति–भि ॥

आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकम् । ४ । ३९ ॥

आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्या युगपत्प्रवृत्ताभ्या 'प्रवृत्तकं' नाम वैतालीयम् । युक्पादे पञ्चमेन पूर्वः संगच्छते, अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीय इत्यर्थ. । तत्रोदाहरणम्—

१ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ २ ३ ५ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६
।–ऽ ।–।–। ऽ–।–ऽ–।–ऽ ऽ–।–ऽ ।–।–।–ऽ–।–ऽ–।–ऽ,
इ–दं भ–र–त–वं–श–भू–भृ–तां श्रू–य–ता श्रु–ति–म–नो–र–सा–य–नम् ।
१ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२.१४. २ ३ ५ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६
।–ऽ–।–।–।–ऽ ।–ऽ–।–ऽ ऽ–।–ऽ–।–।–।–ऽ ।–ऽ–।–ऽ,
प–वि–त्र–म–धि–कं शु–भो–द–यं व्या–स–व–क्र–क–थि–तं प्र–वृ–त्त–कम् ॥

अयुक्चारुहासिनी । ४ । ४० ॥

यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्तास्तद्वैतालीयं 'चारुहासिनी' नाम । किं तल्लक्षणं चतुर्दशमात्रत्वं तृतीयेन पूर्वस्य योग । तत्रोदाहरणम्—

१ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ११ १२ १४ १ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४
।–ऽ– ।–।–।–ऽ–।–ऽ–। ऽ, ।–ऽ–।–।–।–ऽ–।–ऽ–।–ऽ
म–ना–क्प्र–सृ–त–द–न्त–दी–धि–ति' स्म–रो–ल्ल–सि–त–ग–ण्ड–म–ण्ड–ला ।

---

१ अस्यापि 'वैतालीयोदीच्यवृत्ति, औपच्छन्दसकोदीच्यवृत्ति, आपातलिकोदीच्यवृत्ति' इति भेदत्रयमुपलभ्यते तत्रैव २. तद् उदीच्यवृत्तिः' इति लि. पु. ३. 'वैतालीयप्रवृत्तम्, औपच्छन्दसकप्रवृत्तम्, आपातलिकाप्रवृत्तकम्' एवं त्रिविधं छन्द कौस्तुभादौ. ४. तथैव चारुहासिन्यपि त्रिविधा.

१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४　१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४
। – ऽ – । – । – । – ऽ । – । – ऽ　। – ऽ । – । – । ऽ – । – ऽ – । – ऽ
क–द्य–क्ष–ल–लि–ता तु का–मि–नी म–नो ह–र–ति चा–रु–हा–सि–नी ॥

युगपरान्तिका । ४ । ४१ ॥

युग्लक्षणयुक्तेष्वयुग्मि पादे 'अपरान्तिका' नाम वैतालीयम् । किं तल्लक्षण षोडशमात्रत्व पञ्चमेन पूर्वस्य योग षण्णां मिश्राणां प्रयोगश्च । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६　१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६
। – । – । – ऽ – । – । – । – ऽ – । – ऽ – । – ऽ　। – । – । – ऽ – । – ऽ – ऽ । – ऽ – । – ऽ
स्थि–र–वि–ला–स–न–स–मो–पि–का–न–छी क–म–ल–को म लो–ली मृ–गे–क्ष–णा ॥
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६　१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६
। – । – । ऽ – । । – । – ऽ । ऽ – । – ऽ　। – । – । – । – । – । – ऽ – । – ऽ – । – ऽ
ह–र–ति क–स्य ह–द–य न का–मि–न सु–र–स–के लि–कु–श–ला–प–रा न्ति–का ॥

अपरस्यान्तिके समीपे स्थिता । परकीयेत्यर्थं ॥

इति वैतालीयाधिकारः ।

गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं ल् नवमः । ४ । ४२ ॥

वैतालीयम्– (पि॰ सू॰ ४ । ३२) इत्यादिसूत्रात्सम्यन्त 'पाद'ग्रहणमनुवर्तते । 'ल्' इति च महानधिकार । तेनायमर्थः—यत्र पादे गन्ता सन्त, षोडश लकारा भवन्ति तत् 'मात्रासमकं' नाम छन्द । अन्ते द्वाभ्यामेको गुरु (ऽ) कर्तव्य । नवमश्च लकार (।) एव । 'द्विर्वसवः' इति द्विगुणिता वसव लकारा षोडशेत्यर्थ । 'शेषे परेण युङ् न साकम्' (पि॰ सू॰ ४।३५) इत्यनुवर्तनीयम् । तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ५ ६　९ १ १२ १४ १६　२ ४ ६ ८ ९ १ १२ १४ १६
ऽ – ऽ – । – । – ऽ　। – । – ऽ – ऽ – ऽ,　ऽ – ऽ – ऽ – ऽ　। – । – ऽ – ऽ – ऽ
अ–स्म–भु–भु–क्षो वि–र–लै–र्द–न्तै– गं–म्भी–रा–क्षो नै–स–ना–सा–म ।
२ ४ ५ ६ ८ ९ १ १२ १४ १६　२ ४ ५ ६　९ १ १२ १४ १६
ऽ – ऽ – । – । – ऽ　। – । – ऽ　ऽ – ऽ　ऽ – ऽ – । – । – ऽ　। – । – ऽ　ऽ – ऽ
नि–र्मो–स–ह–नु स्फु–टि–तै के–शी–र्मा–त्रा–स–म–कं ल–म–से दुः–खम् ॥

'गन्त– (पि॰ सू॰ ४ । ३२) इत्यनेनैवान्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तग्रहणमातिदेशिकगुरुत्वनिवारणार्थम् । तेनात्र द्वौ लकारौ (।।) भङ्क्त्वा द्विमात्रिको गुरुः (ऽ) क्रियत इति वाक्यशेषः ॥

---

१ अपरान्तिकापि निषेधोपलभ्यते तत्रैव २ 'तद्युग्लक्षणम्' इ लि पु ३ स्थितविलासरसोपिपेशला इति लि पु ४ कोमलमुखी इति लि पु ५ छन्दःकौस्तुभरत्नाकरादिग्रन्थेषु नव वैतालीयभेदा उपलभ्यन्ते परंत्वत्र तेष्वेकतमो 'दक्षिणान्तिका' इतिनामा भेदो नोपलभ्यते इयमप्यपरान्तिका पूर्वमभिहितैव तत्रोपलभ्यते ६ 'मात्रासमकं नवमो ल् गोऽन्त्य इति सू॰ २० ७ मितनासाम' इति कलिकाता मुद्रितपुस्तके, मतनासाम' इति लिखितपुस्तके च ८ अन्त्यस्य' इति लि॰ पु॰

द्वादशश्च वा[1]नवासिका । ४ । ४३ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकार (।) स्वरूपेणावतिष्ठते चकारान्नवमश्च, तन्मात्रासमकं 'वानवासिका' नाम । तत्रोदाहरणम्—

२ ३ ४ ६ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६ १ २ ३ ४ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६
ऽ – । – । – ऽ – ऽ – । – । – । – । – ऽ – ऽ, । – । – । – । – ऽ – । – । – । – । – । – । – ऽ – ऽ,
म–न्म–थ–चा–प–ध्व–नि–र–म–णी–य सु–र–त म-हो-त्स-व-प-ट–ह–नि-ना-द-।
१ २ ४ ६ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६ २ ३ ४ ६ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६
। – । – ऽ – ऽ – ऽ – । – । – । – । – ऽ – ऽ, ऽ – । । ऽ – ऽ – । – । – । – । ऽ – ऽ,
व–न–वा–स–स्त्री–स्व–नि–त–वि–शे–ष क–स्य न चि–त्तं र–म–य–ति पुं–स ॥

विं[2]श्लोकः पञ्चमाष्टमौ । ४ । ४४ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणं च निवृत्तम् । यत्र चतुर्षु पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ (।) तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तम्, तन्मात्रासमकं 'विश्लोको' नाम । तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ५ ६ ७ ८ १०. १२ १४ १६ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
ऽ – ऽ – । – । – । – । – ऽ ऽ – ऽ – ऽ, ऽ – । – । – । – । – । – । – ऽ – । – । – ऽ – ऽ,
आ–त–र्गु–ण–र–हि–तं वि–श्लो–कं दु–र्न–य–क–र–ण–क-द–र्थि–त–लो–कम् ।
२ ४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६ २ ४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
ऽ – ऽ । – । – । – । – ऽ – । – । – ऽ – ऽ, ऽ – ऽ । – । – । – । ऽ – । – । – ऽ – ऽ,
जा–तं म–हि–त–कु–ले–ऽप्य–वि–नी–तं मि–त्रं प–रि–ह–र सा–धु–वि–नी तम्॥

चि[3]त्रा नवमश्च । ४ । ४५ ॥

यस्य नवमो लकार (।) एवावशिष्यते चकारात्पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रसमकं 'चित्रा' नाम । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १२ १४ १६ २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६
। – । ऽ – । – । । – । – । – । – ऽ – ऽ – ऽ, ऽ – ऽ । – । – । – । । – । । – ऽ – ऽ – ऽ,
य–दि वा–ञ्छ–सि प–र–प–द–मा–रो–ढुं मै–त्रीं प–रि–ह–र स-ह व–नि-ता भि ।
२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १२ १४ १६ २ ४. ५ ६.७. ८ ९.१० १२ १४ १६
ऽ – । – । । – । – । – । । – । – ऽ – ऽ – ऽ, ऽ – ऽ । – । – । । । – । – ऽ ऽ – ऽ
मु–ह्य–ति मु–नि–र–पि वि–ष–या–स–ङ्गा–च्चि-त्रा भ-व ति हि म-न–सो वृ-त्तिः ॥

'नवम '(पि०सू०४।४२) इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्नवमग्रहणमुपचित्राप्रतिप्रसवार्थम्।

परयुक्तेनोप[4]चित्रा । ४ । ४६ ॥

परयुक्तेन दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन 'उपचित्रा' नाम भवति । पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तम् । इदं तु गुरुनियमेनोच्यते । तत्रोदाहरणम्—

---

१. 'तद्युगलाद्वानवासिका स्यात्' इति वृ० र०. २. 'जो ल्नावथाम्बुधे विश्लोकः' इति वृ० र०. ३ 'वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा' इति वृ० र० ('चित्रा नाम च्छन्दश्चित्रं चेत्रयो वा यकरौ' इति च्छन्दोमञ्जर्यादिषूपलब्धं चित्रा चित्रं वा च्छन्दस्त्वन्यत्) ४. 'उपचित्रा नवमे परयुक्ते' इति वृ० र० (अर्धसमवृत्तान्तर्गतोपचित्रनामकं छन्दस्त्वितोऽन्यत्.)

२ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६
ऽ-ऽ- ।-।- -।-।- -‿ ऽ- - -।-।- -।-।-ऽ
य-धि-तं गु-रु-स-फ-गु-दा-रै पि-धा-न्दा-र-म-हा-म्य-स-न प ।

२ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६ २ ३ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६
ऽ-ऽ -।।-ऽ-।-ऽ-ऽ- ‿-।-।- -।-।- ऽ-।-।-ऽ-
पृ-थ्वी त-स्य गु-णै-रु-प-चि-त्रा च-न्द्र-म-री-चि-नि-भै-म-य-शी-यम् ॥

एभिः पादाकुलकम् । ४ । ४७ ॥

एषां पद्यानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः 'पादाकुलकं' नाम ।

मात्रासमश्लोकवानवासिकोपचित्राणां पादैरुदाहरणम्—

१ २ ४ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६ २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६
।-।-ऽ- -।-।-।-।-।-।- -ऽ ‿- ।-।-।-।- -।-।-‿-
म-लि-या-चा-लि-त-वि-क-सि-त-चू-ते काले म-द-न-स-मा-ग-म-चू-ते ।

२ ४ ६ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६
ऽ- -‿ ।-।-।-।-ऽ- ऽ- -।-।-ऽ -।-। ऽ-ऽ
स्मृ-त्वा का-न्तां प-रि-हृ-त-मा-र्गं पा-दा-कु-ल-कं धा-व-ति पा-न्थः ॥

तथा विश्लोकोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः 'पादाकुलकम्' । तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ५ ६ ७ ९ ११ १२ १४ १६ २ ३ ४ ५ ६ ७ ९ ११ १२ १४ १६
ऽ- -।-।-।-।-ऽ-।-।-ऽ- -।-।-।-।- -ऽ-।-।-ऽ-ऽ
पु-स्को-कि-ल-कू-त-शो-भ-न-गी-ते द-क्षि-ण-प-व-न-प्रे-रि-त-शी-ते ।

१ २ ३ ४ ६ ८ ९ १० १२ १४ १६ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६
।-।-।-।-ऽ- ऽ-।-।- -ऽ-ऽ- -ऽ-।-।- ऽ-।-। ऽ-ऽ
म-धु-स-म-ये-ऽस्मि-न्कृ-त-वि-श्लो-क पा-दा-कु-ल-क मु-ख-र-वि लो-क ॥

मात्रासमकस्यैकेन पादेन, द्वाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोकस्यैकेन 'पादाकुलकम्'।
तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ६ ८ ९ १० १२ १४ १६ २ ४ ५ ६ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६
ऽ-ऽ -ऽ-।-।-ऽ-ऽ-ऽ ऽ-ऽ-।-।-ऽ-ऽ-।-।-ऽ-ऽ
चि-र-प्रा-म्य-स्य-न-ध-स्या-न पा-दा-कु-ल-क-श्लो-क-स-मा-गम् ।

२ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १२ १४ १६
ऽ-ऽ ऽ-।-।-ऽ-।-। ऽ-ऽ-।-।-। । ।-। ।-।-ऽ-ऽ ऽ-ऽ
का-म का-म-ति धा-म-ति ध-फि-स्व-द-पि न म-म प-र-लो-के म फिः॥

यथा पादाकुलकनाम्न श्लोकस्य पादेष्वस्थिरता तथैवार्थे ।

---

१ लहुगुरु एक्क णिम्म णहि जेहा, पअ पअ लेक्खह उत्तमरेहा । सुकइ फणिन्दह कण्ठहवलअं, सोरहमत्ता पाआकुलअम् ॥ इति प्रा० पि० सू० १।१०४

२ 'मात्रासमुक' इत्यधिक लि पु ३ 'यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् । अनियतवृत्तपरिणामसहितं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ॥' इति वृ० र०

उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनरुपचित्रापादाभ्यां पादाकुलकम् । तत्रोदाहरणम्—

१. २ ३ ४ ६ ७ ८ १०. ११ १२ १४ १६
।–।– ।–।–।–।–।–।–ऽ–।–।–ऽ–ऽ
प–रि–हृ–त–स–र्व–प–रि–ग्र–ह–लो–क

१ २ ३ ४. ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६
।–।–।–।–ऽ–।–।–।–।–।–।–ऽ–ऽ,
प्र–ति–दि–न–व–र्धि–त–गु–रु–त–र–शो–कः ।

२. ३. ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
ऽ–।–।–ऽ–।–।–ऽ–।–।–ऽ–ऽ,
दु–ख–वि–व–र्धि–त–लो–च–न–वा–रिः

२ ४ ५ ६ ८ १० ११ १२ १४ १६
ऽ–ऽ–।–।–ऽ ऽ–। ।–ऽ–ऽ,
पा–दा–कु–ल–कं या–ति त–वा–रि. ॥

इति मात्रासमकाधिकारः ।

गीत्यार्या लः । ४ । ४८ ॥

यत्र पादे द्विर्वसव· षोडश लकारा भवन्ति सा 'गीत्यार्या' नाम जाति । 'ल' इत्यनुवर्तमाने पुनर्लग्रहणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थम् । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।
म–द–क–ल–ख–ग–कु–ल–क–ल–र–व–मु–ख–रि–णि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।
वि–क–सि–त–स–र–सि–ज–प–रि–म–ल–सु–र–भि–णि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११.१२ १३ १४ १५ १६
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–। ।–।–। ।–।
गि–रि–व–र–प–रि–स–र–स–र–सि म–ह–ति ख–लु

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
।–।–।–।–।–।–।–।–। ।–। ।–। ।–।–।–।,
र–ति–र–ति–श–य–मि–ह म–म हृ–दि वि–ल–स–ति ॥

सर्वलघुच्छन्दसि गीत्यार्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्यत्वात्तन्नाम नोक्तम् ॥

---

१. 'द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिः' इति नामान्तरं वृ० र०. २. 'चउमत्ता अट्ठगणा पुव्वद्धे, उत्तरद्ध होइ समरूआ । सो खन्धआ विआणहु पिङ्गल पभणेइ मुद्धि बहुसंभेआ ॥' इति प्रा० पि० सू० १।६३ इत्यनुसारेण स्कन्धकमित्यपि सञ्ज्ञान्तरं भवेत्.

शिखा विपर्यस्तार्धा । ४ । ४९ ॥

सैव गीत्याया विपर्यस्तार्धा यदा भवति तदा 'शिखा' इत्याख्यां लभते। अयमर्थः—यत्रार्धं सर्वलघु भवति, अर्धं च सर्वगुरु, इति।

एवं तस्या एव विन्यासभेदेन संज्ञाद्वयमाह—

लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः[1] । ४ । ५० ॥

पूर्वार्धे प्रथमभागे सर्वलघुर्द्वात्रिंशल्लकारो (३२) भवति, उत्तरार्धे सर्वगुरु षोडश (१६)-गकारस्तदा 'ज्योतिः' नाम शिखा भवति। तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।
य-दि मु-ख-म-नु-भ-म-प-र-म-मि-छ-प-सि

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।-।
प-रि-ह-र सु-य-ति-पु र-वि-म-ति-ध-य-मि-ह ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ
आ-रम-ज्यो-ति-र्यो-गा-भ्या-सा

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ
दृ-ष्टा दु-स-च्छे-दं कु-या ॥

गश्चेत्सौम्या । ४ । ५१ ॥

तस्या एव शिखायाः पूर्वार्धभागे सर्वगुरुः षोडश (१६) गकारश्चेद्भवति, उत्तरार्धे द्वात्रिंशत् (३२) लकारो भवति तदा 'सौम्या' नाम शिखा भवति। तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ
सौ-म्यां ह-ष्टिं दे-हि प्रे-हा

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ
दे-हे-ह्मा-कं मा-सं मु-ग्धा ।

---

१ मत्त अठाइस पढमे, बीए बत्तीस मत्ताइ। चअ चअ मत्ते लहुआ सुद्धा सिक्खा विआणेहु॥' इति प्रा॰ पि॰ सू॰ १।१२७ तच्छिखाच्छन्दस्त्वन्यत्। २ 'मन्दरमहरुवसे ससारमरुणिचन्द्रवारणवरुण। णीसुमभणतासइसेहस्सरुगभणुसरहुविमहरमीर॥' इति प्रा॰ पि॰ सू॰ १।६४ इति सूत्रोक्तस्कन्धकभेदान्तर्गतशरभाख्यं छन्दोनामान्तरम्। ३ 'अनङ्गक्रीडा' इति नामान्तरमस्य वृ॰ र॰

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
।–।–।–।–।–। ।–।–।–।–।–। ।–। ।–।,
श–श–ध–र–मु–खि मु–ख–मु–प–न–य म–म हृ–दि
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–। ।–।–।–।–।–।
म–न–सि–ज–रु–ज–म–प–ह–र ल–घु–त–र–मि–ह ॥

चूलीकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् । ४ । ५२ ॥

‘अर्ध’ग्रहणम् (पि० सू० ४।४९) अनुवर्तते । यत्र प्रथमेऽर्धे एकोनत्रिंश(२९)ल्लकारा भवति, द्वितीये चार्धे एकत्रिंशत् (३१), तयोश्चान्ते द्वौ (।।) लकारावुन्मूल्य प्रत्येकमेको गुरुः (ऽ) क्रियते, तत् ‘चूलिका’[1] नाम छन्दः । ‘अन्ते ग्’ इति विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्तविंशति (२७)र्लघव , अन्ते गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोनत्रिंश (२९) ल्लघव , अन्ते गुरुश्चैक । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७, ८, ९ १० ११ १२ १३ १४
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–। ।–।–।–।,
र–ति–क–र–म–ल–य–म–रु–ति शु–भ–श–श-
१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८
।–।– ।–।–।–।–।–।–।–। ।–।–।–।–ऽ,
म–भि–ह–त–हिं–म–म–ह–सि म–धु–स–म–ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
।–।–।–। ।–।–। ।–।–।–।–। ।–।–।–। ।,
प्र–व–स–सि प–थि–क वि–र–हि–त क–थ–मि–ह तु
१७ १८ १९ २० २१,२२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३१
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–ऽ,
प–रि–हृ–त–यु–व–ति–र–ति–च–प–ल–त–या ॥

अन्ये पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते—‘चूलिकार्धमेकोनत्रिंशदन्ते ग्’ इति । तेषामुभयोश्चाप्यर्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्ति । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२, १३ १४
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।
घ–न–प–रि–म–ल–मि–ल–द–लि–कु–ल–मु–ख-
१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।,
रि–त–नि–खि–ल–क–म–ल–म–ल–य–प–व–ने ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
।–।–।–। ।–।–। ।–।–।– । ।–।–।
ज–न–य–ति म–न–सि श–शि–मु–खि मु–द–म-

१. ‘अतिरुचिरा’ इति सञ्ज्ञान्तरं वृत्तरत्नाकरादिषु.

१५,१६ १७ १८ १९,२ २१ २२,२३ २४ २५,२६ २७ २८
।-।-।-।-। ।-। ।-।-।-। ।-।-ऽ
ति–शा–य–मि–द म–म म–धु–र–य म–धु–ना ॥
'अथ मद्वणादत्र पादव्यवस्था नास्ति ॥

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसंख्यापरिज्ञानार्थमिदमाह—

सा ग् येन न समा लां ग्ल इति । ४ । ५३ ॥

सा गुरुसंख्या वेदितव्या । येन यावद्भिरक्षरैः । लां लघूनां मात्राणाम् । समा समसंख्या ग्लो न स्युः । अपि तु न्यूनसंख्या एव । 'ग्ल' इत्यक्षराण्यभिधीयन्ते तेषां गुरुलघुरूपत्वात् । अयमभिप्रायः—आर्यादिषु यात्र यावत्यो मात्रा उपदिष्टा तावन्त्यक्षराणि यथासंख्य न पूर्यन्ते, सा तत्र गुरुसंख्या वेदितव्या । अवशिष्टा लघुसंख्या । तत्रायमुपयोग —यदा कश्चित्पृच्छति, चत्वारिंशदक्षरायामार्यायां कति गुरवः संपद्यन्ते, कति वा लघव इति, तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टायामार्यायां मात्रा संख्यायां चत्वारिंशदक्षरसंख्या(४०)मपनीय तत्र येऽवशिष्यन्ते, तान् गुरूनुपदिशेत् । ते च सप्तदशैव(१७) । शेषास्तु त्रयोविंशति(२३)लघुरूपाननुपदिशेत् । तद्यथा—

१ २ ३ ४ ५-६ ७-८ ९-१ ११-१२
।-।-।-।-ऽ - ऽ - ऽ - ऽ
स्व–ने–पु–ग–म – धु – शा – तं
(१).(२) (३).(४) (५) (६) (७). (८)

१३ १४-१५,१६ १७ १८ १९-२ २१ २२ २३ २४ २५-२६ २७-२८ २९-३
। - ऽ - । - । - । - ऽ - । ।-।-।-ऽ - ऽ - ऽ
स – मी – प – स – र – य – तिं द – द – य – शो – का – भेः ।
(९) (१) (११) (१२) (१३).(१४) (१५).(१६) (१७) (१) (१९) (२) (२१)

१ 'कदाचित्' इति कलिकातामुद्रितपुस्तके २ अस्याभिप्राय स्फुटं प्रकाश्यते—पुरोदर्शितायामार्यायां कति गुरवो लघवश्च पतन्ति इति पृष्टे सति पूर्वं तावदार्यायां मात्रगणना विधेया तन्मात्रासंख्यापिण्डीभूताङ्काश्च क्वचन पत्रादौ संस्थाप्याः पुनस्तस्या एव सर्वेषामक्षराणां गणनां विधाय तदक्षरसंख्यापिण्डीभूताङ्का मात्रासंख्या पिण्डीभूताङ्कानां संमुखे संस्थाप्या ततो मात्रासंख्यापिण्डीभूताङ्केभ्योऽक्षरसंख्या पिण्डीभूताङ्कानपनयेत्, तत्र ये सङ्ख्याङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकास्तस्यामार्यायां गुरवो भवन्ति पुनरक्षरसङ्ख्याङ्केभ्य एतदवशिष्टगुरुसंख्याङ्कानपनयेत्, तत्र यावन्तोऽङ्का अवशिष्यन्ते तावन्तो लघवो जायन्ते अनयैव रीत्या गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुज्ञानं भवति तद्रीतिर्यथा—

मा॰ सं॰ इः अ॰ सं॰ इ गु॰ सं॰ इः अ॰ सं॰ इ गु॰ सं॰ इ ल॰ स॰ इः
" ५७ - ४० = १७" " ४० - १७ = २३ "

३१. ३२. ३३. ३४. ३५–३६. ३७–३८. ३९–४० ४१–४२.
। – । – । । – ऽ – ऽ – ऽ – ऽ
च – र – ति वि – मु – क्ता – हा – रं
(२२) (२३) (२४). (२५) (२६). (२७). (२८). (२९).

४३ ४४ ४५. ४६. ४७ ४८ ४९–५०. ५१ ५२–५३ ५४–५५ ५६–५७. मात्राङ्काः।
। – । – । – । । – । – ऽ । – ऽ – ऽ – ऽ
म – त – मि – व भ – व – तो रि – पु – स्त्री – णाम् ॥
(३०) (३१) (३२) (३३). (३४). (३५) (३६) (३७) (३८) (३९). (४०). अक्षराङ्काः।

इति श्रीभट्टहलायुधविरचितायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः।

पञ्चमोऽध्यायः।

वृत्तम्।५।१॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद् 'वृत्तम्' वेदितव्यम्। तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं 'जातिः' इत्युच्यते। इत उत्तरं च 'वृत्तम्'। तथा चोक्तम्—

'पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।'

गायत्र्यादौ छन्दसि वर्तत इति 'वृत्तम्'। तच्च स्थिरगुरुलघ्वक्षरविन्यासमिष्यते। पादेन[1] संयोगात् 'पद्यम्'। यथा[2] आर्यादिच्छन्दःस्वपि पादव्यवस्था नास्तीति पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथग्भवत इत्यर्थः। पादेन[3] सयोगाभावात्। तथा चोक्तम्—

'एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरुलघुस्थिर[4]तम्' इति॥

सममर्धसमं विषमं च।५।२॥

समसर्वावयवत्वात् 'समम्'। यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत् 'समं' वृत्तम्। शेषं च संज्ञानुरूपमेव। तत्रा[5]र्धे समे यस्य तत् 'अर्धसमम्' सर्वावयवेभ्यः। अर्धाभ्यां च विगतं समं यस्य तद् 'विषमम्'। एवं त्रिप्रकारम[6]पि वृत्तजातमुक्तम्॥

समं तावत्कृत्वः कृतमर्धसमम्।५।३॥

'समम्' इति समवृत्तसंख्योच्यते। तयैव गु[7]णितं 'तावत्कृत्वः कृतम्' [8]उच्यते। एतदुक्तं भवति—समवृत्तसंख्यागुणिते समवृत्तसंख्या[9]या पिण्डे या संख्या निष्पद्यते तावत्संख्यमर्धसमं वेदितव्यम्। तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसंख्या चतुःषष्टि(६४)रष्टमा-

---

१. 'पादयोः सयोगौ तयोर्विरहात्' इति लिखितपुस्तके. २. 'तथा' इति लि. पु. ३. 'पादसंयोगयोरभावात्' इति लि. पु ४. 'स्थिरम्' इति लि. पु. ५. 'तत्रार्धे समं' इति लि. पु. ६. 'अपि' इति लि. पु. नास्ति. ७. 'तावदङ्कगुणितं' इति लि. पु. ८. 'इति' इति लि पु. अधिकम्. ९. 'समवृत्तपिण्डे' इति लि. पु.

ष्वायस्थिता । तस्यां चतुःषष्टि(६४)सङ्ख्यागुणितायामर्धसमवृत्तसंख्या सम्पद्यते—चत्वारि सहस्राणि, षण्णवतिश्च वृत्तानि । अङ्कतोऽपि (६४×६४)=४०९६ ॥

विषमं च । ५ । ४ ॥

अर्धसमं तावत्कृत्वःकृतं 'विषमं' भवति । एतदुक्तं भवति—अर्धसमवृत्तसंख्या (४०९६) अर्धसमवृत्तसंख्यया(४०९६) एव गुणिता विषमवृत्तसंख्या सम्पद्यते—एका कोटिः सप्तषष्टिर्लक्षाणि सप्तसप्ततिसहस्राणि, द्वे शते, षोडशोत्तरे । अङ्कतोऽपि (४०९६×४०९६)=१६७७७२१६ इति ॥

समसमार्धसमोपचितमर्धसमं विषमं च यथाक्रमं समोपचितं समार्धसमाभ्यां चोपचितं वेदितव्यम् ॥

राश्यूनम् । ५ । ५ ॥

तद् विषमं वृत्तं (१६७७७२१६) अर्धसमं (४०९६) वा राश्यूनम् (१६७७७२१६ −४०९६=१६७७३१२०) कर्तव्यम् । मूलराशि (४०९६) समुदायात् (१६७७७२१६) अपनेतव्य इति । कोटिरेका, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, त्रिसप्ततिसहस्राणि, विंशत्युत्तरं शतं शुद्धविषमवृत्तस्य संख्या । अङ्कतः १६७७३१२० । चत्वारि सहस्राणि, द्वात्रिंशच्चेति शुद्धार्धसमसंख्या । (४०९६−६४)=४०३२ समवृत्तापोह्य राश्यूनमिति ॥

ग्लिति समानी । ५ । ६ ॥

गकार(S)लकारा(।)भ्यां यद्वृत्तं समाप्यते तत् 'समानी' नाम । 'पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम्' (पि० सू० ५।९) इत्यत सूत्रात् सिंहावलोकितन्यायेनानुष्टुब्ग्रहणमनुवर्तते । तेनाष्टाक्षरे पादे यावद्भिर्गकारलकारैः पूर्यते तावतामेव ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम्—

S—I—S— I S—I—S—I S—I—S—I—S I S—I
या—स—यो—ऽपि वि—क्र—मे—ण य—स्स—मा—न—तां न या—ति ।
S—I S— I—S—I—S—I S—I S—I—S I—S—I
त—स्य प—र—मे—श्व—र—स्य के—न तु—ल्य—ता कि—ये—त ॥

---

१ 'चतुःषष्टिसंख्यायां' इति लि पु   २ 'अर्धसमसंख्या निष्पद्यते' इति लि पु   ३ 'अर्धसमराशिर्मूलराशेः' इति लि पु   ४ 'शतमेकमिति विषमवृत्तस्य संख्या' इति लि पु   ५ 'अङ्कत' इति लि पु नास्ति   ६ 'अङ्कतोऽपि' इत्यधिकं लि पु   ७ 'हारगन्धबन्धुरेण विट्ठमट्ठअक्खरेण । वारहावि मत्त जाण मल्लिआ सुछंदमाण ॥ इति प्रा० पि० सू० २।७१ इत्यनुसारेण मल्लिकाख्यं नामान्तरम्   ८ 'समाप्येत' इति कलिकातामुद्रितपुस्तके

अपि च ।

S ।-S ।-S-।-S-। S-।-S-।-S-।-S-।

ओँ न-मो ज-ना-र्द-ना-य पा-प-सं[1]-घ-मो-च-ना-य ।

S-।-S-। -S-।-S-। S-।-S-।-S-।-S-।

दु-ष्ट-दै-त्य-म-र्द-ना-य पु-ण्ड-री-क-लो-च-ना-य ॥

लिगति प्र[2]माणी । ५ । ७ ॥

लकार(।)गकारा(S)भ्या यद्वृत्तं समा[3]प्यते तत् 'प्रमाणी' नाम । 'जरौ लँगौ' इ[4]त्यपरे तत्रोदाहरणम्—

।-S-।-S-।-S- ।-S ।-S-।-S ।-S-। -S

स-रो-ज-यो-नि-र-म्ब-रे र-सा-त-ले त-था-च्यु-तः ।

।-S ।-S-।-S-।-S ।-S । S ।-S-।-S

त-व प्र-मा-ण-मी-क्षि-तुं क्ष-मौ न तौ ब-भू-व-तु ॥

वितानमन्यत् । ५ । ८ ॥

आभ्या समानी-प्रमाणीभ्यामन्यदष्टाक्षरपादं छन्दो 'वितानं' नाम । त[6]त्रोदाहरणम्—

S-S ।-। S-S ।-। S-S ।-।-S S ।-।

तृ[7]-ष्णा त्य-ज ध-र्मं भ-ज पा-पे हृ-द-यं मा कु-रु ।

S-S ।-। S-S-।-। S-S-।-।-S S-।-।

इ-ष्टा य-दि ल-क्ष्मी-स्त-व शि-ष्टा-न-नि-शं सं-श्र[8]-य ॥

द्वितीयं च—

।-।-S S-। ।-S-S ।-।-S-S-।-।-S-S

हृ-द-यं य-स्य वि-शा-लं ग-ग-ना-भो-ग-स-मा-नम् ।

।-।-S- S ।-।-S-S ।-।-S-S-। ।-S-S

ल-भ-ते-ऽसौ म-णि-चि-त्रं नृ-प-ति-र्मू-र्ध्नि वि-ता-नम् ॥

अन्यच्च—

S-S-।-S-।-S-।-S S-S-।-S-।-S-।-S

कं[10]-का-ल-मा-ल-भा-रि-णं कं-द-र्प-द-र्प-हा-रि-णम् ।

---

१ 'पापबन्धमोचनाय' इति लिखितपुस्तके. २ 'लहू गुरू णिरन्तरा **पमाणि** अट्ठ अक्खरा ।' इति प्रा० पि० सू० २।६९. 'द्वितुर्यषष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा । तदा निवेदयन्ति ता बुधा **नगस्वरूपिणीम्** ॥' इति श्रुतबोधानुसारेण नगस्वरूपिणीत्यपि नामान्तरम्. ३. 'समाप्येत' इति क. का. मु पु ४. 'नाराचम्' इति कलिकातामुद्रिते ५ छन्दोमञ्जरीकारा ६. 'अत्र' इति क. का. पुस्तके. ७.–९ प्राकृतपिङ्गलानुसारेणात्र दोहाभेदान्तर्गत**करभ**च्छन्द ८ 'वाश्रय' इति लि. पुस्तके. १०. **'नाराचकं** तरौ लगौ' इति छन्द कौस्तुभानुसारेणात्र नाराचकं छन्दः.

ऽ- -।-ऽ-। -ऽ-।-ऽ　- -।- ।-ऽ-।-
सं-सा-र-ध-न्य-मो-च-न　मन्दा-म-हे त्रि-लो-च-नम् ॥

अपि च—

-ऽ ।-ऽ-। ऽ-।-　ऽ-ऽ -।- -।- -।-
सं-स्था स्म-रा-मि गु-न्द-रं　च-न्द्रो-प-मा-न-मा-न-नम् ।
ऽ-ऽ-।- -।-ऽ-।-ऽ　ऽ-ऽ-।-ऽ-।-ऽ-।-ऽ
क-द-प-चा-प-भ-ङ्गु-र-　भ्रू-वि-भ्र-मो-प-शो-भि-तम् ॥

[अपि च]—

ऽ-।-।- ।।-ऽ-ऽ　ऽ-।-।-ऽ-। ।- -
अ-न्य-द-सो हि वि-ता-न　मे-त-प-टे-न य-दु-चम् ।
--।-।-ऽ-। । --ऽ　ऽ-। ।-ऽ-।-।- --
चि-त्र-प-दा-पि च भौ गौ　ते-न ग-ता-र्थ-मि-चे-त्तत् ॥

किं च 'वितानमन्यत्' इति ब्रुवन् सूत्रकारो वितानस्यानेकप्रकारतां दर्शयति । अन्यथा 'वितानं भौ गौ' इत्येव ब्रूयात् ॥

पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम् । ५ । ९ ॥

'पादस्य' इत्ययमधिकार आसमाप्त्यायपरिसमाप्ते । 'अनुष्टुब्वक्त्रम्' इति च आ 'प्रतिपादंचतुष्पदा पदचतुरूर्ध्वात् (प्यम्)' (पि॰ सू॰ ५।२॰) अधिकृतं वेदितव्यम् ॥

न प्रथमात्स्नौ । ५ । १० ॥

प्रतिषेधार्थमिदं सूत्रम् । अत्र वक्त्रजातौ पादस्य प्रथमादक्षरादूर्ध्वं सगण-(।।ऽ) नगणौ (।।।) न कर्तव्यौ ॥

द्वितीयचतुर्थयो रश्च । ५ । ११ ॥

द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफो (ऽ।ऽ) न कर्तव्य इत्युपदेशः ॥

वान्यत् । ५ । १२ ॥

अन्येषां षण्णां गणानां मध्ये यत्किंचिद् गणान्तरं प्रथमान्तरं कर्तव्यम् ॥

---

१ –२ 'चित्रपदा यदि भौ गौ' इति छन्दःकौस्तुभानुसारेणात्र चित्रपदाख्यं छन्द अन्यदपीह' इति ख पु ३ 'चिदम्यात्' इति क का मु पुस्तके 'एव' इति ख पु नास्ति ४ समाप्ते इति क का मु पुस्तके ५. प्रतिपादचतुष्पदा' इति क का मु पुस्तके नास्ति ६ 'षण्णां' इति क का मु पुस्तके ७ 'द्वितीयचतुर्थयोश्च' इति ख पु नास्ति ८ 'रेफोऽपि' इति क का मु पुस्तके ९ कलिकावामुद्रिते तु 'सगण (।।ऽ), नगणाभ्यां (।।।) मन्यन्मगणा (ऽऽऽ) विन्निकपद्मध्ये यत्किंचिद्विकान्तरं वा कर्तव्यम् ॥'

यं चतुर्थात् । ५ । १३ ॥

'य' इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यगणः (।ऽऽ) प्रयोक्तव्यः । सर्वेषामुदाहरणानि—

ल० यगणः यगण ल० ल० यगणः यगण गु०
।—।ऽऽ—।ऽऽ—। ।—।ऽऽ—।ऽऽ—ऽ
नै(१)वधारा(४)म्बुसंसि—क्त— व(१)सुधाग(४)न्धिनि श्वा—सम् ।

गु० जगण यगण गु० ल० तगणः यगण गु०
ऽ—।ऽ।—।ऽऽ—ऽ ।—ऽऽ।—।ऽऽ—ऽ
कि(१)ञ्चिदुन्न(४)तघोणा—ग्रं म(१)ही काम(४)यते व—क्रम् ॥

अन्यैरप्युक्तम्—

गु० भगण यगणः ल० ल० मगण यगण गु०
ऽ—ऽ।।—।ऽऽ—। ।—ऽऽऽ—।ऽऽ—ऽ
नी(१)लोत्पल(४)वनेष्व—द्य च(१)रन्त्यश्वा(४)रुसंरा—वा ।

गु० मगणः यगणः गु० ल० मगणः यगण गु०
ऽ—ऽऽऽ—।ऽऽ—ऽ ।—ऽऽऽ— ।ऽऽ—ऽ
रा(१)मा. कौशे(२)यसंवी —ता प्र(१)नृत्यन्ती—च(४) काद—म्बा ॥

तथा—

गु० रगणः यगणः गु० गु० भगण यगणः गु०
ऽ—ऽ।ऽ— ।ऽऽ—ऽ ऽ—ऽ।।—।ऽऽ—ऽ
दु(१)र्भाषिते(४)ऽपि सौभा—ग्यं प्रा(१)य प्रकु(४)रुते प्री—तिः ।

गु० रगणः यगणः ल० गु० मगणः यगण गु०
ऽ—ऽ।ऽ—।ऽऽ—। ऽ—ऽऽऽ—। ऽऽ—ऽ
मा(१)तुर्मनो(४)हरन्त्ये —व दौ(१)र्लीलित्यो(४)क्तिभिर्बा—ला. ॥

इत्यादि ॥

---

१ 'अब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्' इति प्रा० पि० सू० २।३३२. २. 'यकार' इति क. का. मु. पुस्तके. ३. 'उदाहरणम्' इति क. का पुस्तके. ४. पि० सू० ५।१० सूत्रस्योदाहरणम्. ५. 'वसुधागन्ध' इति लि. पुस्तके. ६. पि० सू० ५।१३ इत्यस्योदाहरणम् ७. 'प्रनृत्यन्तश्च' इति क. मु पुस्तके. ८. पि० सू० ५।१९ इत्यस्योदाहरणम्. 'दुर्भाविते' इति लि. पुस्तके ।

पथ्या युजो ज् । ५ । १४ ॥

'चतुर्थाद्' (पि० सू० ५।१३) इति वर्तते । अत्र पद्ये युज (२,४) पादस्य चतुर्था दक्षरादूर्ध्वं जगणः (ISI) प्रयुज्यते, तद्वक्त्रं 'पथ्या' नाम । 'य' (ISS) स्यापवादः । अत्रो दाहरणम्—

गु　तगणः　यगणः　ल　गु　मगणः　जगणः　ल
S — S S I — I S S — I　S — S S S — I S I — I
नि(१)त्य मीति(४)निषण्ण–स्य　रा(१)ज्ञो राष्ट्र(४)न सीद–ति ।

ल　यगणः　यगणः　गु　गु　मगणः　जगणः　गु
I — I S S — I S S — S　S — S S S — I S I — S
न(१)हि पथ्या(४)शिनः का–ये　जा(१)यन्ते व्या(४)धिवेद ना ॥

विपरीतैकीयम् । ५ । १५ ॥

उक्तलक्षणाद्विपरीता ' पथ्या ' भवतीत्येकीयं मतम्　अयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परतो जकारः कर्तव्य , युक्पादे य एवावतिष्ठते । अत्रोदाहरणम्—

गु　यगणः　जगणः　गु　गु　मगणः　यगणः　गु
S — I S S — I S I — S　S — S S S — I S S — S
म(१)धुराक्षा(४)सुवर्ति– नी　या(१)त्री स्यात्सा(४) गेहे ल–क्ष्मीः ।

गु　यगणः　जगणः　गु　ल　यगणः　यगणः　गु
S — I S S — I S I — S　I — I S — I S — S
स्व(१)प्रभुत्वा(४)भिमानि–नी　वि(१)परीता(४)परिक्षा ज्या ॥

चपलायुजो न् । ५ । १६ ॥

अयुज (१,३) पादस्य यदा चतुर्थापक्षरादूर्ध्वं नकारो (III) भवति, युज्–(२,४) पादे य (ISS) एवावतिष्ठते तदा, चपला' नाम सानुष्टुप् । तत्रोदाहरणम्—

गु　यगणः　नगणः　गु　गु　यगणः　यगणः　गु
S — I S S — I I I — S　S — I S S — I S S — S
क्षी(१)यमाणा(४)मवय–ना　म(१)कोनिर्मा(४)ल्यनासा–मा ।

---

१ युजोश्चतुर्थतो येन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् इति प्रा पि० सू० २।३।१४ पथ्यायुजो ज ' इति छि पुस्तके. २ जकार' इति क पुस्तके ३ 'ओजयोर्जेन पारिपेस्वदेव विपरीतादि' इति छन्द कौस्तुभे ४ कलिकातामुद्रिते तु—'उक्तलक्ष णाद्विपरीतलक्षणा एकीयमते 'पथ्या' भवति । यथा— ५ स्थिरा' इति क पुस्तके ६ 'चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः ' इति छन्द कौस्तुभे ७ 'अक्षरात्' इति क पुस्तके नास्ति ८ 'अनुष्टुब्वक्त्रम् इति क पुस्तके ९ यत्र' इति क पुस्तके, छि पुस्तके च

गु० यगणः नगण गु० ल० यगण यगणः गु०

S — I S S — I I I — S I — I S S — I S S — S

क(१)न्यका वा(४)क्यचप–ला ल(१)भंते धू(४)र्नसौभा–ग्यम् ॥

विपुला युग्लः सप्तमः । ५ । १७ ॥

अधिकारोऽयम् । 'य चतुर्थात्' (पि० सू० ५।१३) इत्यनेन सर्वत्र यकारे (ISS) कृते[३] यदा युक्(२,४) पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा 'विपुला' नाम[४] सानुष्टुव् ॥

ननु पथ्यालक्षणेऽन्तर्भूतत्वात्[५] पुनरुक्तमेतत् । नैवम्, विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्तद्विनानुपपत्ते । युक् (२,४) पादे सप्तमेन लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथमतृतीययोश्चैतावता यकारस्यापवादः । तथा च वक्ष्यति[६]—'सर्वत सैतवस्य' (पि० सू० ५।१८) इत्यादिना । पथ्यायां तु यकार (ISS) एवावतिष्ठते ॥

सर्वतः सैतवस्य । ५ । १८ ॥

सैतवस्याचार्यस्य मतेन युक्(२,४)पादे अयुक् (१,३) पादे च सप्तमो लकार (I) एव[९] कर्तव्य. । अत्रोदाहरणम्[१०]—

गु० जगण जगणः गु० गु० भगणः जगणः गु०

S — I S I — I S I — S S — S I I — I S I — S

सै(१)तवेन(४)पथार्ण(७)वं ती(१)र्णो दश(४)रथात्म(७)जः ।

गु० भगणः जगणः गु० ल० मगण जगण गु०

S — S I I — I S I — S I — S S S — I S I — S

र(१)क्ष क्षय(४)करीं पु(७)न· प्र(१)तिज्ञा स्वे(४)न वाहु(७)ना ॥

न्तौ च । ५ । १९ ॥

'सर्वत. सैतवस्य' (पि० सू० ५।१८) इति निवृत्तम् । 'चपलायुजो न्' (पि० सू० ५।१६) इत्येतस्माद्[११]युग्ग्रहणमनुवर्तते । 'विपुला युग्ल. सप्तम·' (पि० सू० ५।१७) इति सर्वमनु[१२]वर्तनीयम् । अयुक् (१,३) पादे यदा[१३] चतुर्थादक्षरात्परतो यकारं (ISS) वाधित्वा

---

१ 'भवते' इति क पुस्तके· २. 'यस्या तसप्तमो युग्मे सा **युग्मविपुला**' इति छन्द कौस्तुभे युग्मविपुलेति नामान्तरम्. ३. 'प्राप्ते' इति क. पुस्तके. ४. 'सानुष्टुव्' इति क. पुस्तके नास्ति. ५. 'लक्षणान्तर्भूतत्वात्' इति क पुस्तके. ६. 'वदति' इति लि. पुस्तके: ७ लिखितपुस्तके सूत्रमत्रैतन्नास्ति. ८. 'सैतवस्याखिलेष्वपि' इति छन्द कौस्तुभे. ९. 'एव' इति नास्ति लि. पुस्तके. १०. 'तत्र' इति क. पुस्तके. ११. 'इत्यस्मात्' क. पुस्तके. १२. 'अनुवर्तते' इति क. पुस्तके. १३. 'तदा' इति लि. पुस्तके.

भकार (ऽ।।) रेफ (ऽ।ऽ) नकार (।।।) तकारा (ऽऽ।) विकल्पेन भवन्ति, तदासौ 'विपुला' नाम । तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम्—

ल   रगणः   भगणः   गु   ल   मगणः   जगणः   गु

। — ऽ । ऽ — ऽ । । — ऽ   । — ऽ ऽ ऽ — । ऽ । — ऽ

इ(१)यं सखे(४)चन्द्रमु(७)खी   स्मि(१)तज्योत्स्ना(४)व मानि(७)नी ।

गु   रगणः   भगणः   गु   गु   जगणः   जगणः   गु

ऽ — ऽ । ऽ — ऽ । । — ऽ   ऽ — । ऽ । — । ऽ ।   ऽ

इ(१)न्दीवरा(४)क्षी हृद(७)यं   द(१)न्दहीति(४)तथापि(७)मे ॥

'अयुजः' (पि॰ सू॰ ५।१६) इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे पुनरेकस्य । एकपक्षे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथा च महाकवीनां प्रयोगाः—

ल   रगणः   भगणः   गु   गु   यगणः   जगणः   गु

। — ऽ । ऽ — ऽ । । — ऽ   ऽ — । ऽ ऽ — । ऽ । — ऽ

भ(१)टे भटे(४)वैभव(७)णः   च(१)त्वरे च(४)त्वरे चि(७)य ।

गु   यगणः   यगणः   गु   गु   भगणः   जगणः   गु

ऽ — । ऽ ऽ — । ऽ ऽ — ऽ   ऽ — ऽ । । — । ऽ । — ऽ

प(१)र्वते प(४)र्वते रा(७)मः   स(१)र्वत्र म(४)धुसूद(७)नः ॥

गु   भगणः   यगणः   गु   गु   यगणः   जगणः   गु

ऽ — ऽ । । — । ऽ ऽ — ऽ   ऽ — । ऽ ऽ — । ऽ । — ऽ

दे(१)वः स ज(४)यति श्री(७)मान्   द(१)ण्डधारो(४)महाम(७)ति ।

गु   रगणः   भगणः   गु   गु   जगणः   जगणः   ल

ऽ — ऽ । ऽ — ऽ । । — ऽ   ऽ — । ऽ । — । ऽ । — ।

य(१)स्य प्रसा(४)दाद्भुव(७)न   धा(१)वते प(४)थि तिष्ठ(७)ति ॥

ल   रगणः   भगणः   गु   ल   तगणः   जगणः   गु

। — ऽ । ऽ — ऽ । । — ।   । — ऽ ऽ । — । ऽ । — ऽ

उ(१)पस्थितं(४)प्राञ्जलि(७)ना   वि(१)नीतेन(४)गरुत्म(७)ता ।

गु   रगणः   भगणः   गु   गु   तगणः   जगणः   गु

ऽ — ऽ । ऽ — ऽ । । — ऽ   ऽ — ऽ ऽ । — । ऽ । — ऽ

ना(१)रायण(४)स्तौमि स(७)दा   म(१)न्यानां म(४)नसाम्र(७)नम् ॥

इत्यादि ॥

---

१ 'भेनाऽम्बितो मात्विपुला' इति छन्दःकौस्तुभे   २ 'दण्डधारी महीपतिः' । क. पुस्तके.

इदानीं रेफ[1](ऽ।ऽ)विपुलोदाहरणम्—

गु० रगण रगण गु० ल० भगणः जगण गु०

ऽ—ऽ।ऽ—ऽ।ऽ—ऽ　।—ऽ।।—।ऽ।—ऽ

ल(१)क्ष्मीपतिं(४)लोकना(७)थं　र(१)थाङ्गध(४)रमच्युु(७)तम् ।

गु० रगण रगण गु० ल० जगणः जगण गु०

ऽ—ऽ।ऽ—ऽ।ऽ—ऽ　।—।ऽ।—।ऽ।—ऽ

य(१)ज्ञेश्वरं(४)शार्ङ्गपा(७)णिं　प्र(१)णमामि(४)त्रयीत(७)नुम् ॥

व्यक्तिपक्षे प्रथमे[3] पादे—

ल० रगण रगणः गु० गु० मगण जगण गु०

।—ऽ।ऽ—ऽ।ऽ—ऽ　ऽ—ऽऽऽ—।ऽ।—ऽ

म(१)हाकविं(४)कालिदा(७)सं　व(१)न्दे वाग्दे(४)वतां गु(७)रुम् ।

गु० मगण यगण ल० गु० जगण जगणः गु०

ऽ—ऽऽऽ—।ऽऽ—।　ऽ—।ऽ।—।ऽ।—ऽ

य(१)ज्ज्ञाने वि(४)श्वमाभा(७)ति　द(१)र्पणे प्र(४)तिबिम्ब(७)वत् ॥

तृतीये[4] पादे—

गु० जगण सगण गु० गु० तगणः जगणः गु०

ऽ—।ऽऽ—।।ऽ—ऽ　ऽ—ऽऽ।—।ऽ।—ऽ

का(१)मिनीभिः(४)सह प्री(७)तिः　क(१)स्मै[5] नाम (४)न रोच(७)ते ।

ल० यगण रगण ल० गु० जगण जगण गु०

।—।ऽऽ—ऽ।ऽ—।　ऽ—।ऽ।—।ऽ।—ऽ

य(१)दि न स्या(४)द्वारिवी(७)चि - च(१)ञ्चलं ह(४)तजीवि(७)तम् ॥

इदानीं न[6]कार(।।।)विपुलोदाहरणम्—

गु० रगण नगणः गु० गु० यगणः जगण गु०

ऽ—ऽ।ऽ—।।।—ऽ　।—।ऽऽ—।ऽ।—ऽ

य(१)स्या विभा(४)ति विपु(७)ला म(१)न्मथस्था(४)नपिण्डि(७)का ।

गु० यगण नगण गु० गु० तगणः जगणः गु०

ऽ—।ऽऽ—।।।—ऽ　ऽ—ऽऽ।—।ऽ।—ऽ

या(१)चतु ष(४)ष्टिचतु(७)रा　सा(१)स्त्री स्यान्नृ(४) पैवल्ल(७) भा ॥

---

१. 'इत्थमन्या रश्चतुर्थात्' इति छ कौ०. २. 'ईश्वरम्' इति क. पुस्तके. ३. 'प्रथमे पादे' इति लिखितपुस्तके नास्ति. 'वाग्देवतागुरुं' इति क. मु पु ४ 'तृतीयपादे' इति लि पुस्तके. ५. 'कस्य' इति लि. पुस्तके ६. 'नोऽम्बुधेश्चेन्नविपुला' इति छन्द कौस्तुभकार:. ७. 'कृतवल्लभा' इति लि. पुस्तके.

तथैव भारवि —

ल रगणः नगणः गु ल तगणः जगणः गु
। — ऽ । ऽ — । । । — ऽ । — ऽ ऽ । — । ऽ । — ऽ
यु(१)युत्सुने(४)व कव(७)च कि(१)मामुक्त(४)मिदं त्व(७)या ।

ल रगणः नगणः गु गु नगणः जगणः गु
। — ऽ । ऽ — । । । — ऽ ऽ — । ऽ । — । ऽ । — ऽ
त(१)पस्विनो(४)हि वस(७)ते[२] के(१)वलाजि(४)नवल्क(७)ले ॥

व्यक्तिपक्षे कालिदास —

ल मगणः नगणः गु गु[*] मगणः जगणः गु
। — ऽ ऽ ऽ — । । । — ऽ ऽ — ऽ ऽ ऽ — । ऽ । — ऽ
अ(१)नाकृष्ट(४)स्य विष(७)यैर् वि(१)द्यानां पा(४)रदृश्व(७)न ।

गु जगणः यगणः गु गु तगणः जगणः गु
ऽ — । ऽ । — । ऽ ऽ — ऽ ऽ — ऽ ऽ । — । ऽ । — ऽ
त(१)स्य धर्म(४)रतेरा(७)सीद् वृ(१)द्धत्व ज(४)रसा वि(७)ना ॥

तथा च—

ल जगणः यगणः गु गु तगणः जगणः गु
। — । ऽ । — । ऽ ऽ — ऽ ऽ — ऽ ऽ । — । ऽ । — ऽ
तें(१)न मध्य(४)कृतो म(७)मौर् दू(१)रात्संध(४)मितारि(७)णि ।

गु मगणः नगणः गु गु जगणः जगणः गु
ऽ — ऽ ऽ ऽ — । । । — ऽ ऽ — । ऽ । — । ऽ । — ऽ
प्र(१)त्यादिश्य(४)न्त इव(७)मे ह(१)स्तस्थ(४)मिव धा(७)राः

इदानीं सकार(ऽऽ।) विपुलोदाहरणम्—

गु मगणः तगणः गु ल भगणः जगणः गु
ऽ — ऽ ऽ ऽ — ऽ ऽ । — ऽ । — ऽ । । — । ऽ । — ऽ
व(१)न्दे देवं (४)सोमेश्व(७)रं ज(१)टामुकु(४)टमण्डि(७)तम् ।

गु भगण तगण गु ल भगणः जगणः गु
ऽ — ऽ । । — ऽ ऽ । — ऽ । — ऽ । । — । ऽ । — ऽ
च(१)न्द्रार्धश(४)रं चन्द्र (७)म -शि(१)खामणि(४)विभूषि(७)तम् ॥

इति जातिपक्षे ।

व्यक्तिपक्षे—

गु रगणः तगणः गु गु जगणः जगणः गु
ऽ — ऽ । ऽ — ऽ ऽ । — ऽ ऽ — । ऽ । — । ऽ । — ऽ
व(१)न्दे कविं(४)श्रीमार(७)विं लो(१)कसंत(४)मसच्छि(७)दम् ।

१-३-४ नकारविपुलोदाहरणानि २ 'वसते' इति किरातार्जुनीये ५ 'शङ्कर मरेशाधिधाननम्' इति ख पुस्तके ६ 'इति जातिपक्षे' इति क पुस्तके नास्ति

ल० मगणः यगणः ल० गु० तगणः जगणः गु०

। — ऽ ऽऽ — । ऽ ऽ — । ऽ — ऽ ऽ·। — । ऽ । — ऽ

दि(१)वा दीपा(४)इवाभा(७)न्ति य(१)स्याग्रे क(४)वयोऽप(७)रे ॥

तथान्येषामपि प्रयोगैः[1]—

गु० जगणः यगणः गु० गु० यगण जगण गु०

ऽ — । ऽ । — । ऽ ऽ — ऽ ऽ — । ऽ ऽ — । ऽ । — ऽ

लो(१)कवत्प्र(४)तिपत्त(७)व्यो लौ(१)किकोऽर्थ (४)परीक्ष(७)कैः।

गु० मगणः तगण· ल० ल० यगण जगणः गु०

ऽ — ऽ·। । — ऽ ऽ·। — । । — । ऽ ऽ — । ऽ । — ऽ

लो(१)कव्यव(४)हारं प्र(७)ति स(१)दृशौ वा(४)लपण्डि(७)तौ ॥

इदानीं चकाराकृष्टं मकार(ऽऽऽ)विपुलोदाहरणम्[2]—

गु० भगणः मगणः गु० गु० यगण· जगण· गु०

ऽ — ऽ । । — ऽ·ऽ ऽ — ऽ ऽ — । ऽ ऽ — । ऽ । — ऽ

स(१)र्वातिरि(४)क्तं लाव(७)ण्यं वि(१)भ्रती चा(४)रुविभ्र(७)मा।

गु० रगणः मगणः ल० गु० मगणः जगणः गु०

ऽ — ऽ । ऽ — ऽ ऽ ऽ — । ऽ — ऽ ऽ ऽ — । ऽ । — ऽ

स्त्री(१)लोकस्य(४ष्टिस्त्वन्यै(७)व नि·(१)सामान्य(४)स्य वेध(७)सः ॥

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदास.—

ल० रगण· मगणः गु० ल० यगण· जगणः गु०

। — ऽ ।·ऽ — ऽ ·ऽ· ऽ — ऽ । — । ऽ ऽ — । ऽ·। — ऽ

म(१)नोभिरा(४)मा· शृण्व(७)न्तौ र(१)थनेमि(४)स्वनोन्मु(७)खैः।

गु० यगण यगण गु० ल० मगणः जगणः गु०

ऽ — । ऽ ऽ — ।·ऽ ऽ — ऽ । — ऽ·ऽ·ऽ — ।·ऽ·। — ऽ

ष(१)ड्जसंवा(४)दिनी· के(७)का द्वि(१)धाभिन्ना·(४)शिखण्डि(७)भिः ॥

ल० रगण मगण गु० गु० तगणः जगण गु०

। — ऽ·। ऽ — ऽ·ऽ ऽ — ऽ ऽ — ऽ ऽ । — । ऽ । — ऽ

अ(१)थ प्रदो(४)षे दोष(७)ज्ञः सं(१)वेशाय(४)विशांप(७)तिम्।

गु० तगणः यगणः गु० ल० यगणः जगण गु०

ऽ — ऽ ऽ·। — । ऽ ऽ — ऽ । — । ऽ ऽ — । ऽ । — ऽ

सू(१)नुः सूनृ(४)तवाक्स्र(७)ष्टु – र्वि(१)ससर्जो(४)र्जितश्रि(७)यम् ॥

---

१. 'प्रयोगा' इति लि. पुस्तके. २. एते विपुलाभेदाश्छन्द कौस्तुभादौ नोपलभ्यन्ते.

तृतीयेपादे—

ल रगण भगण गु गु नगण जगण गु

अ(१)दूरप(४)र्तिनीं सि(७)द्धि रा(१)जन्विग(४)णयास्म(७)न ।

ल रगण मगण गु गु नगण जगण गु

उ(१)पस्थिते(४)य कल्या(७)णी ना(१)म्नि कीर्ति(४)त एव(७)मत् ॥

गु मगण भगण गु गु मगण जगण गु

का(१)म्यस्त्यागो(४)ऽपिपर्वदे(७)या प (१)रयुः प्राग्व(४)दायासि(७)न ।

ल रगण भगण गु गु जगण जगण गु

अ(१)नन्यजा(४)नेस्तस्या(७)सीत् सै(१)व जाया(४)हिरण्म(७)यी ॥

सैकारेणा(॥ऽ)पि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा—

ल रगण नगण गु ल तगण जगण गु

जि(१)ते तुं त्व(४) मते स(७)स्मीं मृ(१)ते चोपि(४)परात्र(७)ना ।

ल यगण सगण गु गु तगण जगण गु

स(१)णक्षिप्व(४)सिनि का(७)ये का(१)चिन्ता म(४)रणे र(७)णे ॥

सङ्कीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा च भारविणोक्तम्—

ल भगण नगण गु ल जगण जगण गु

क(१)चित्काले(४)प्रसर(७)ता क(१)चिदाप(४)स्य निम्न(७)ता ।

ल रगण भगण गु ल मगण भगण गु

छ(१)नेव सा(४)रककु(७)ल त्व(१)मा भिन्न(४)द्विपां म(७)मम् ॥

---

१ 'तृतीये पादे' इति लि पुस्तके अनन्यजानेर्मस्यासीत' इति लि पुस्तके. अनन्यजानेः सैवासीद् यस्माज्जाया' इति मुद्रिते रघुवंशे २-३ 'यकारेण' इति लि पुस्तके एते विपुलाभेदाश्छन्दःकौस्तुभादौ नोपलभ्यन्ते ४ 'च' इति लि पुस्तके ५ 'भृसेनापि सुराङ्गना' इति लि पुस्तके ६ भेदा इति लि पुस्तके ७ 'कुकुम्' इति क पु

इत्यादयो विपुलाविकल्पा संकीर्णाश्च कोटिशो[1] काव्येषु दृश्यन्ते। सर्वासां विपुलानां चतुर्थो[2] वर्णः प्रायेण गुरुर्भवतीत्याम्नायः॥

अत[3] परं विषमवृत्तान्याह—

प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूर्ध्वम्[4]।५।२०॥

चतुर्णामक्षराणा वृद्धिश्चतुर्वृद्धि। अनुष्टुभ पादादूर्ध्वं प्रतिपादं चतुरक्षरवृद्ध्या यद्वृत्तं निष्पद्यते तत् 'पदचतुरूर्ध्वं' नाम। तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८.
त[5] स्या क टा क्ष वि क्षे पै

१ २. ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
क म्पि त त नु[6] कु टि लै र ति दी र्घै।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६.
त क्ष क द ष्ट इ वे न्द्रि य शू न्य क्ष त चै त न्य

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०.
प द च तु रू र्ध्वं न च ल ति पु रु ष प त ति स ह सै व॥

अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते॥

गावन्त आपीडः[7]।५।२१॥

गकारौ(ऽऽ) द्वावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादाना[8] तत् पदचतुरूर्ध्वं 'आपीड'संज्ञकं[9] भवति। अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणा लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणेति मन्यामहे। तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
।–।–।–।–।–।–ऽ–ऽ
कु सु मि त स ह का रे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–ऽ–ऽ
ह[10] त हि म म हि म शु चि श शा ङ्के।

---

१. 'अनुकोटिश' इति क पुस्तके २ 'चतुर्थ' इति लि. पु नास्ति. ३. एषावतरणिका क पुस्तके नास्ति ४. 'आद्य पादोऽष्टभिर्वर्णैस्ततोऽन्ये चतुरक्षरैः क्रमाद्वृद्धा.। पादा यस्य द्वितीयाद्या षट्पञ्चाशद्वर्णा यत्र तदिह विबुधजनैरुक्तं **पदचतुरूर्ध्वं** नाम वृत्तम्॥' इति छन्द कौस्तुभकार. ५ 'यस्या.' इति लि पुस्तके. ६. 'क्षयिततनु' इति लि. पुस्तके ७. '**आपीड** इदमेवान्त्यौ वर्णौ चेद्गौ' इति छन्दःकौस्तुभकार ८ 'चतुर्णामपि पादानामन्ते द्वौ गकारौ भवत.' इति लि. पुस्तके. ९. 'आपीडसञ्ज्ञं' इति लि. पुस्तके. १०. 'हित' इति लि. पुस्तके.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ ११ १२ १३ १४ १५ १६
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–ऽ–ऽ
सि क सि त क म ल स र सि म धु स म ये ऽस्मिन्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २
।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–। ।–ऽ–ऽ
प्र व स सि प यि क इ त क म दि म व ति स व सि प सि ॥

गावादौ चेत्प्रत्यापीडः । ५ । २२ ॥

गकारौ(ऽऽ) द्वावादौ चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां तदा तत् पदचतुरूर्ध्वं 'प्रत्यापीड'-संज्ञं भवति । अत्रापि पूर्ववच्छेषाणां लघुत्वमेव । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽ– –।–।–।–।– ।–।
वि त म म र म य ति

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ ११ १२
ऽ – ऽ – । – । – । – । – । – । – । – । – । – ।
का न्त व न मि द मु प गि रि न दि।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ ११ १२ १३ १४ १५ १६
ऽ – ऽ – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – ।
कू अ न्म मु क र कें ठ र व ह त अ न मु ति

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ ११ १२ १३ १४ १ १६ १७ १८ १९ २
ऽ – ऽ – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – । – ।
पुं स्को कि स मु स रि त मु र मि कु सु म चि त त र त ति॥

प्रत्यापीडो गावादौ च । ५ । २३ ॥

चकारोऽन्त इति समुच्चयार्थः । तस्यैव पदचतुरूर्ध्वस्या से आदौ च यदि गकारौ(ऽऽ) भवतस्तदा 'प्रत्यापीड' एवं भवति । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
ऽ – ऽ – । – । – । – । – ऽ – ऽ
का न्ता व द न स रो ज

---

१ अथ भेदश्छन्द कौस्तुभ-वृत्तरत्नाकरादिषु नोपलभ्यते　२ 'द्वौ पादादौ इति कि पुस्तके　३–४ अपि' इति कि पुस्तके नास्ति　५. कुलकलरवकृतयति इति कि पुस्तके　६ अथ भेदश्छन्द कौस्तुभ–वृत्तरत्नाकरादिषु नोपलभ्यते　७ 'तदापि' इति कि पुस्तके　८ एव' इति कि पुस्तके नास्ति　९ तस्य' इति कि पुस्तके

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०. ११ १२

ऽ–ऽ–।–।–।–।–।–।–।–।–ऽ–ऽ

हृ द्यं घ न सु र भि म धु र सा द्र्यम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

ऽ–ऽ–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–ऽ–ऽ

पा तुं र ह सि स त त म भि ल प ति म नो मे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०.

ऽ–ऽ–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–।–ऽ–ऽ

किं चि न्मु कु लि त न य न म ति तं र म णि त र म णी यम् ॥

तदेवं द्विप्रकार प्रत्यापीडो भवति ॥

प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः[3] । ५ । २४ ॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघ्वक्षराभ्यनुज्ञानं च । तदेव पैदचतुरूर्ध्वं प्रथैमस्य विपर्यासे मञ्जरी-लवली-अमृतधाराभिधानं भैवति । प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन[6] विपर्यासे 'मञ्जरी' । प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे 'लवली' । प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्यासे 'अमृतधारा' ॥

तत्र मञ्जर्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

ज न य ति म हृ तीं प्री तिं हृ द ये

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

का मि ना चू त म ञ्ज री ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२. १३ १४ १५. १६.

मि ल द लि च क्र च ञ्चु प रि चु म्बि त के स रा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६. १७ १८ १९. २०.

को म ल म ल य वा त प रि न र्ति त त रु शि ख रैं स्थि ता ॥

लवल्युदाहरणम्—

१. २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४. १५ १६.

वि र ह वि धु र हू ण का ङ्ग ना क पो लो प मं

१ २ ३. ४ ५. ६ ७ ८ ९. १० ११. १२

र्प रि ण ति ध र पी त पा ण्डु च्छ वि ।

---

१. 'अविरत' इति क पुस्तके. २. 'कलिका' इति नामान्तर छन्द कौस्तुभवृत्तरत्नाकरादौ ३. 'अथादिना । क्रमात्पादेन चेत्पादा द्वितीयाद्यास्त्रयस्तदा । कलिका लवली प्रोक्तामृतधारा च सूरिभि ॥' इति छन्द कौस्तुभकार. ४. 'तत्पदचतुरूर्ध्वं' इति लि. पुस्तके ५. 'प्रथमस्य–भवति' इति लि पुस्तके नास्ति. ६. 'प्रथमस्य द्वितीयस्य' इति लि पुस्तके ७. 'शिरसि' इति लि पुस्तके. ८. 'कपोलावदातपरिणति अल्पपीतपाण्डुच्छवि' इति लि पुस्तके.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
ठ य सी फ ख नि दा पे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९
मे य ति ज ग ति हि म क र धी त छ म ति सा द्र ण्ण ह रम् ॥

अमृतधारोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९
प रि या च्छ सि फ र्ण र सा य मे स स त म गृ त धा रा भि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
य न्हि ह दि या प र मा न न्द र सम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
चे त श्च गु घ र णी प र पा नी म गृ त म यी

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
त रक्ष ण्य गु ण भू प णम् ॥

केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्यासे सति मञ्जर्यादिनामानीच्छन्ति ॥

इति पदचतुरूर्ध्वाधिकार ।

उद्गतामेकत' सजौ सलौ, नसौ जगौ, भनौ जलौ ग्, सजौ सजौ ग् । ५ । २५ ॥

'पाद–' (पि॰सू॰५।९) इति प्रकृतमनुवर्तते । यत्र प्रथमे पादे सकार(।।ऽ)जकार(।ऽ।)सकार(।।ऽ)ल(।)कारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, द्वितीये पादे नकार(।।।)सकार(।।ऽ)जकार(।ऽ।)ग(ऽ)कारैर्दश एव तृतीये पादे भकार(ऽ।।)नकार(।।।)जकार(।ऽ।)लकार(।)ग(ऽ)कारैरेकादश एव चतुर्थे पादे सकार(।।ऽ)जकार(।ऽ।)सकार(।।ऽ)जकार(।ऽ।)ग(ऽ)कारैस्त्रयोदश एवं, तद्वृत्तम् 'उद्गता' नाम । तत्रोदाहरणम्—

सगण जगण सगण ल
। । ऽ — । । — । । ।
मृ–ग–लो–च–ना श–शि–मु–खी च
(१)–(२)–(३)–(४)–(५)–(६)–(७)–(८) (९)–(१०)

---

१ जयति हिमवीतस खण्डवत्स्वादु तृणाम(द)रं सुन्दरम्' इति लि पुस्तके
२ 'यदि इति लि पुस्तके ३ 'प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरे । यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ प्रभवतीयमुद्गता ॥, 'प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरे । यद्यथ च भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ भवतीयमुद्गता ॥ इति प्रा॰ पि॰ सू॰ २।१२४, १२२ एव च प्राकृतपिङ्गले लक्षणद्वयमुक्तमुद्गतायाः
४ 'एव' इति लि पुस्तके नास्ति

नगण सगणः जगणः गु०

। । ।—। · । S । S ।—S

रु–चि–र–द–श–ना नि–त–म्बि–नी ।

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०)

भगण नगण जगण ल० गु०

S । ।—। । ।—। S ।—।—S

हं–स–ल—लि–त–ग—म–ना ल—ल–ना

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११)

सगण जगण सगणः जगण गु०

। । S—। S ।—। · । · S—। S ।—S

प–रि–णी—य–ते य—दि भ–वे—त्कु–लो–द्ग—ता ॥

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११) (१२) (१३)

यत्र सूत्रे गकारो(S) लकारो(।) वा श्रूयते, तत्र तेनैव वृत्तस्य पाद परिसमाप्यते 'उद्गताम्' इति कर्मविभक्तिश्रवणात् पठेदित्यध्याहार्यम् । 'एकत' इति प्रथमं पाद द्वितीयेन सहाविलम्बेन पठेदित्यर्थ । 'उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यम्'(पि०सू०५।२८) इत्यतः ।सिंहावलोकितन्यायेन 'आद्य'ग्रहणमनुवर्तनीयम् । तेनाद्यमेव पादमेकत पठेत् । 'एकत.' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥

तृतीयस्य सौरभकं[1] र्नौ भ्गौ । ५ । २६ ॥

'तृतीयस्य' इति ग्रहणात्तस्या उद्गताया एवान्ये[2] त्रयः पादा गृह्यन्ते । तृतीयपादे तु विशेष । तृतीये[3] पादे रेफ(S।S)नकार(।।।)भकार(S।।)ग(S)कारैर्दशाक्षराणि भवन्ति तत् 'सौरभकं' नाम । तत्रोदाहरणम्—

सगग जगण सगण ल० नगण सगण जगण गु०

। । S—। S । । । S—। । । · । । । S—। S ।—S

वि–नि–वा–रि–तोऽपि न–य–ने– न त–द–पि कि–मि–हा–ग–तो भ–वान् ।

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०)

रगग नगण भगण गु० सगण जगण सगण जगण गु०

S । S—। । । S । । S । । S—। S ।—। । S—। S · ।—S

ए–त–दे–व त–व सौ–र–भ–कं य–दु–दी–रि–ता–र्थ–म–पि ना–व–बु–ध्य–ते ।

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७) (८)(९)(१०) (१) (२) ( ) (४) (५) (६)(७) (८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)

---

१ 'त्रयमुद्गतासदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा । जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम् ॥' इति प्रा० पि० सू० २।३२७. २. 'एव' इति लि पुस्तके नास्ति ३ 'उद्गताया यदा तृतीयपादे रगणनगणभगण [।], इत्येते भवन्ति तदा 'सौरभकं' नाम' इति लि. पुस्तके.

ललितं नौ सौ । ५ । २७ ॥

तस्या एव उद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ(।।। ।।।)सौ(।।ऽ ।।ऽ) भवतस्तदा 'ललितं' नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम्—

सगणः जगणः सगणः लं

। । ऽ । । । । । ।

स-स-त प्रि-य-म-द-म—नू—नै

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८) (९) (१०)

नगण सगण जगण गु

। । । । । ऽ । ऽ ।

म-म-ल—हृ-द-यं गु—णो-त-रम् ।

(१)(२)(३) (४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)

नगण नगण सगण सगण

। । । । । । । । ऽ । । ।

सु-ल-लि-त-म-ति-फ-म-नी-य-त-नु

(१)(२)(३) (४)(५) (६) (७)(८) (९)(१०)(११)(१२)

सगण जगणः भगण जगण ग

। । । । । । ऽ । । ।

पु-रु-प स-च-न्ति न तु भा-तु मो-पि- त ॥

(१)(२)(३) (४)(५) (६) (७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)

उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्य म्सौ ज्भौ गौ, स्नौ ज्रौ ग्, नौ स्, नौ न् ज्यौ । ५ । २८ ॥

यत्र प्रथमे पादे मकार(ऽऽऽ)सकार(।।ऽ)जकार(।ऽ।)भकारा(ऽ।।) गकारौ (ऽऽ) च भवत , द्वितीये पादे सकार(।।ऽ)नकार(।।।)जकार(।ऽ।)रेफा(ऽ।ऽ) गकार(ऽ)श्च, तृतीये नकारौ(।।। ।।।)सकार(।।ऽ)श्च, चतुर्थे त्रयो नकारा(।।। ।।। ।।।) जकार(।ऽ।)यकारौ(।ऽऽ) च तत् 'उपस्थितप्रचुपित' नाम वृत्त भवति । तत्रोदाहरणम्—

---

१ नयुग सकारयुगल च भवति चरणे तृतीयके । तदुदीरितमुरुमतिभि र्ललित यदि शेषमस्य सकल यथोद्गता ॥' इति प्रा० पि० सू० २।३२९ २ तस्यैवोद्गतातृतीयपादस्य स्थाने यदा नौ सौ भवतस्तदा ललित नाम छन्द' इति लि पुस्तके ३ 'उदारं इति लि पुस्तके ४ 'गुणोपतं' इति लि पुस्तके ५. म्सौ ज्भौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरीरितो खलु यस्मिन्नितय सनजरगास्तथा नौ स । अथ नननयुतजय प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थितपूर्वम् ॥ इति छन्दःकौस्तुभकार ६ यत्र प्रथमे पादे मगणसगणजगणभगण [।] गकारौ च भवत , द्वितीये पादे सगणनगणजगण[र] गण [।] न (ग)कारश्च तृतीये नगणो सगणश्च, चतुर्थे त्रयो नगणा जगणयगणौ च तदुपस्थितप्रचुपित नाम वृत्त भवति' इति लि पुस्तके ७ 'पादे' इति क पुस्तके नास्ति

मगण सगणः जगणः भगणः गु० गु०

S S S — । । S — । S । — S । । — S — S

रा–मा का—म–क–रे—णु–का मृ—गा–य– त—ने—त्रा

(१) (२) (३) (४)(५)(६) (७)(८) (९) (१०)(११)(१२) (१३) (१४)

सगण नगणः जगणः रगण गु०

। । S । । । । । S । — S । S — S

हृ–द–यं ह–र–ति प–यो–ध—रा– व– न—म्रा।

(१)(२)(३) (४)(५)(६) (७) (८) (९) (१०)(११)(१२)(१३)

नगण नगण सगणः

। । । — । । । — । । S

इ–य–म—ति–श–य—सु–भ–गा

(१)(२)(३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)

नगणः नगण नगण जगण यगण

। । । — । । । — । । । — । S । — । S S

व–हु–वि—ध–नि–धु—व–न–कु—श–ला ल—लि ता ङ्गी॥

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०)(११)(१२) (१३)(१४)(१५)

'पृथगाद्यम्' इति उद्गतामेकत पठेत्' (पि० सू० ५।२५) इत्यनुवृत्तिनिरासार्थम्[1]। अत्र तृतीयपादव्यवस्था सकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात्॥

वर्द्धमानं[3] नौ स्नौ[2] न्सौ। ५। २९॥

'तृतीयस्य[4]' (पि० सू० ५।२६) इत्यनुवर्तते। तस्मिन्नुपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य पादस्य स्थाने यदा नकारौ[5] (।।। ।।।)सकार(।।S)नकारौ(।।।)पुनर्[6]नकार(।।।)सकारौ(S।।) च भवतस्तदा 'वर्द्धमान' नाम वृत्तं भवति। तत्रोदाहरणम्—

मगण सगण जगण भगण गु० गु०

S S S । । S । S । S । S S S

बिम्बोष्ठी क–ठि–नो—न्न–त–स्त—ना– व– न—ता–ङ्गी

(१)(२)(३) (४)(५) (६) (७) (८) (९) (१०)(११)(१२) (१३)(१४)

सगण नगण जगण रगण गु०

। । S — । । । — । S । — S । S — S

ह–रि–णी—शि–शु–न—य–ना नि—त–म्ब–गु—र्वी।

(१)(२) (३) (४) (५) (६) (७) (८)(९) (१०)(११)(१२) (१३)

---

१ 'शङ्कानिरासार्थम्' इति लि पुस्तके २ 'स्नौ' इति सूत्रस्थपाठदेहे नकारात्सकारं दूरीकृत्येत्यर्थ ३ 'वर्द्धमानं तृतीयश्चेन्ननसैर्ननसैरिह' इति छन्द कौस्तुभकार. ४. 'तृतीयस्येति वर्तते।' इति लि पुस्तके ५ लिखितपुस्तके सर्वत्रापि 'नगणौ सगणनगणौ' इत्यादि ६ 'पुन.' इति लि पुस्तके नास्ति.

नगण। नगण। सगण। नगण। नगण। सगण।

। । ।—। । ।—। । ऽ । । ।—। । ।—। । ऽ

म–द–क–ल–क–रि—ग–म–ना प–रि–ण—त–श–शि–य द ना

(१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)( ) (९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)

नगण। नगण। नगण। जगण। सगण।

। । ।—। । । । । । । ।—। ऽ ऽ

ज–न–य—ति म–म म–न-सि मु–द म—दि–रा–क्षी ॥

(१)(२)(३) (४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)

शुद्धविराडृपभ तजूरा । ५ । ३० ॥

तस्मिन्नेव उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने तकार(ऽऽ।)जकार(।ऽ।)-रेफा(ऽ।ऽ) भवन्ति तदा 'शुद्धविराडृपभ' नाम वृत्त भवति । तत्रोदाहरणम्—

मगण। सगण जगण। भगण गु गु

ऽ ऽ ऽ । । ऽ— । ऽ ।—ऽ । ।—ऽ

क–न्ये–य क–न–को–ज्ज्व–ला म—नो–ह–र—दी ति

(१)(२)(३)(४)(५)(६) (७)(८)(९) (१०)(११)(१२)(१३)(१४)

सगण। नगण जगण रगण गु

। । ऽ—। । ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ—ऽ

श–शि–नि—र्म–ल–प—द–ना वि—शा–ल–ने–त्रा ।

(१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९) (१०)(११)(१२)(१३)

तगण। जगण। रगण

ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

पी–नो–रु—नि–त–म्ब—शा–लि–नी

(१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)( )(९)

नगण नगण। नगण नगण नगण।

। । ।—। । ।—। । ।—। ऽ ।—। ऽ ऽ

मु–ख–य—ति इ–द—य–म–ति—श–य त—रु–णा–नाम् ॥

(१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९) (१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)

उपस्थितप्रचुपितादीनामस्मि प्रवेशयितु न शक्यन्ते संज्ञा, इति नोक्ताः ॥

अर्द्धे । ५ । ३१ ॥

पूर्वमुक्तावचानि छन्दांस्युक्तानि । इदानीं नियमेनोच्यन्ते । 'अर्द्धे' इत्यधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्ते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम , अर्द्धे एवं तद्वेदितव्यम् ॥

---

१ 'तजरैश्च शुद्धविराजपभम्' इति छन्द कौस्तुभकार २ 'अस्मिमेव' इति कि पुस्तके ३ पादस्य' इति कि पुस्तके नास्ति ४ तगण ज[ग]ण रगणा' इति कि पुस्तके

[1]उपचित्रकं सौ स्लौ ग्, भौ भ्गौ ग्। ५। ३२॥

यस्य प्रथमे पादे [2]सकारा(॥S ॥S॥S)स्त्रय, लकार(।)गकारौ(S) च क्रमेण, द्वितीये [3]भकारास्त्रयो(S॥.S॥.S॥) गकारौ(SS) च भवत, तत् 'उपचित्रकं' नाम वृत्तम्। अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वाद्द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव। तत्रोदाहरणम्—

सगण सगण सगण ल० गु०
। । S—। । S—। । S—।—S
उ-प-चि—त्र-क-म—त्र वि-रा—ज-ते
(१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९) (१०)(११)

भगणः भगण भगण॰ गु० गु०
S । ।—S । ।—S । ।—S S
चू-त-व—नं कु-सु—मै-र्वि-क-स-द्भि।
(१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९)(१०)(११)

सगण सगण सगण ल० गु०
। । S—। । S—। । S—।—S
प-र-पु-ष्ट-वि-घु-ष्ट-म-नो-ह्-र
(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

भगण भगण भगणः गु० गु०
S । ।—S । ।—S । ।—S—S
म-न्म-थ-के-लि-नि-के-त-न-मे-तत्॥
(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

[4]द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग्, न्जौ ज्यौ। ५। ३३॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयो भकारा (S॥ S॥ S॥) गकारौ(S S) च, द्वितीये नकार(।।।)जकारौ(।S।)जकार(।S।)यकारौ(।SS) च, तद् 'द्रुतमध्या' नाम वृत्तम्। अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ। तत्रोदाहरणम्—

भगण भगण॰ भगणः गु० गु०
S । । S । ।—S । ।—S—S
य-द्य-पि शी-घ्र-ग-ति-र्मृ-दु-गा-मी
(१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९)(१०)(११)

---

१ 'विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्' इति प्रा० पि० सू० २।३११। २ 'सगणा' इति लि. पुस्तके ३ 'भगणा' इति लि पुस्तके. ४. 'भत्रयभोजगतं गुरुकौ चेत् युजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या' इति छन्दःकौस्तुभकारः.

नगणः जगणः जगणः यगणः

। । ।—। ऽ ।—। ऽ ।—। ऽ ऽ

ब–हु–ध–न–मा–न–पि दु–ख–मु–पै–ति ।

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

भगण भगण भगण गु गु

ऽ । ।— । ।— । ।—ऽ—

ना–ति–ध–य–त्व–रि–ता न च मृ–द्वी

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

नगण जगण जगणः यगण

। । ।—। ।—। ।—। ऽ

मृ–ग–ति–ग–ति क–थि–ता दु–त–म ध्या ॥

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

वेगवती सौ सगौ, भौ भगौ ग् । ५ । ३४ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रय सकारा (॥S ॥S ॥S) गकार(S)श्चैक, द्वितीये भकारास्त्रयो (S॥ S॥ S॥) गकारौ(SS) च भवत तद् वेगवती' नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम्—

सगण सगण सगण गु

। । —। । —। । ऽ—ऽ

स–म मु–श न–रा–धि–प से–नां

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)

भगणः भगणः भगण गु गु

। ।— । ।— । । ।—ऽ—

वे–ग–व–तीं स–हृ–ते स–म–रे–षु ।

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

सगणः सगणः सगण गु

। । ऽ—। । ऽ—। । ऽ ऽ

प्र–ल–यो–र्मि–मि वा–मि–मु–खीं तां

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)

भगणः भगण भगण गु गु

ऽ । ।—ऽ । ।—ऽ । ।—ऽ—ऽ

क स–क–ल–क्षि–ति–मृ–मि–ध–हे–षु ॥

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

---

१ विषमे प्रथमाक्षरहीन दोधकवृत्तमेव वेगवती स्यात् इति प्रा० पि० सू० २।३१२ २ 'सगणा इति लि पुस्तके ३ 'भगणा' इति लि पुस्तके ४ 'वृत्त भवति' इति लि पुस्तके ५. 'तत्र इति लि पुस्तके नास्ति ।

[1]भद्रविराट् त्जौ गौ, [2]म्सौ ज्गौ ग् । ५ । ३५ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकार(ऽऽ।)जकारौ(।ऽ।) रेफ(ऽ।ऽ)गकारौ(ऽ) च, द्वितीये मकार-(ऽऽऽ) सकार (।।ऽ) जकारा (।ऽ।) गकारौ (ऽऽ) च, तद् वृत्तं 'भद्रविराट्' नाम। तत्रोदाहरणम्—

तगणः जगण रगण गु०
ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ—ऽ
य–त्पा–द–त–ले च–का–स्ति च–क्रं
(१) (२) (३) (४) (५)(६) (७) (८) (९)(१०)

मगण सगण जगण गु० गु०
ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ।—ऽ ऽ
ह–स्ते वा कु–लि–शं स–रो–रु– हं वा।
(१)(२)(३) (४) (५) (६) (७)(८)(९)(१०)(११)

तगण मगण रगण गु०
ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ—ऽ
रा–जा ज–ग–दे–क–च–क्र–व–र्ती
(१) (२)(३) (४)(५) (६)(७) (८) (९)(१०)

मगण सगण जगण गु० गु०
ऽ ऽ ऽ—। । ऽ । ऽ ।—ऽ ऽ
स्या–च्छं भ–द्र–वि–राट् स–म–श्नु–ते ऽसौ ॥
(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८)(९)(१०) (११)

अस्यौपच्छन्दसिकान्त पातित्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमर्द्धसमाधिकारे पाठ ॥

[3]केतुमती सजौ सगौ, भरौ नगौ ग् । ५ । ३६ ॥

यस्य प्रथमे पादे [4]सकार(।।ऽ)जकारौ(।ऽ।) सकार(।।ऽ)गकारौ(ऽ) च, द्वितीये भकार(ऽ।।)रेफ(ऽ।ऽ)नकारा(।।।) गकारौ(ऽऽ) च, तत् 'केतुमती' नाम वृत्तं भवति। [5]तत्रोदाहरणम्—

---

१. 'ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् म्सौ ज्गौ ग् **भद्रविराड्** भवेदनोजे' इति छन्द कौस्तुभकार. २. 'तगणजगणौ रगणगुरू च, द्वितीये मगणसगणजगणा गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं 'भद्रविराट् नाम।' इति लि. पुस्तके क पुस्तके 'वृत्तं' इति नास्ति. ३ 'विषमे सजौ सगुरुयुक्तौ **केतुमती** समे भरनगाद्गः' इति छन्दःकौस्तुभकार. ४. 'सगणजगणौ, सगणगकारौ च, द्वितीये भगणरगणौ नगणो गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं—' इति लि. पुस्तके. ५, 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति.

सगणः जगणः सगणः गु०

। । ऽ—। ऽ ।—। । ऽ—ऽ

हु—त—भू—रि—भू—मि—प—ति—पि—हां

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)( )(९)(१)

भगणः रगणः नगणः गु गु

ऽ । ।—ऽ । ऽ—। । ।—ऽ—ऽ

गु—द्द—स—ह—स्त—ल—स्ध—ज—य—ल—क्ष्मीम् ।

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१)(११)

सगणः जगणः सगणः गु

। । ऽ—। ऽ । । । ऽ—ऽ

स—ह—ते न कोऽपि य—मु—धा—यां

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१)

भगणः रगणः नगणः गु गु

ऽ । ।—ऽ । —। । । ऽ—ऽ

के—तु—म—र्तीं न—रे—न्द्र त—व से—नाम् ॥

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१)(११)

ओरव्यानकी तौ ज्गौ ग्, ज्तौ ज्गौ ग् । ५ । ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे तैकारौ(ऽऽ।.ऽऽ।) जकारो(।ऽ।) गकारौ(ऽऽ) च, द्वितीये जकार (।ऽ।) तकारौ(ऽऽ।) जकार(।ऽ।) गकारौ(ऽऽ) च, तत् 'आख्यानकी' नाम वृत्तम् । तैत्रोदाहरणम्—

तगणः तगणः जगण गु गु

ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ—ऽ

स—त्रा—म—श्री—म—ह—ल—गी—स—मा—दैः

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)( )(९)(१)(११)

जगणः तगण जगणः गु गु

। ऽ । ऽ —। ऽ —ऽ—ऽ

जे—न—स्य चि—त्ते मु—द—मा—द—धा—ति ।

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)( )(९)(१)(११)

---

१ 'अख्यानिकी' इति कलिकातामुद्रितपुस्तके पाठः । एवं वृत्तावपि तत्र । 'आख्यानकी तौ जगुरू गमोजे जतावथनोजे जगुरू गुरुश्चेत्' इति छन्दःकौस्तुभकारः उपजातिचतुर्दशभेदान्तर्गतप्राकृतपिङ्गलोक्तभद्राख्यदशमभेदरूपत्वात् 'भद्रा' इत्यपरं नाम २ 'तगणौ जगणौ गकारौ च, द्वितीये जगणतगणौ जगणो गकारौ च भवतस्तद्वृत्तम्— इति लि पुस्तके ३ 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति

तगणः तगण जगणः गु० गु०

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

आ-ख्या-न-की च स्म-र-ज-न्म-वा-र्ता-

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११)

जगणः तगणः जगण गु० गु०

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

म-हो-त्स-व-स्या-श्र-वं-णे क्व-ण-न्ती ॥

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११)

आख्यानकी वार्ताहारिकोच्यते ॥

विपरीताख्यानकी ज्तौ ज्गौ ग्, तौ ज्गौ ग् । ५ । ३८ ॥

यस्य प्रथमे पादे जकार(।ऽ।)तकारौ(ऽऽ।) जकारो(।ऽ।) गकारौ(ऽऽ) च, द्वितीये तकारौ(ऽऽ।.ऽऽ) जकारो(।ऽ।) गकारौ(ऽऽ) च, तद् 'विपरीताख्यानकी' नाम वृत्तम्। तत्रोदाहरणम्—

जगणः तगण जगणः गु० गु०

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

अ-लं त-वा-ली-क-व-चो-भि-रे-भिः

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११)

तगणः तगण जगणः गु० गु०

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

स्वा-र्थे प्रि-ये सा-ध-य का-र्य-म-न्यत् ।

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११)

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

क-थं क-था-र्वं-र्ण-न-कौ-तु-कं स्या-

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११)

---

१ 'जन्मपाश' इति क मु पुस्तके. २. 'आश्रवणे' इति क. मु. पु. । 'यात्रा-महोत्सवस्य श्रवणे क्वणन्ती' इति लिखितोदाहरणपुस्तके ३ 'विपरीताख्यानिकी इति क. मु पु. 'जतौ जगौ गो विषमे समे तौ जगौ ग एषा **विपरीत**पूर्वा' इति छन्दः-कौस्तुभकारः. प्राकृतपिङ्गलोक्तोपजातिचतुर्दशभेदान्तर्गत**हंसी**नामकपञ्चमभेदरूपत्वा-त्पञ्चमोऽयं भेद उपजातेः, अतो '**हंसी**' इति नामान्तरम्. ४. 'जगणतगणौ जगणौ गकारौ च, द्वितीये तगणौ जगणौ गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं—'इति लि. पुस्तके. ५. 'कथाकर्णनकौतुकं स्यात्' इति लि. पुस्तके.

तगणः　तगणः　जगणः　गु गु

ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ—

दास्यान–की ये–द्वि–प–री–त–यु–त्ति

(१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९)(१०)(११)

एतयोर्वे वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विक्षेपसंज्ञार्थमत्रसमाधिकारे पाठः ॥

हेरिणप्लुता सौ स्लौ ग्, न्भौ भ्रौ । ५ । ३९ ॥

यस्य प्रथमे पादे सेकारास्त्रयो (॥ऽ ॥ऽ ॥ऽ) लकार(।)गकारौ(ऽ) च, द्वितीये नकार(।।।)भकारौ(ऽ॥) भकार(ऽ॥)रेफौ(ऽ।ऽ) च, तद् वृत्तं 'हरिणप्लुता'नाम । तत्रोदाहरणम्–

सगणः　सगणः　सगणः　ल गु

। । ऽ—। । ऽ—। । ऽ—।—ऽ

स–व मु–प्र न–रा–धि–प वि–द्वि–षां

(१)(२)(३) (४)(५)(६) (७) (८) (९)(१०)(११)

नगणः　भगणः　भगणः　रगणः

। । ।—ऽ । ।—ऽ । ।—ऽ । ऽ

मे–म–वि–स–र्जि–त–के–श–ल–धी–य–साम् ।

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७)(८)(९) (१०)(११)(१२)

सगणः　सगणः　सगणः　ल गु

। । ऽ—। । ऽ—। । ऽ—।—ऽ

र–ण–भू–मि–प–रा–श्रु–स–व–र्म–नां

(१)(२)(३)(४)(५)(६) (७)(८)(९) (१०)(११)

नगणः　भगणः　भगणः　रगणः

। । ।—ऽ । ।—ऽ । ।—ऽ । ऽ

भ–व–ति श्री–म्र–ग–ति–ह–रि–ण–प्लु ता ॥

(१)(२)(३) (४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

अपरवक्त्रं नौ र्लौ ग्, न्जौ ज्रौ । ५ । ४० ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ(।।। ।।।) रेफ(ऽ।ऽ)लकार(।)गकारा(ऽ) च, द्वितीये नकार-

---

१ 'च' इति लि॰ पुस्तके नास्ति　२ अयुजि प्रथमेन विवर्जितो द्रुतविलम्बिततो हरिणप्लुता' इति प्रा॰ पि॰ सू॰ २।११५　३ त्रय सगणा लकारगकारौ च द्वितीये नगणभगणौ भगणरगणौ च भवतस्तद्वृत्तं' इति लि पुस्तके　४ 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति　५ भयविसर्जितहेविलधीयसाम्' इति लि पुस्तके　६ अयुजि ननरला गुरु समे यदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ' इति प्रा॰ पि॰ सू॰ २।११८　७ 'नगणौ रगणलकारौ गकारश्च, द्वितीये नगणजगणौ जगणरगणौ च भवतः' इति लि पुस्तके

(।।।)जकारौ(।ऽ।) जकार(ऽ।ऽ।)रेफौ(ऽ।ऽ) च, तद्वृत्तम् 'अपरवक्त्रं' नाम । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगण रगण ल० गु०
। । ।—। । ।—ऽ । ऽ—ऽ—ऽ
स–कृ–द–पि कृ–प–णे–न च–क्षु–पा
(१) (२)(३) (४) (५) (६) (७)(८) (९) (१०)(११)

नगण जगण जगणः रगण.
। । ।—। ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ
न–र–व–र प–श्य–ति–य–स्त–वा–न–नम् ।
(१)(२)(३)(४)(५) (६) (७) (८) (९)(१०)(११)(१२)

नगणः नगण रगण ल०गु०
।•। ।—। । ।—ऽ । ऽ—।—ऽ
न पु–न–र–प–र–व–क्त्र–मी–क्ष–ते
(१)(२)(३)(४)(५)(६) (७) (८) (९)(१०)(११)

नगण जगण जगण रगण
। । ।—। ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ
स हि सु–खि–तो–ऽर्थि–ज–न–स्त–था–वि–ध. ॥
(१)(२)(३) (४) (५) (६) (७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमिहोपन्यास. ॥

पुष्पिताग्रा नौ र्यौ, न्जौ ज्रौ ग् । ५ । ४१ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ(।।। ।।।) रेफ(ऽ।ऽ)यकारौ(।ऽऽ)च, द्वितीये नकार(।।।) जकारौ (।ऽ।)जकार(।ऽ।)रेफौ(ऽ।ऽ) गकार(ऽ)श्च, तद्वृत्तं 'पुष्पिताग्रा' नाम । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगण रगण यगण
। । ।—। । ।—ऽ । ऽ—। ऽ ऽ
स–म–सि–त–द–श–ना मृ–गा–य–ता–क्षी,
(१)(२) (३) (४) (५)(६) (७)(८) (९)(१०)(११)(१२)

नगणः जगण जगण रगण गु०
। । ।—। ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ—ऽ
स्मि–त–सु–भ–गा प्रि–य–वा–दि–नी वि–द–ग्धा ।
(१) (२)(३)(४)(५) (६) (७)(८) (९)(१०)(११)(१२)(१३)

---

१ 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति २ 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च **पुष्पिताग्रा**' इति प्रा० पि० सू० २।३०८ ३. 'यस्य प्रथमे नगणौ रगणयगणौ च द्वितीये नगणजगणौ जगणरगणौ गकारश्च भवति तद्वृत्तं–' इति लि. पुस्तके. ४. 'तत्र' इति लि. पु. नास्ति.

नगणः नगणः रगणः यगणः

। । । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

अ–प–ह–र–ति नृ–णां म–नां–सि रा–मा

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

नगणः जगणः जगणः रगणः गु

। । । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

भ्र–म–र–कु–ला–नि ल–ते–व पु–ष्पि–ता–ग्रा ॥

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)

इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता विशेषसंज्ञापनार्थमत्रोच्यते ॥

यवमती रौ जौ, ज्रौ ज्रौ ग् । ५ । ४२ ॥

यस्य प्रथमे पादे रेफ(ऽ।ऽ)जकारौ(।ऽ।) भूयोऽपि रेफ(ऽ।ऽ)जकारौ(।ऽ।) भवत, द्वितीये जकार(।ऽ।)रेफौ(ऽ।ऽ) पुनर्जकार(।ऽ।)रेफौ(ऽ।ऽ) गुरु(ऽ)श्च, तद्वृत्त 'यवमती' नाम । अत्र संप्रदायात्पादव्यवस्था । तत्रोदाहरणम्—

रगणः जगणः रगणः जगणः

ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ।

प–द्म–क–न्तु–को–म–लै क–रे वि–भा–ति

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

जगणः रगणः जगणः रगणः गु

। ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

प्र–श–स्त–म–स्य–ला–ञ्छ–न पै–दे च य–स्याः ।

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)

रगणः जगणः रगणः जगणः

ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ।

सा य–था–न्विता भ–वे–द्व–मा–भि–का–म

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

जगणः रगणः जगणः रगणः गु

। ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

स–म–स्त–भ–न्धु–पू–जि–ता प्रि–या च प–त्युः ॥

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)

---

१ 'इय–'इत्यादि क्लि पु नास्ति २ 'पराक्वती' इत्यपि नामान्तरं श्रीकृष्णमते ३ 'रगणजगणौ भूयोऽपि रगणजगणौ भवतः, द्वितीये जगणरगणौ भूयोऽपि जगणरगणौ गकारश्च तद्वृत्त' इति क्लि पुस्तके ४ 'अत्र' इति क्लि पु. नास्ति ५ 'तत्र' इति क्लि पु नास्ति ६ 'तथा च यस्या' इति क्लि पु॰

यवान्विता[1] यवमतीत्यर्थः ॥

शिखै[2]कोनत्रिंदशदेकत्रिंदशदन्ते ग् । ५ । ४३ ॥

यस्य[3] प्रथमे पादे एकोनत्रिंशद् (२९) अक्षराणि, द्वितीये च एकत्रिंशत् (३१), द्वयोरपि (१. २) पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरु (ऽ), तद्वृत्तं 'शिखा' नाम । 'अर्धे' (पिं० सू० ५।३१) इत्यधिकाराद्द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । 'अन्ते ग्' इति नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेन अयुक्[4](१ ३)पादे अष्टाविंशति(२८)रक्षराणि लघूनि, अन्ते गुरु (१) रेक । युक्(२.४)पादे त्रिंश(३०)ल्लघवः, अन्ते गुरु(१)श्च । तत्रो[5]दाहरणम्—

गु० ऽ

अ[6]भिमतवकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलिमुखरितहरिति मधौ (२९)

गु० ऽ

सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि शय[7]तरणिवितते । (३१).

गु० ऽ

विकसितविविधकुसुमसुलभसुर[8]भिशरमदननिहँत[9]सकलजने (२९).

गु० ऽ

ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु तव विरहदहनविषमशिखा ॥ (३१)

खञ्जा[10] महत्ययुजीति । ५ । ४४ ॥

---

१. 'यवान्वितेति' इति लि. पु०. २ पिङ्गलसूत्र (४।४९) प्राकृतपिङ्गलसूत्र-(१।१२६) बोधित '**शिखा**' छन्दस्त्वस्माद्भिन्नमेव. ३. 'यस्य प्रथमे पादे एकान्नत्रिंशदन्ते ग् यस्य प्रथमे पादे एकान्नत्रिंशदक्षराणि भवन्ति, द्वितीये च एकत्रिंशद् द्वयोरपि पादयोरन्ते च प्रत्येकं गकारस्तद्वृत्तं शिखानाम' इति लि. पुस्तके. ४ 'तेनायुक्पादेऽष्टाविंशतिर्लघवः, अन्ते गुरुश्चैक, युक्पादे त्रिंशल्लघवो गुरुश्चान्ते भवति ।' इति लि. पुस्तके ५. 'तत्र' इति लि. पु. नास्ति ६. 'अभिनव' इति लि. पुस्तके ७ 'मनसिशयवितते' ति लि. पुस्तके, लिखितोदाहरणपुस्तके च ८. 'सुरभि' इति लि. पुस्तके त्रुटितं प्रतिभाति. ९. 'निहित' इति क. मु. पुस्तके १०. 'प्राकृतपिङ्गलसूत्र-(१।१२४) बोधित '**खञ्जा**' छन्दस्त्वस्माद्भिन्नमेव. **खजा**' इति नामान्तरं वृत्तरत्नाकरे.

इयमेव शिखा पूर्वोक्ते महति म्हक्षरे पादे अयुजि(१ १) सति पारिशेष्यादितर स्मिर्थ युजि(२ ४) सति 'गङ्गा' नाम र्दछन्दो भवति । अयमर्थ —एकत्रिंशदक्षरो विषमेः पाद कर्तव्य । एकोनत्रिंशद(२९)क्षरश्च समः पाद । शेष यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम्—

अपगतघनविशददशदिशि हतमनसि परिणतकणकपिलकलमे (११)

प्रविकर्षदसमकुसुमयनपरिमलसुरभिरमरति शरदि समये । (२९)

शुचिशशिमहसि विवृतसरसिरुहि सुरभिमधुलिहि विमलितपरगितटे (२१)

किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥ (२९)

अर्द्धसमवृत्ताधिकारो निवृत्त ।

इति भट्टहलायुधविरचितायां छन्दोवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

यतिर्विच्छेद ॥ ६ । १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति विच्छेदो विश्रामस्थान स च यतिरित्यु च्यते । नन्वत्र शास्त्रे यतिशब्देन व्यवहारादथनामिरर्थक संज्ञाकरणम् । नैष दोष । यतिरिर्त्यागमादिव्याचार्यपारम्पर्यमागता संज्ञेय तनुमध्यादिवत् । तस्याँ शिष्यव्युत्पत्त्य

---

१ 'च' इति लि पु नास्ति २ 'छन्दो भवति' इति लि पु नास्ति ३ विषमपाद ' इति लि पुस्तके ४ 'प्रविकसितसमकुसुमभव' इति क मु पुस्तके प्रविकसदसनकुसुम' इति लि पुस्तके ५ 'सा यतिरुच्यते' इति लि पुस्तके ६ 'यतिरित्येवमादिराचार्यपरम्परागता' इति लि पुस्तके ७ 'तस्मात्' इति लि पुस्तके.

ग्रेमर्थकथनम्[1] 'यतिर्विच्छेदः' इति। अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु[2] च यतिसंज्ञाव्यवहारः। अपि चै[3]व 'यतिः' इत्यधिकार आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः समुद्रेन्द्रियरसादिनिर्देशे[4]पू[5]र्पेति-श्रुते। समुद्रादिशब्दाः साकाङ्क्षत्वात् 'यतिः' इत्यनेनैव संबध्यन्ते। यतिशब्दस्याधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेष्वक्षरेषु यतिः कर्तव्येत्यर्थः सिध्यति। त[6]त्रैषा यत्युपदेशोपनिषद्भवति।

'यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्द्धे तु विशेषतः।
समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥
क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत्।
यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥
पूर्वान्तवत्स्वरः संधौ क्वचिदेव परादिवत्।
द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥
नित्यं प्राक्पदसंब[7]न्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत्।
परेण नित्यसंब[8]न्धाः प्रादयश्च परादिवत्' ॥

'यतिः सर्वत्र पादान्ते' इत्यस्योदाहरणम्—'विशुद्धज्ञानदेहाय' इत्यादि। तस्यैव प्रत्युदाहरणम्—

'नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्धधारिणे' इत्या[9]दि।

'श्लोकार्धे तु विशेषतः' इत्यत्र संधिकार्या[10]भाव स्पष्टविभक्तिकत्वं च विशेषः। तत्रोदाहरणं यथा—

'नमस्यामि सदोद्भूतमिन्धनीकृतमन्मथम्।
ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम् ॥'

अत्र 'ईश्वराख्यम्' इत्यस्य पूर्वमकारेण संयोगो न कर्तव्यः। समासे प्रत्युदाहरणं [यथा]—

'सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी-।
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥'

---

१. 'कथनं' इति लि. पुस्तके. २. 'शास्त्रे च व्यवहारः' इति लि. पुस्तके. ३. 'अयं यतिरिति अधिकार' इति लि. पुस्तके ४. 'समुद्रेन्द्रियरसादिषु' इति लि. पुस्तके. 'समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिषु' इति च क मुद्रितपुस्तके. ५. 'एव' इति लि. पुस्तके नास्ति. ६. 'अत्रैषा' इति क. मुद्रितपुस्तके. ७ 'प्राक्पदसंबद्धाः' इति लि. पुस्तके. ८. 'नित्यसंबद्धाः' इति लि. पुस्तके. ९. 'इत्येवमादि' इति क. मु. पुस्तके. १०. 'संधिकार्याभावात्, स्पष्टविभक्तिकत्वाच्च इति क. मु. पुस्तके.

'समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके' तत्र श्रूयमाणविभक्त्यन्तं व्यक्तविभक्तिकम्, समासान्तभूतविभक्त्यन्तमव्यक्तविभक्तिकम्। तत्रोदाहरणं[यथा]—

'यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु' इत्यादि।

'व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके' इति 'यतिः सर्वत्र पादान्ते' इत्यनेन सम्बध्यते। तत्रोदाहरणम्—

'वशीकृतजगत्कालं कण्ठेकालं नमाम्यहम्।
महाकालं कलाशेषशशिलेखाशिखामणिम्॥'

अपि च।

'नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे॥'
'क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत्।
यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ॥'

तत्रोदाहरणम्—

'पयात्र सप्तसामी,—कटकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ' इत्यादि। तथा—'कूजत्कोयष्टिकोला,—हलमुखरभुवः प्रान्तकान्तारदेशाः' इत्यादि। तथा—'हासो हस्ताग्रसंवा,—हनमपि तुलिता,—द्रीन्द्रसारद्विपोऽसौ' इत्यादि। तथा—'वैरिवानां सयोषा,—रितरुधिरस्त्रवां याननानां पतुणाम्' इत्यादि। तथा—'संन्हे पानीयमाहाद्यति ❖ मदिय पक्षपाती प्रयत्' इत्यादि। समुद्रादावित्ति किम्। पदमध्ये यतिः पादान्ते मा भूत्। सद्यथा—'प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारा —यणचरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम्' इत्यादि।

पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु यतिर्लुप्यति। तत्रोदाहरणम्—

'एतस्या ग,—ण्डतलममल गाहते चन्द्रकक्षाम्' इत्यादि।'एतस्या रा,—जति मुखमिद पूर्णचन्द्रप्रकाशम्।' इत्यादि। तथा—'सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविन्दः शिवः' इत्यादि।

'पूर्वान्तवत्स्वरः संधौ क्वचिदेव परादिवत्'। अस्यार्थः—योऽय पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरसंधौ विधीयते स क्वचित्पूर्वस्यान्तवद्भवति क्वचित्परस्यादिवत्। तथा च पाणिनिस्मरणम्— अन्तादिवच्च' (पा० सू० ६।१।८५)। तत्र पूर्वान्तवद्भावे उदाहरणम्—'स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवाभिरामा'। जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः इत्यादि।

---

१ 'तत्रव्यक्तविभक्तिकम्, समासान्तभूतमव्यक्तविभक्तिकम्' इति लि पुस्तके २ 'तत्रोभयोरुदाहरणम्' इति लि पुस्तके ३ 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति ४ 'द्विपोऽस्य' इति लि पुस्तके ५. 'पक्षे' (?) इति क मु पुस्तके ६ 'हि' इति लि पुस्तके ७ 'तत्र' इति लि पु नास्ति ८ एतदुदाहरण लि पु नास्ति ९ 'आदिवद्भवति' इति लि पुस्तके १० 'पाणिनिस्मरणम्' इति लि पुस्तके

तथा[1]—

'दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना-नन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय[2] नमः शान्ताय तेजसे ॥' इत्यादि ।

परादिवद्भावे उदाहरणम्—

'स्कन्धं विन्ध्याद्रिबुद्ध्या, निकषति महिष-स्याहितोऽसूनहार्षीत्[3]' इत्यादि ।

'शूलं शूलं तु गाढं प्रहर हरहृषीकेशिकेशोऽपि वक्त्रश्चक्रेणाकारि किं नः[4]' इत्यादि ।

तत्र हि स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्भक्तत्वात्तदादिवद्भवति ।

'यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ' इत्यन्तादिवद्भावविधावपि संबध्यते । तेन 'अस्या वक्त्राब्जमवजितपू-र्णेन्दुशोभं विभाति' इत्येवंविधा यतिर्न भवति ।

'यणादेशः परादिवत्' तत्रोदाहरणम्[5]—

'विततघनतुषारक्षोदशुभ्रांशुपूर्वा-
स्वविरलपदमालां श्यामलामुल्लिखन्तं[6] ' इत्यादि ।

'नित्यं प्राक्पदसंबन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत्' तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कर्तव्येत्यर्थः । तत्रोदाहरणम्—

'स्वादु स्वच्छं च[7] हिमसलिलं प्रीतये कस्य न स्यात्' इत्यादि ।

नित्यं प्राक्पदसंबन्धा इति किम् । अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो माभूत् । तद् यथा—

'मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या' इत्यादि[8] ।

तथा[9]—'इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे' इत्यादि ।

'परेण नित्यसंबन्धाः प्रादयश्च परादिवत्' तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः । तत्रो[10]दाहरणम्—

'दुःखं मेऽप-क्षिपति[11] हृदये दुःसहस्त्वद्वियोगः' इत्यादि ।

परेण नित्यसंबन्धा इति किम् । कर्मप्रवचनीयेभ्यः परापि यतिर्यथा[12] स्यात् इति, तत्रोदाहरणम्—

'प्रियं प्रतिस्फुरत्पादे मन्दायन्ते नखत्विषः[13] ।'
'श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि' इत्यादि ।

---

१ 'तथा' इति क मु पुस्तके नास्ति २. 'स्वसंवित्स्वैकमानाय' इति लि पुस्तके. ३ 'अस्तं प्रयास्यन्' इति लि. पुस्तके ४ 'किं न' इति क मु पुस्तके । 'के ते' इति च लि पुस्तके ५ 'इत्यस्य' इति लि पुस्तके ६ 'उल्लिखन्तम्' इति लि. पुस्तके. ७. 'स्वादु स्वच्छं सलिलमपि च' इति क मु पुस्तके ८ 'इति' इति लि पुस्तके. ९ 'तथा' इति लि पुस्तके नास्ति. १० 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति ११. 'प्र-क्षिपति' क. मु. पुस्तके. १२. 'यतिः' इति लि पुस्तके नास्ति १३. 'न खल्विति' इति क. मु. पुस्तके.

अथ तु चादीनां प्रादीनां चैकाक्षरत्वेनैकाक्षराणामेव पादान्ते यत्यावन्तादिवद्भाव उच्यते । नत्वनेकाक्षराणां पदमध्ये यतौ । तत्र हि पदमध्येऽपि चामीकरादिष्विव यतेरभ्यनुज्ञातत्वात् तत्र चादीनामुदाहरणम्—

'प्रत्यावेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम्' इति ।

प्रादीनामुदाहरणम्—

'द्वारास्वप्रमोद हसितमिव परिस्पष्टमासां सखीमि' इत्यादि ।

न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगणनाविधौ ।
पूर्वाचार्यकृतैर्मिश्र्यामिह किंचिदिहोच्यते ॥

(उक्थायाम्) एकाक्षरायाम्—

श्रीच्छन्दः—श्री सा ।

स गो ॥ प्रा॰ पिं॰ सू॰ २।१॥

(अत्युक्थायाम्) द्व्यक्षरायाम्—

कामच्छन्दः—दीहा वीहा ।

कामो रामो ॥ प्रा॰ पिं॰ सू॰ २।४॥

('स्त्री' इति नामान्तरं कामस्य च्छन्द कौस्तुभादौ ।)

मधुच्छन्दः—लहु जुआ ।

महु धुअ ॥ प्रा॰ पिं॰ सू॰ २।६ ॥

महीछन्दः—लगो जहीं ।

मही कही ॥ प्रा॰ पिं॰ सू॰ २।८ ॥

सारुच्छन्दः—सारु एहु ।

गो लि रेहु ॥ प्रा॰ पिं॰ सू॰ २।१० ॥

(मध्यायाम्) त्र्यक्षरायाम्—

तालीच्छन्दः—ताली ए जाणीए ।

गो कण्णो तिण्णो ॥ प्रा॰ पिं॰ सू॰ २।१२ ॥

---

१ 'चैकाक्षरत्वेन' इति क्षि पुस्तके नास्ति २ 'अनेकाक्षराणां वा' इत्यधिक क मु पुस्तके ३ 'न त्वेकाक्षराणाम्' इति क मु पुस्तके ४ 'पदमध्ययतौ' इति क्षि पुस्तके ५ 'इति' इति क्षि पुस्तके नास्ति 'परिस्पष्टमाक्षासखीमि' इति क मु पुस्तके ६ प्रस्तारगणना त्वष्टमाध्याये प्रपञ्चयिष्यते, अत्र तु श्रीमता भगवता पिङ्गलाचार्येण गायत्र्यादुत्कृतिपर्यन्तच्छन्दोऽनुसारीणि वृत्तानि, दण्डकजातयश्च प्रदर्शिता नतूक्थादिच्छन्द पञ्चकानुसारीणि वृत्तानि । तानि च्छन्दांसि प्राकृतपिङ्गलच्छन्दकौस्तुभप्रभृतिग्रन्थोपलभ्यानि प्रदर्श्यन्ते । यथा—७ 'पूर्वाचार्यकृत वृत्तमिह' इति क मु पुस्तके

('नारी' इति नामान्तरं ताल्याश्छन्दःकौस्तुभादौ ।)
प्रियाच्छन्दः—हे **पिए** लेक्खिए ।
अक्खरे तिण्णि रे ॥ प्रा० पिं० सू० २।१४ ॥
('मृगी' इति नामान्तरं प्रियायाश्छन्दःकौस्तुभादौ ।)
शशीच्छन्दः—**ससी** यो जणीयो ।
फणीन्दो भणीओ ॥ प्रा० पिं० सू० २।१६ ॥
रमणच्छन्दः—सगणो **रमणो** ।
सहिओ कहिओ ॥ प्रा० पिं० सू० २।१८ ॥
पञ्चालच्छन्दः—तक्कार जं दिट्ठ ।
पञ्चाल उक्किट्ठ ॥ प्रा० पिं० सू० २।२० ॥
मृगेन्द्रच्छन्दः—णरेन्द्र ठवेहु ।
मिएन्द करेहु ॥ प्रा० पिं० सू० २।२२ ॥
मन्दरच्छन्दः—भो जहि सो सहि ।
मन्दर सुन्दर ॥ प्रा० पिं० सू० २।२४ ॥
कमलच्छन्दः—**कमल** पभण ।
सुमुहि णगण ॥ प्रा० पिं० सू० २।२६ ॥

(प्रतिष्ठायाम्) चतुरक्षरायाम्—

तीर्णाच्छन्दः—चारी हारा इट्ठा कारा ।
वीए कण्णा जाणे **तिण्णा** ॥ प्रा० पिं० सू० २।२८ ॥
('कन्या' इति नामान्तरं तीर्णायाश्छन्द कौस्तुभादौ ।)
धारीच्छन्दः—वण्ण चारि सुद्धि **धारि** ।
विण्णि हार दो स सार ॥ प्रा० पिं० सू० २।३० ॥
नगाणीच्छन्दः—पओहरो गुरुत्तरो ।
नगाणिआ स जाणिआ ॥ प्रा० पिं० सू० २।३२ ॥
सतीच्छन्द.—'**नगौ** सती ॥'
इत्यधिकं छन्द कौस्तुभादावुपलभ्यते । प्राकृतपिङ्गलवृत्तरत्नाकरादौ 'तु' न ।

(सुप्रतिष्ठायाम्) पञ्चाक्षरायाम्—

संमोहाच्छन्दः—**संमोहा**रूअ दिट्ठो सो भूअम् ।
बे कण्णा हारा भूअत्तासारा ॥ प्रा० पिं० सू० २।३४ ॥
('पङ्क्तिः' इति नामान्तर संमोहाख्यच्छन्दस)

---

१. 'तत्र गायत्र्या छन्दसि वृत्तम्' इति लि. पुस्तके । अत्र त्वेकमेव वृत्तं दर्शि
प्राकृतपिङ्गलच्छन्द.कौस्तुभादावुपलब्धानि वृत्तानि प्रदर्श्यन्ते यथा—

तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम्—

तनुमध्या त्यौ ॥ ६ । २ ॥

यस्य पादे तकार (ऽऽ।) यकारौ (।ऽऽ) तत् 'तनुमध्या' नाम वृत्तम् । तत्रो दाहरणम्—

तगणः　यगणः　तगणः　यगणः

ऽ ऽ । — । ऽ ऽ ऽ ऽ । । — ऽ ऽ

ध—न्या प्रि—यु नी—धा फ—न्या त—नु—म—ध्या ।

---

१ षडक्षरचतुष्पादात्मकगायत्रीच्छन्दस प्रस्तारे क्रियमाणे चतुःषष्टिभेदा जायन्ते तत्र त्रयोदशोऽयं भेद', प्राकृतपिङ्गले नाम वर्णितः २ 'तगणयगणौ भवतः' इति छि पुस्तके ३ 'तत्र' इति छि पुस्तके नास्ति ४ 'त्रिगभीरा' इति छि पुस्तके ।

हारीच्छन्दः—आइहि भन्ते हारे सुउत्ते ।

मज्झेक्कग भो हारी अच्छन्दो ॥ प्रा० पिं० सू० २।३६ ॥

('हारीतबन्ध' इति नामान्तरं हारी च्छन्दस)

हंसच्छन्द'—पिङ्गलदिट्ठो भए इ सिट्ठो ।

कण्णइ दिज्जो हंस सुणिज्जो ॥ प्रा० पिं० सू० २।३८ ॥

('पङ्क्तिः' इति नामान्तरं हंसस्य छन्द कौस्तुभादौ, छन्दोमञ्जर्यां च)

यमकच्छन्दः—सुपिअगण सरसगुण ।

सरह गण जमअ भण ॥ प्रा० पिं० सू० २।४० ॥

विदग्धकच्छन्दः—'रो छगो यदा स्याद्विदग्धकः' ।

प्रियाच्छन्द'—'सगौ' प्रिया' इत्यधिक छन्द कौस्तुभवृत्तरत्नाकरादावुपलभ्यते न प्राकृतपिङ्गले ॥

शेषाच्छन्दः— बारहा मत्ता अ कण्णा चीआ होतम् ।

हारा छक्का बन्धो सेसा राआ छन्दो' ॥ प्रा० पिं० सू० २।४२॥

('शेषराज' इत्यपि नामान्तरं रविदासमते, 'विद्युल्लेखा' इति च नामान्तरं वृत्त रत्नाकरादौ शेषाख्यच्छन्दसः) ।

तिलकाच्छन्द'— पिअ तिलअ धुअं सगणेण जुअम् ।

छअ वण्ण पओ कल अट्ठ धओ ॥ प्रा० पिं० सू० २।४४॥

(रविदासमते 'डिल्ला, भद्र' इति नामान्तरे तिलकाच्छन्दस)

विज्जोहाच्छन्दः—'अक्खरा जे छआ पाअ पाअ ट्ठिआ ।

मत्त पञ्च दुणा विण्णि जोहागणा' ॥ प्रा० पिं० सू० २।४६ ॥

('विमोहा' इति नामान्तरं वाणीभूषणे, 'मल्लरी' इति छन्द कौस्तुभादौ विज्जो हाख्यच्छन्दस)।

तगण यगणः तगण यगण

ऽ ऽ ।—। ऽ•ऽ, ऽ ऽ ।—। ऽ • ऽ

श्रो–णी–स्त–न–गु–र्वी भू–र्यो–त्प–ति–भो–ग्या ॥

अत्र तु पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्तव्य इत्याम्नायः ॥

(उष्णिहि)

कुमारललिता ज्सौ ग् ॥ ६ । ३ ॥

यस्य पादे जकार (।ऽ।) सकारौ (॥ऽ) गकार (ऽ) श्च तद्वृत्तं 'कुमारललिता' नाम। त्रिभिश्चतुर्भिश्च यत्युपदेशं वर्णयन्ति । तत्रोदाहरणम्—

जगण सगण गु० जगण सगण गु०

। ऽ ।—। । ऽ—ऽ । ऽ ।—। । ऽ—ऽ

य–दी–य–र–ति–भू–मौ वि–भा–ति–ति–ल–का–ङ्क ।

जगण सगण गु० जगण सगण गु०

। ऽ ।—। । ऽ—ऽ । ऽ ।–। । ऽ ऽ

कु–मा–र–ल–लि–ता–सौ कु–ला–न्य–ट–ति ना–री ॥

---

१. 'उर्वीपतिभोग्या' इति लि पुस्तके २ अत्र त्वेकमेव वृत्तं दर्शितम्, प्राकृतपिङ्गलच्छन्द कौस्तुभप्रभृतिग्रन्थोपलब्धानि वृत्तानि प्रदर्श्यन्ते यथा— ३. 'जगण सगणौ गकारश्च भवति इति लि पुस्तके , ४ 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति

चतुरंसाच्छन्दः—'ठउ **चउरंसा** फणिवइभासा ।
दिअवरकण्णो फुल रसवण्णो ॥' प्रा० पिं० सू० २१४८ ॥

(**'शशिवदना, चण्डरसा, चतुर्वर्णा'** इति नामान्तराणि छन्दःकौस्तुभादौ **चतुरंसा**ख्यच्छन्दसः) ।

मन्थानच्छन्दः—'कामावआरेण अद्धेण पाएण ।
मत्ता दहा सुद्ध **मन्थान** सो मुद्ध ॥' प्रा० पिं० सू० २१५१ ॥

शङ्खनारीच्छन्दः—'खडावण्णवद्धो भुअङ्गापअद्धो ।
पआ पाअ चारी कही **संखणारी** ॥' प्रा० पिं० सू० २१५३ ॥

(**'सोमराजी, शङ्खधारी'** इति नामान्तरे छन्दःकौस्तुभादौ **शङ्खनार्या**ख्यच्छन्दसः) ।

मालतीच्छन्दः—'धअं सरवीअ मणीगुण तीय ।
दई लहु अन्त स **मालइ** कन्त ॥' प्रा० पिं० सू० २१५५ ॥

(**'सुमालतिका'** इति नामान्तर वाणीभूषणे **मालत्याख्य**च्छन्दस) ।

दमनकच्छन्दः—'दिअवर किअ भणहि सुपिअ ।
दमणअ गुणि फणिवइ भणि ॥' प्रा० पिं० सू० २१५७ ॥

वसुमतीच्छन्दः—'त्सौ चेद्व**सुमती**' इत्यधिकं छन्द कौस्तुभादौ ।

अत्र केचिद् द्वाभ्यां (२) पञ्चभि (५) श्च यतिमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणम्—

जगणः　सगणः　गु　　जगणः　सगणः　गु
। ऽ ।—। । ऽ—ऽ　　। ऽ ।—। । ऽ ऽ
इ–न्द(२)व–द–न–प–द्म(५)　प्रि–ये(२) त–व वि–भा–ति(५),

जगणः　सगणः　गु　　जगणः　सगणः　गु
। ऽ ।—। । ऽ—ऽ　　। ऽ ।—। । ऽ ऽ
इ–ह (२),प्र–ज–ति सु–न्भे (५)　म–नो(२)भ्र–म–र–तां मे (५) ॥

(भैरवीपि)

माणवकाक्रीडितक भ्तौ ल्गौ ॥ ६ । ४ ॥

यस्य पादे भकार (ऽ।।) तकारौ (ऽऽ।) लकार (।) गकारौ (ऽ) च तद् 'माणवका-क्रीडितक' नाम वृत्तम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

---

१ 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति　२—'अत्र तु चत्वार्येव वृत्तानि दर्शितानि परंतु प्राकृतपिङ्गलच्छन्द कौस्तुभप्रभृतिच्छन्दोग्रन्थेष्वन्यान्यपि छन्दांस्युपलभ्यन्ते । यथा—' इति लि पुस्तके　३ 'मगणतगणौ, इति लि पुस्तके　४ 'माणवकाक्रीडितं' नाम लि पुस्तके—'माणवकम्' इति नामान्तरं छन्दःकौस्तुभवृत्तरत्नाकरादौ॥

समानिकाच्छन्दः—'चारि हार किज्जही तिण्णि गन्ध दिज्जही ।
सत्त अक्खरा ठिआ सा समाणिआ पिआ ॥ प्रा पिं सू० २।५९ ॥

सुवासच्छन्द —'भणउ सुवासउ लहु सुविसेसउ ।
रचि चउमत्तह भगणह अन्तह ॥ प्रा० पिं० सू० २।६१ ॥

करहञ्चीच्छन्दः—'चरण गण विप्प पढम लइ थप्प ।
जगण तसु अन्त सुणइ करहञ्च ॥ प्रा० पिं० सू० २।६३ ॥

शीर्षाच्छन्दः—'सत्ता दीहा जाणेही कण्णा ती गो माणेही ।
चाउद्दाहा मत्ताणा सीसारूअं छन्दाणा ॥' प्रा० पिं० सू० २।६५॥

मधुमतीच्छन्दः—'ननगा मधुमती ॥
मदलेखाच्छन्दः— म स्गौ मदलेखा ॥
चूडामणिच्छन्दः— चूडामणिस्तभगाः ॥'
हंसमालाच्छन्दः— सरगा हंसमाला ॥
मधुमत्यादीनि चत्वारि वृत्तानि छन्दःकौस्तुभादावेवोपलभ्यन्ते, न प्राकृतपिङ्गले

तुङ्गाच्छन्दः—'तरलणअणि तुङ्गो पढमगणसुरंगो ।
णगणजुअलबद्धो गुरुजुअलपसिद्धो ॥' प्रा० पिं० सू० २।७३ ॥

भगणः तगण ल० गु० भगण. तगण. ल० गु०

S I I—S S I—I—S S I I—S — S I—I—S

माणव–का(४)क्रीडि–त–कं, (४)यः कुरु–ते,(४)वृद्ध–व–याः ।

भगण तगण ल० गु० भगण. तगणः ल० गु०

S I I—S S I—I S S I I—S S I—I—S

हास्यम–सौ(४),याति ज–ने, (४) भिक्षुरि–व,(४)क्लीच–प–ल. ॥

अत्र चतुर्भि (४) श्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

चित्रपदा[1] भौ गौ ॥ ६ । ५ ॥

यस्य पादे भ[2]कारौ (ऽ।।·ऽ।।) गकारौ (ऽ ऽ) च भवतस्तत् 'चित्रपदा' नाम वृत्त तत्रोदाहरणम्—

भगण. भगण गु० गु० भगण भगण गु० गु०

S I I—S I I—S S S I I — S I I S S

यस्य मु–खे प्रिय–वा–णी चेतसि सज्जन–ता–च ।

भगण भगण गु० गु० भगण. भगण गु० गु०

S I I—S I I—S—S S I I—S I I S—S

चित्रप–दा पि च लक्ष्मी—स्तं पुरु–षं न ज–हा–ति ॥

विद्युन्माला मौ गौ ॥ ६ । ६ ॥

---

१ लिखितपुस्तके पञ्चमं षष्ठं च सूत्रे चित्रपदाविद्युन्मालालक्षणात्मके चतुर्थपञ्चमत्वेन सवृत्ति सोदाहरणं च वर्तेते । माणवकाक्रीडितलक्षणात्माकसूत्रं च षष्ठत्वेन निर्दिष्टम् । उक्ताष्टाक्षरप्रस्तारभेदाना मध्ये पञ्चपञ्चाशत्तमो (५५) भेदश्चित्रपदेति नाम्ना प्रसिद्धः । **'वितान'** इति नामान्तर **चित्रपदायाः** 'वितानमन्यत्' पिं० सू० ५।८ इति रीत्या. २. 'भगणौ' इति लि. पुस्तके.

कमलच्छन्दः—'पढम गण विप्पओ विहु तह णरेंदओ ।

गुरुसहित अन्तिणा **कमल** एम भत्तिणा ॥' प्रा० पिं० सू० २।७५॥

पद्ममालाच्छन्दः—'**पद्ममाला** च रौ गौ'
सुचन्द्राभाच्छन्दः—'**सुचन्द्राभा** यूरौ ग्लौ' } (छन्द कौस्तुभादौ ॥)
सुविलासाच्छन्दः—'**सुविलासा** सरौ ग्लौ हि

गजगतिच्छन्दः—'नभलगा **गजगतिः**' (छन्दोमञ्जर्याम्)

अचलच्छन्दः—'वसुलम**चल**मिति'
कमलच्छन्दः—'**कमल**मिति पञ्चलम्'
अञ्चलच्छन्दः—'रगणयुत**मञ्चलम्**' } (क्वचित्)
लताछन्दः—'रौ यलौ गुरु स्याल्लता

अत्र पादान्ते यतिः ।

यस्य पादे मकारौ (SSS,SSS) गकारौ (S.S) च तद् 'विद्युन्माला' नाम वृत्तम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

मगणः　मगणः　गु　गु
S S S—S　S S S　S—S
विद्युन्मा—ला(४),लोलान् भो—गान्

मगणः　मगण　गु　गु
S S S—S　S S—S—S
मुक्त्वा मु—क्तौ(४) यत्नं कु—र्यात् ।

मगणः　मगणः　गु　गु
S S S—　S S S—S—S
ध्यानोत्प—न्न (४),नि सा—मा—न्य

मगणः　मगणः　गु　गु
S S S—S　S S—S—S
सौख्यं भो—(४) क्तुं यद्या—का—ङ्क्षेत् ॥

अत्र चतुर्भि (४) श्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

हंसरुतं म्नौ गौ ॥६ । ७ ॥]

यस्य पादे मगण (SSS) नगणौ (।।।) गकारौ (S.S) च भवतस्तद् 'हंसरुत' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

मगणः　नगणः　गु　गु　मगणः　नगणः　गु　गु
S S S—। । ।—S　S　S S S—। ।।S—S—S
लावण्यं वपुषि का—न्ते लोकातीत—समति—सौ—म्यम् ।

मगणः　नगणः　गु　गु　मगणः　नगणः　गु　गु
S S S—। । ।—S—S　S S S—। । ।—S—S
नैष्ठुर्यं मनसि य—त्ते तन्मिथ्य किमिति य—त्से ॥

---

१ 'मगणौ गकारौ च भवत ' लि पुस्तके　२ उक्ताष्टाक्षरप्रस्तारे सर्वगुर्वात्मक आद्यो भेदो 'विद्युन्माला' इति नाम्ना प्रसिद्ध विज्जुमाला मत्ता सोला पाए कण्णा चारी लोला । एअं रूअं चारी पाआ मत्ती खत्ती मिश्र राआ ॥ प्रा० पिं० सू० २।६७ । विद्युल्लेखा इति नामान्तरम् एतदतिरिक्तानि 'समानिका-प्रमाणिका-वितान-नाराचक'-प्रभृतीनि च्छन्दांसि पञ्चमाध्याये समालोच्यानि ३ लि पुस्तके 'वृत्त' इति नास्ति । ४ चतुर्भिश्चतुर्भिर्यतिरित्युपदेश' इति लि पुस्तके ५ उक्ताष्टाक्षरप्रस्तारभेदेषु सप्तपञ्चाशत्तमो भेदो (५७) 'हंसरुत' इति नाम्ना प्रसिद्धः लिखितपुस्तकेऽस्य सूत्रस्य संख्या नवमत्वेन, भुजगशिशुसृतालक्षणात्मकस्याग्रिमसूत्रस्य चाष्टमत्वेन निर्देश । ६ 'गकारद्वयं च भवति इति लि पुस्तके

(वृहत्याम्)

१ अत्र तु द्वावेव भेदौ संदर्शितौ परन्तु प्राकृतपिङ्गलच्छन्दःकौस्तुभप्रभृति-ग्रन्थेषूपलब्धा भेदाः प्रकाश्यन्ते यथा—

महालक्ष्मीच्छन्दः—'दिट्ठ जोहा गणा तिण्णिआ णाअराएण जा विण्णिआ।
मासअद्धेण पाअ ट्ठिअ जाण मुद्धे महालच्छिअम्॥'
प्रा० २।७७॥

सारङ्गिकाच्छन्दः—'दिअवर कण्णो सअणं पअ पण मत्तागणणम्।
सुरमुणिमत्ता लहिअ सहि सरंगिका कहिअम्॥'
प्रा० २।७९॥

'सारसा, शार्ङ्गिका' इत्यपि नामान्तरे सारङ्गिकायाः (क्वचित्)।

पाइत्ताच्छन्दः—'कुन्तीपुत्ताजुअ लहिअ तीए विप्पो धुअ कहिअम्।
अन्ते हारो जह जणिअ पाइत्तारूअ उ कहिअम्॥प्रा० २।८१

'कुसुमवती, पवित्रा' इति नामान्तरे पाइत्ताख्यस्य।

कमलच्छन्दः—'सरसगणरमणिआ दिअगणजुअ पलिआ।
गुरु धरिअ पइपनु दहकलअ कमलनु॥' प्रा० २।८३॥

'कमला' इत्यपि च नामान्तरे कमलस्य (क्वचित्)।

विम्बच्छन्दः—'रइअ फणि विम्ब एसो गुरुजुअल सव्वसेसो।
सिरहि ठिअ मज्झ राओ गुणह गुणि एसहाओ॥' प्रा० २।८५

'विम्बा' इति नामान्तरं क्वचित्। वाणीभूषणे तु गणभेदेन विम्बलक्षणमुक्तम्

तोमरच्छन्दः—'जसु आइ हत्थ विआण तह व पओहर जाण।
पभणेइ णाअणरिन्द इम माणु तोमरछन्द॥' प्रा० २।८७॥

पामालीच्छन्दः—'णाआराआ जप्पे सारा ए चारी कण्णा हन्ते हाराए।
अट्ठादाहा मत्ता पाआए रूआमाली छन्दा जम्पीए।
प्रा० २।८९॥

'रूपामाला' इति नामान्तर रूपामाल्याः क्वचित्॥

मणिमध्यच्छन्दः—'स्यान्मणिमध्यं चेद्भमसाः।' छन्द कौस्तुभे।

स्निग्धाच्छन्दः—'स्निग्धा स्याद्भममा यत्र हराननयुगैर्यतिः।' (श्रीकृष्ण)

भुजङ्गसंगताच्छन्दः—'सजरैर्भुजङ्गसंगता।' छन्द कौस्तुभे।

भद्रिकाच्छन्दः—'भद्रिका भवति रो नरौ' वृत्तरत्नाकरे.

लताच्छन्दः—'रो यलौ गुरु स्याल्लता' क्वचित्।

वीरलक्ष्मीच्छन्दः—'वीरलक्ष्मीरियं रत्रया' क्वचित्।

कुसुमिताच्छन्दः—कुसुमिता नरौ रो यदा। (क्वचित्)।

१भुजगशिशुसृता नौ म् ॥ ६ । ७ ॥

यस्य पादे नकारौ (।।। ।।।) मकार (ऽऽऽ) श्च भवति तत् 'भुजगशिशुसृता' नाम वृत्तम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः मगणः　नगणः नगणः मगणः
। ।—। ।।—ऽ ऽ ऽ　। ।।—। ।।—ऽ ऽ ऽ
इयम-धिकत-र,(७)रम्या　विकच—कुवल—य(७),श्यामा ।
नगणः नगणः मगणः　नगणः नगणः मगणः
। । ।—। ।।—ऽ ऽ ऽ　।।।—।।।—ऽ ऽ ऽ
र-म-य-ति हृद-य(७)यूनां　भुजग-शिशुसृ-ता,(७)नारी ॥

वक्रगतिरित्यर्थ ॥ शिशुशब्दस्य सार्थकत्वादन्यैरप्युक्तम् ।

अभ्यसता नु तरणीगतिवक्रभावा-
न्नुन्मूलिता फणिशिशो भवतापराधा । इति

सप्तभिर्द्वाभ्यां च यतिरित्याम्नाय ॥

२हलमुखीर्नौ स् ॥ ६ । ८ ॥

यस्य पादे रेफ (ऽ।ऽ) नकार (।।।) सकारा (।।ऽ) भवन्ति तद्वृत्त 'हलमुखी' तत्रोदाहरणम्—

रगण　नगणः सगणः　रगण　नगणः सगण
ऽ । ऽ —　। ।—।।ऽ　ऽ । ऽ　। ।।　। । ऽ
गण्डयो (३) –रतिश–यकृश, (६) यन्मुख, (३) प्रकट–दशनम् (६) ॥
रगणः　नगणः सगण　रगण　नगणः सगणः
ऽ । ऽ — । ।।—। । ऽ　ऽ । ऽ — । । —।। ऽ
आयतं,(३) कलह–निरतं (६) तां प्रिय, (३) त्यज ह–लमुखीम् (६) ॥

त्रिभि षड्भिश्च यतिरित्याम्नाय ।

---

१ चतुष्पादाधबृहतीपादघटकीभूतानां नवाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे द्वादशाधिक पञ्चशतभेदा (५१२) भवन्ति । तत्र (६४) चतुःषष्टितमोऽयं भेदो 'भुजगशिशु भृता' इति नाम्ना प्रसिद्ध, अस्या एव 'भुजगशिशुभृता', 'भुजगशिशुयुता' 'भुजगशिशुसृता', 'भुजगशिशुसुता' इति नामान्तराणि छन्द कौस्तुभादौ लभ्यन्ते । २ 'नगणौ मगणश्च' इति पु २ उक्तनवाक्षरप्रस्तारस्यैकपञ्चाशदधि कद्विशततमोऽयं भेदो (२५१) 'हलमुखी' ति नाम्ना ख्यात ॥ कलिकातामुद्रिते प्राचीनपुस्तके हसरुस्तल्लक्षणसूत्रस्यासाव सूत्रात् प्रथम निर्देश । भ्रममूलोऽत्र समावेश इति ज्ञायते । ४ 'तद् हलमुखी नाम । उदाहरणम्' इति पुस्तके ।

(पङ्क्तौ[1])

शुद्धविराड्[2] मसौ[3] जगौ ॥ ६ । ९ ॥

यस्य पादे मकार[4] (ऽऽऽ) सकार (।।ऽ।) जकार (।ऽ।) गकारा (ऽ) भवन्ति तद्वृत्तं 'शुद्धविराड्' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

मगण सगण जगण गु० मगण सगण जगण गु०

ऽ ऽ ऽ—। । ऽ—। ऽ।—ऽ ऽ ऽ ऽ—। । ऽ—। ऽ ।—ऽ

विश्वं ति–ष्ठ–ति कु–क्षिकोट–रे वक्षे य–स्य स र–स्वती स–दा ।

मगण सगण जगण गु० मगण सगण जगण गु०

ऽ ऽ ऽ—। । ऽ—। ऽ ।—ऽ ऽ ऽ ऽ—। । ऽ—। ऽ।ऽ—ऽ

अस्मद्गु–रुपिता–महो गु–रुर् ब्रह्मा शु–द्धविराड् पुनातु नः[5] ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

१—पङ्क्तिच्छन्दःपादघटकीभूतानां दशाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे चतुर्विंशत्यधिकसहस्रभेदा (१०२४) जायन्ते तेष्वत्र षडेव भेदाः प्रदर्शिता सन्ति. परंतु प्राकृतपिङ्गलच्छन्द कौस्तुभादिग्रन्थेषूपलभ्यमाना भेदा अपि प्रदर्श्यन्ते । यथा—

सारवतीच्छन्दः—'दीह लहूजुअ दीहलहू **सारवई** धुअ छन्द कहू ।
अन्त पओहर ठाउ धआ चोदहमत्तविरामकआ ॥'
प्रा० २१९५ ॥

'हारवती' इत्यपि नामान्तरं **सारवत्याः** ।

सुषमाच्छन्दः—'कण्णो पढमो हत्थो जुअलो कण्णो तिअलो हत्थो पअलो ।
सोला कलआ छक्का वलआ एसा **सुसमा** दिट्ठासुसमा' ॥
प्रा० २१९७ ॥

अमृतगतिछन्दः—'दिअवर हार पअलिआ पुण वि तह ट्ठिअ करिआ ।
वसुलहु वे गुरुसहिआ **अमिअगई**, धुअ कहिआ ॥'
प्रा० २१९९ ॥

'त्वरितगतिः, अमृततिलका, अमृतगतिका' इति नामान्तराणि **अमृतगतेः**

मनोरमाच्छन्दः—'नरजगैर्भवेन्**मनोरमा** ।' छन्द कौस्तुभे ।

पथ्याच्छन्दः—'रो यजौ च **पथ्या** गुरूत्तरा ।' क्वचित् ।

दीपकमालाच्छन्दः—'**दीपकमाला** भो मजौ गुरु ।' क्वचित् ।

हंसीच्छन्दः—'**हंसी** मभनगयुता ।' वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे ।

---

२. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चचत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽयं भेदः (३४५) **'शुद्धविराट्'** नाम्ना प्रसिद्ध । **'विराट्'** इत्यपि नामान्तरं क्वचित् । ३. 'मसौ ज्गौ इति लि. पुस्तके ४. 'मगणसगणजगणगकारा भवन्ति लि. पुस्तके । ५. 'वः' लि. पुस्तके.

पैणवो म्नौ यगौ ॥ ६ । १० ॥

यस्य पादे मकार (SSS) नकार (।।।) यकार (।SS) गकारा (S) भवन्ति तद्वृत्तं 'पणवो' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

मगणः　नगणः　यगणः　गु　मगणः　नगणः　यगणः　गु

S S S—। । ।—। S S—S　S । S—। । ।—। S S—S

मीमांसा–रस (५)म–मृत पी–त्वा शास्त्रोक्ति पटु(५)रि–तरा मा–ति ।

मगणः　नगणः　यगणः　गु　मगण　नगणः　यगणः　गु

S S S—। । ।—। S S—S　S ᴗ ᴗ—। । ।—। S S—

एष सं–सदि(५)धि–षुपां म–ध्ये　जल्पामो भय–(५),प–णव भ–त्वात् ॥

अत्र पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः ॥

रुक्मवती भ्मौ सगौ ॥ ६ । ११ ॥

यस्य पादे भकार (S।।) मकार (SSS) सकार (।।S) गकारा (S) भवन्ति तद्वृत्त 'रुक्मवती' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

भगणः　मगणः　सगण　गु　भगण　मगणः　सगण　गु

S । ।—S S S—। । S—S　S । ।—S S S—। । —S

पादत–ले पद्मो–दरगौ–रे राजति यस्या ऊ–र्ध्वगरे–खा ।

भगणः　मगणः　सगणः　गु　भगणः　मगणः　सगण　गु

S । ।— S S—। । S—S　S । ।—S S S—। । S—S

सा भव–ति श्री ल–क्ष ण यु–क्ता　रुक्मव–ती सौभा–ग्यवती च ॥

मँयूरसारिणी र्जौ र्गौ ॥ ६ । १२ ॥

यस्य पादे रेफ (S।S) जकारौ (।S।) रेफ (S।S) गकारौ(S)च तद्वृत्त 'मयूरसारिणी नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

---

१ उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्यैकविंशत्यधिकशततमोऽयं भेद (१२१) 'पणव' नाम्ना स्यात् । 'प्रणव' इत्यपि नामान्तरम् ।　२ मगणनगणयगणगकारा' इति पुस्तके ।
३ उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्य नवनवत्यधिकशततमोऽयं भेदो (१९९) 'रुक्मवती' नाम्ना प्रसिद्ध । अस्या नामान्तराणि यथा—'रूपवती' इति छन्दोमञ्जरी, 'चि लाश'क्वचित्, 'चम्पकमाळा' प्राकृतपिङ्गळे । तल्लक्षण यथा—

'हार ठवीजे काहलजुअे कुन्तिभपुत्ता एगुरुजुत्ता ।

हत्य करीजे हार ठवीजे चम्पकमाला छन्द कहीजे ॥ प्र २।९३॥

पादान्ते यति ॥　४ मगणमगणसगणगकारा' इति पुस्तके　५. उक्तदशाक्षर-प्रस्तारस्यैकसप्तत्यधिकशततमोय भेदो 'मयूरसारिणीनाम्ना' प्रसिद्ध । ६ रगणजगणौ रगणगकारौ च भवत' इति पुस्तके

रगणः जगण रगण गु० रगणः जगण रगण गु०

ऽ ।ऽ—।ऽ।—ऽऽ।—ऽ ऽ।·ऽ—।ऽ।—ऽ।·ऽ—ऽ

या वना–न्तराण्यु–पै ति र–न्तुं या भु–ज–ङ्ग भोग–मुक्तचि–त्ता।

ऽ ।ऽ—।ऽ।—ऽ।ऽ—ऽ ऽ·।ऽ—।ऽ।—ऽ·।·ऽ—

या द्रुतं प्रयाति सन्नतां–सा ता मयू–रसारि–णीं विज–ह्यात् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

मत्ता[2] म्भौ स्गौ ॥ ६ । १३ ॥

यस्य पादे मकार[3] (ऽऽऽ) भकार (ऽ।।) सकार (।।ऽ) गकारां (ऽ) तद्वृत्तं 'मत्ता'नाम। तत्रोदाहरणम्—

मगण भगण सगणः गु० मगण भगणः सगणः गु०

ऽ ऽऽ—ऽ ।।—।।ऽ—ऽ ऽ·ऽ·ऽ—ऽ ।।—।।ऽ—ऽ

स्वैरोल्ला–पैः(४),श्रुति–पटुपे–यैर् (६) गीतक्री–डा(४)सुर–तविशे–षैः (६)।

मगणः भगण सगण गु० मगण भगण सगण गु०

ऽ ऽ ऽ—ऽ ·।।—।।ऽ—ऽ ऽ ऽ ऽ—ऽ ·।।—।। ऽ—ऽ

वासागा–रे(४)कृत–सुरता–नां (६) मत्ता ना–री(४)रम–यति–चे–त (६) ॥

चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

उपस्थिता[4] त्जौ ज्गौ ॥ ६ । १४ ॥

यस्य पादे तकार[5] (ऽऽ।) जकारौ (।ऽ।), जकार (।ऽ।) गकारौ (ऽ) च तद्वृत्तं 'उपस्थिता' नाम। तत्रोदाहरणम्—

तगण जगण जगण गु० तगण जगण जगण गु०

ऽऽ ।—।ऽ।—।ऽ।—ऽ ऽऽ·।—।ऽ।—ऽ।।—ऽ

एषा(२)ज–गदेक–मनोह–रा (८),कन्या(२)क–नकोज्ज्व–लदीधि–तिः (८)।

---

१. 'सक्तचित्ता' लि पुस्तके. २. उक्तादशाक्षरप्रस्तारस्यैकचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽयं भेदो (२४१) '**मत्ता**' नाम्ना प्रसिद्धः। ३. 'मगणभगणसगणगकारा' लि. पुस्तके। ४. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽयं भेदः (३६५) '**उपस्थिता**' नाम्ना प्रसिद्धः। प्राकृतपिङ्गलादिषु '**संयुता**' '**संयुतका**' इति नामान्तरम्। तल्लक्षणं यथा—

'जसु आइ हत्थ विआणिओ तह वे पओहर जाणिओ।
गुरु अन्त पिङ्गलजम्पिओ सहि छन्द **संजुत** थप्पिओ ॥ २।९१ ॥'

५. 'तगणजगणौ जगणगकारौ च भवतः' इति लि. पुस्तके.

तगणः जगणः जगणः गु		तगणः जगणः जगणः गु

ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ		ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ

लक्ष्मी(२) रि–व दान–व–सूद–न(८),पुण्यै(२)र्नै–रनाय–मुपस्थि–ता (८) ॥

अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

(त्रिष्टुभि)

इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग् ॥ ६ । १५ ॥

---

१ त्रिष्टुप्पादघटकीभूतानामेकादशाक्षराणां प्रस्तारे कृतेऽष्टचत्वारिंशदधिका द्विसहस्रभेदा (२०४८) आयन्ते तेषु द्वादश भेदा एवात्र निर्दिष्टाः परं प्राकृतपिङ्गलच्छन्दःकौस्तुभप्रभृतिग्रन्थेषूपलब्धा बहवो भेदा प्रकाश्यन्ते यथा— २ उक्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽयं (३५७) भेद 'इन्द्रवज्रा' इति नाम्ना प्रसिद्धः । एतल्लक्षण प्राकृतपिङ्गले यथा—

'दिज्जे तआराजुअला पएसु अन्ते णरेन्दो गुरुजुग्गसेसम् ।
जम्पे फणिन्दा धुअ 'इन्दवज्जा' मत्ता दहा अट्ठ समा सुसज्जा ॥' (२।११५)

बन्धुछन्दः—'णीलसरूअह एक करीजे तिण्णि भआगण सत्थ भणीजे ।
सोलह मत्तह पाअ ठवीजे दुग्गुरु अन्तहि बन्धु कहीजे ॥'
प्रा० २।१०१

सुमुखीच्छन्दः—'दिअबर हार लहूजुअला वलअ परिट्ठिअ हत्थअला ।
पअ कल चोदह जम्प अही कइबर जाणइ सो सुमुखी ॥'
प्रा० २।१०३

दमनकछन्दः—'दिअवरजुअ लहुजुअल पअ पअ पअलिअवलअम् ।
चउपद चउवसुकलअं दमणअ फणि भण ललिअम् ॥'
प्रा० २।१०५

मालतीच्छन्दः— कुन्तीपुत्ता पञ्चा दिण्णा जाणीआ
अन्ते कन्ता एक्का हारा माणीआ ।
पाआ पाआ मत्ता दिट्ठा बाईसा
मालत्तीच्छन्दा जम्पन्ता णाएसा ॥ प्रा० २।११२

अनुकूलाच्छन्दः—'स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् ।
अस्या एवानुकूलाया 'मौक्तिकमाला' इति वृत्तरत्नाकरे 'श्रीः' इति वृत्तसारे च नामान्तरे

मोटनकच्छन्दः—'स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ॥'

भद्रिकाच्छन्दः— ननरलगुरुभिस्तु भद्रिका ॥' छन्दःकौस्तुभादौ

उपस्थिताच्छन्दः—'उपस्थितमिदं ज सतगौ ग ॥' वृत्तसारप्रभृतिषु

यस्य पादे तकारौ (ऽऽ।॰ऽऽ।) जकार (।ऽ।) गकारौ (ऽ) गकार (ऽ) श्च, तद्वृत्तं 'इन्द्रवज्रा' नाम। तत्रोदाहरणम्—

तगण तगणः जगण गु॰ गु॰ तगण तगण जगण गु॰ गु॰
ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ ऽ ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ—ऽ
यस्यां त्रि–षट्सप्त–ममक्ष–रं स्याद् ह्रस्वं सु–जङ्घे न–वमं च–त–द्वत्।
तगण तगणः जगण गु॰ गु॰ तगण तगण जगण गु॰ गु॰
ऽ ऽ ॰ ।—ऽ । ।—। ऽ ऽ—ऽ—ऽ ऽ॰ऽ॰।—ऽ ऽ ॰ ।—। ऽ ।—ऽ—ऽ
गत्या वि–लक्षी कृ–तहंस–का–न्ते तामिन्द्र–वज्रां ब्रु–वते क–वी–न्द्राः॥

अपि च—

तगण तगण जगण गु॰ गु॰ तगण तगणः जगण गु॰ गु॰
ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ॰ ।—। ऽ ।—ऽ ऽ । ऽ ऽ—। ऽ ।—। ऽ ।—ऽ–ऽ
ये दुष्ट–दैत्या इ–ह भूमि–लो–के द्वेषं व्य–धुर्गो–द्वि–जदेव–स–ङ्घे।
तगण तगण जगण गु॰ गु॰ तगण तगण जगण गु॰ गु॰
ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ ऽ ऽ ऽ ।—। ऽ ।—। ऽ ।—ऽ—ऽ
तानिन्द्र–वज्राद–पि दारु–णा–ङ्गान् व्याजीव–यद्य स–ततं न–म–स्ते॥

तथा—

तगण तगण जगण गु॰ गु॰ तगण तगण जगण गु॰ गु॰
ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ—ऽ ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ—ऽ
गोब्राह्म–णस्त्री–व्र–तिभिर्वि–रु–द्ध मोहात्क–रोत्यल्प–मतिर्नृ– पो यः।

---

१. 'तगणौ जगणौ गकारौ च भवत' लि पुस्तके. २. 'गोब्राह्मणस्त्री' इत्यादि पद्यमेकमेवोदाहृतं लि. पुस्तके.

'शिखण्डितम्' इति नामान्तरम् **उपस्थित**च्छन्दसः छन्द कौस्तुभादौ.
उपस्थिताच्छन्दः—'तजौ जगौ गुरुणेय**मुपस्थिता** स्यात्॥' छन्द कौस्तुभादौ
सान्द्रपदच्छन्दः—'**सान्द्रपदं** भतौ नगलघुभिश्च॥' छन्दःकौस्तुभादौ.
चन्द्रिकाच्छन्दः—'ननगगलर्गैश्च**न्द्रिका** स्यात्॥' वृत्तसारे.
मेरुरूपाच्छन्दः—'म सो गुरुयुग्मं **मेरुरूपा**।' वृत्तसारे
वन्दिताच्छन्दः—'नरगजा गुरु**र्वन्दिता** मता॥' वृत्तसारे
धारावलिकाच्छन्दः—'तो भो जलौ गुरु**र्धारावलिका**॥' वृत्तसारे
उपचित्रच्छन्दः—**उपचित्र**मिदं सससा लगौ॥' वृत्तरत्नाकरे.
कुपुरुषजनिताच्छन्दः—'**कुपुरुषजनिता** ननौ रगौ ग॥' वृ॰ र॰ परि॰
अनवसिताच्छन्दः—'**अनवसिता** न्यौ भ्गौ गुरुरन्ते॥' वृत्तरत्नाकरे.
विध्वङ्कमालाच्छन्दः—'**विध्वङ्कमाला** भवेत्तौ तगौ ग.॥' वृ॰ र॰ परि॰

तगणः　तगणः　जगणः　गु　गु०　　तगण　तगणः　जगणः　गु　गु

ऽ ऽ ।— ऽ ऽ ।— । ऽ ।— ऽ — ऽ　　ऽ ऽ ।— ऽ ऽ ।— । ऽ ।— ऽ — ऽ

तस्येन्द्र–वज्राभि–हतस्य पा–त क्षोणीध–रस्येव भयस्य–घ–स्यम् ॥

पादान्ते यतिः ॥

उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग् ॥ ६ । १६ ॥

यस्य पादे जकार (।ऽ।) तकार (ऽऽ।) जकारा (।ऽ।) गकारौ (ऽ ऽ) च, तद्वृत्तम् ‘उपेन्द्रवज्रा’ नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

जगणः　तगणः　जगणः　गु　गु　जगणः　तगण　जगणः　गु　गु

। ऽ ।— ऽ ऽ ।— । ऽ ।— ऽ — ऽ　। ऽ ।— ऽ ऽ ।— । ऽ ।— ऽ — ऽ

भवम–स्या कुन्द–दसधि–यो ये नमन्ति लक्ष्मीस्त्व–नसेस–ने–ऽपि ।

जगण　तगणः　जगणः　गु　गु　जगण　तगणः　जगण　गु　गु

। ऽ ।— ऽ ऽ ।— । ऽ ।— ऽ — ऽ　। ऽ ।— ऽ ऽ ।— । ऽ ।— ऽ — ऽ

उपेन्द्र–वज्राभि–ककक–दा–स कथं ग—तास्ते रि–पुदार–णा–याम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

आद्यन्तावुपजातयः ॥ ६ । १७ ॥

आद्यन्तौ’–इति अनन्तरोक्तौ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयो पादावाह । तौ यदा विकल्पेन यथेष्ट भवतस्तदा ‘उपजातयः’ प्रस्तारवैभवनाच्चतुर्दशप्रकारा जायन्ते ॥ तत्रोदाहरणम्–

इन्द्रवज्रा　　　　　　　　इन्द्रवज्रा

तगणः　तगण　जगण　गु　गु　　तगणः　तगण　जगणः　गु　गु

ऽ ऽ ।— ऽ ऽ ।— । ऽ ।— ऽ — ऽ　　ऽ ऽ ।— ऽ ऽ ।— । ऽ ।— ऽ — ऽ

अत्रोप जातिर्वि–विधा वि–द–ग्धै　　संयोज्य–ते तु प्र–यहार–का–रे ।

---

१ उक्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्याष्टपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽयं (३५८) भेद ‘उपेन्द्रवज्रा’ इति नाम्ना प्रसिद्धः । एतल्लक्षणं प्राकृतपिङ्गले यथा—

णरेन्द एक्का तअणा सुसज्जा पओहरा कण्णगणा मुणिज्जा ।

उविंद्वज्जा फणिराअदिट्ठा पढन्ति छेआ सुहवण्णसट्ठा ॥ (२।११७।)

२ जगणतगणौ जगणौ गकारो च भवत ’इति लि पुस्तके　३ ‘पादाद्यन्तौ’ लि पुस्तके　४ उपजातयश्च प्रस्तारगत्या चतुर्दश भवन्ति तन्नामलक्षणोदाहरणादीनि प्रदर्श्यन्ते यथा—(अत्रोदाहरणान्यग्रिमपृष्ठे द्रष्टव्यानि) ५. प्रस्तारवशात्’ लि पुस्तके　६ प्रयोज्यते सम्प्रहारकाले’ इति लि पुस्तके

उपेन्द्रवज्रा					उपेन्द्रवज्रा				
जगणः	तगण	जगणः	गु०	गु०	जगणः	तगणः	जगणः	गु०	गु०
I S	I—S S	I—I S	I—S—	S	I S	I—S S	I—I S	I—S—	S
अत प्र—	यत्नः प्र—	थमं[1] वि—	धे—	यो	नृपेण	पुंरत्न—	परीक्ष[2]—	णा—	य ॥

1 'प्रथमो' लि. पुस्तके. २. 'परीक्षणायां' लि पुस्तके.

'कीर्तिं (१) वाणी (२) माला (३) शाला (४) हंसी (५) माया (६) जाया (७) बाला (८) आर्द्रा (९) भद्रा (१०) प्रेमा (११) रामा (१२) बुद्धि (१३) ऋद्धि (१४) स्तासां नामानि (प्रा० पि० सू० २।१२२)

(१) कीर्तिः—

यथा—

'उपेन्द्रवज्रा'					'इन्द्रवज्रा'				
जगण	तगण	जगण	गु०	गु०	तगण	तगण	जगण	गु०	गु०
S S I—	S S I—	I S	I—S—	S	S S I—	S S	I—I S	I—S—	S
स मानु—	षीं मेरु—	सख पि—	तॄ—	णां	कन्या कु—	लस्य स्थि—	तये स्थि—	ति—	ज्ञः ।

'इन्द्रवज्रा'					'इन्द्रवज्रा'				
जगण	तगण	जगण	गु०	गु०	जगण	तगण	जगण	गु०	गु०
S S I—	S S I—	I S	I—S—	S	S S I—	S S	I—I S	I—S—	S
मेना मु—	नीनाम—	पि मान—	नी—	याम्	आत्मानु—	रूपा वि—	धिनोप—	ये—	मे ॥

(कुमारसं० १।१८॥)

(२) वाणी—

यथा—

इन्द्रवज्रा					उपेन्द्रवज्रा				
तगण	तगण	जगण	गु०	गु०	तगण	तगण	जगण	गु०	गु०
S S I—	S S I—	I S	I—S—	S	I S I—	S S	I—I S	I—S—	S
य पूर—	यन्कीच—	करन्ध्र—	भा—	गान्	दरीमु—	खोत्थेन—	समीर—	णे—	न

इन्द्रवज्रा					इन्द्रवज्रा				
तगण	तगण	जगण	गु०	गु०	तगण	तगण	जगण	गु०	गु०
S S I—	S S I—	I S	I—S—	S	S S I—	S S	I—I S	I—S—	S
उद्गास्य—	तामिच्छ—	ति किन्न—	रा—	णां	तानप्र—	दायित्व—	मिवोप—	ग—	न्तुम् ॥

(कुमारसं० १।८॥)

(३) माला—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा　　उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु गु॰ जगणः तगणः जगणः गु गु

। ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ—ऽ　। ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ऽ— —ऽ

कपोल–कण्डूः क–रिभिर्वि–नै–तु　विघट्टि–तानां स–रलद्रु–मा–णाम् ।

इन्द्रवज्रा　　इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु गु　तगणः तगण जगण गु गु

ऽ ऽ ।– ऽ ।–। ऽ ।–ऽ—ऽ ऽ ऽ ।— ऽ ।—। ऽ ।—ऽ—

यत्र स्रु–तक्षीर–तया प्र–सू–त सानूनि गन्धः सु–रभीक–रो–ति ॥

(कुमारसं॰ १।९ ॥)

(४) शाला—

यथा—

इन्द्रवज्रा　　इन्द्रवज्रा

तगण तगणः जगणः गु गु　तगण तगणः जगण गु गु

ऽ ऽ।–ऽ ऽ ।–। ऽ ।—ऽ—ऽ ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।–। ऽ ।—ऽ—

उद्वेज–यत्यङ्गु–लिपार्ष्णि–भा–गान् मार्गे शि–लीभूत–हिमेऽपि य–त्र ।

उपेन्द्रवज्रा　　इन्द्रवज्रा

जगण तगण जगणः गु गु　तगणः तगणः जगणः गु गु

। ऽ ।–ऽ ऽ ।–। ऽ ।—ऽ—ऽ ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।–। ऽ ।—ऽ—ऽ

न दुव–हश्रोणि–पयोध–रा–र्ता भिन्दन्ति मन्दां ग–तिमश्व–मु–ख्य ॥

(कुमारसं॰ १।११ ॥)

(५) हंसी—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा　　इन्द्रवज्रा

जगणः तगण जगणः गु गु　तगणः तगणः जगणः गु गु

। ऽ ।–ऽ ऽ ।–। ऽ ।—ऽ—ऽ　ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ—

पद तु–षारस्रु–तिधौत–र–क्तं यस्मिन्न–दृष्ट्वापि हतद्वि–पा–नाम् ।

उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा

जगण तगण जगण गु० गु० तगण तगण जगण गु० गु०

I S I—S S I—I S I—S—S S S I—S S I—I S I—S—S

विदन्ति मार्गं न खर–न्ध्र–मु–क्तै–र्मुक्ताफ–लैः केस–रिणा कि–रा–ताः ॥

(कुमारस० १।६॥)

'विपरीताख्यानिकी—' (पिं० सू० ५।४८) इत्यनुसारेण 'विपरीताख्यानिः इति नामान्तरं हंसीच्छन्दस ।

(६) माया—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा

जगण तगणः जगण गु० गु० जगणः तगण जगण गु० गु०

I S I—S S I—I S I—S—S I S I—S S I—I S I—S—S

प्रसीद विश्राम्य–तु वीर–व–ज्रं शरैर्म–दीयैः क–तम. सु–रा–रि· ।

उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा

जगज तगण जगणः गु० गु० तगण तगण जगण गु० गु०

I S I–S S I–I S I–S–S S S I—S S I–I S I–S–S

बिभेतु मोघीकृ–तबाहु–वीर्य स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फु–रिताध–राभ्य ॥

(कुमारस० ३।९॥)

(७) जाया—

यथा—

इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा

तगण तगण जगण गु० गु० जगण तगण जगण गु० गु०

S S I—S S I—I S I—S—S I S I—S S I—I S I—S—S

कालक्र–मेणाथ तयो· प्र–वृ–त्ते स्वरूप–योग्ये सु–रतप्र–स–ङ्गे ।

उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा

जगण तगण जगण गु० गु० जगण तगण जगण गु० गु०

I S I—S S I—I S I—S—S I S I—S S·I—I S I—S—S

मनोर–मं यौव–नमुद्व–ह–न्त्या गर्भोऽभ–वद्भूध–रराज–प–त्न्या ॥

(कुमारस० १।१९॥)

(८) बाला—

इन्द्रवज्रा — तगणः तगणः जगणः गु गु | इन्द्रवज्रा — जगणः तगणः जगणः गु० गु

य सर्व-शैलाः प-रिकल्प्य व-त्सं   मेरौ स्थि-ते दोग्ध-रि दोह-द-क्षे ।

इन्द्रवज्रा — तगणः तगणः जगणः गु गु | इन्द्रवज्रा — तगणः तगणः जगणः गु० गु

भास्वन्ति रत्नानि महौष-धी-श्च   पृथूप-दिष्टां दु-दुहुर्ध-रि-त्रीम् ॥

(कुमारसं० १।२ ॥)

(९) आर्द्रा—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा — जगणः तगणः जगणः गु गु | इन्द्रवज्रा — तगणः तगणः जगणः गु गु

दिवाक- राद्रक्ष- ति यो गु-हा-सु   लीनं दि-वाभीत-मिवा-न्ध-का-रम् ।

इन्द्रवज्रा — तगणः तगणः जगणः गु गु | उपेन्द्रवज्रा — जगणः तगणः जगणः गु गु

क्षुद्रेऽपि नूनं श- रणं प्र- प-न्ने   ममत्व-मुच्चैः शि- रसां स-ती-व ॥

(कुमारसं० १।१२॥)

(१०) भद्रा—

यथा—

इन्द्रवज्रा — तगणः तगणः जगणः गु गु | उपेन्द्रवज्रा — जगणः तगणः जगणः गु गु

अस्त्युत्त-रस्यां दि- शि देव-ता-त्मा   हिमाल-यो नाम नगाधि-रा-जः ।

इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा

तगण तगण जगणः गु० गु० जगण तगणः जगण गु० गु०

S S I – S S I – I S I – S – S I S I – S S I – I S I – S – S

पूर्वाप –रौ तोय –निधी व–गा–ह्य स्थितः पृ–थिव्या इ–व मान–द–ण्डः ॥

(कुमारसं० १।१॥)

'आख्यानिकी–' (पिं० सू० ५।३७) इत्यनुसारेण **'आख्यानिकी'** इति नामान्तरं **भद्राच्छन्दस** ।

(११) प्रेमा—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा

जगण तगण जगण गु० गु० जगण तगण जगण गु० गु०

I S I – S S I – I S I – S – S I S I – S S I – I S I – S – S

अनन्त–रत्नप्र–भवस्य य–स्य हिमं न सौभाग्य–विलोपि जा–तम् ।

इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा

तगण तगणः जगण गु० गु० जगण तगणः जगण गु० गु०

S S I – S S I – I S I – S – S I S I – S S I – I S I – S – S

एको हि दोषो गु–णसंनि–पा–ते निमज्ज–तीन्दोः कि–रणेष्वि–वा–ङ्कः ॥

(कुमारसं० १।३॥)

(१२) रामा—

यथा—

इन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा

तगण तगण जगणः गु० गु० तगण तगण जगण गु० गु०

S S I – S S I – I S I – S – S S S I – S S I – I S I – S – S

यश्चाप्स–रोविभ्र–म मण्ड–ना–नां संपाद–यित्रीं शि–खरैर्बि–भ–र्ति ।

उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा

जगण तगण जगणः गु० गु० जगण तगणः जगण गु० गु०

I S I – S S I – I S I – S – S I S I – S S I – I S I – S – S

बलाह–कच्छेद–विभक्त–रा–गाम् अकाल–संध्यामि–व धातु–म–त्ताम् ॥

(कुमारसं० १।४॥)

(१३) ऋद्धि —

यथा—

इन्द्रवज्रा | इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगण गु गु | तगणः तगणः जगण गु गु

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ | ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

प्रसन्न–दिक्पांसु–विविक्त–वा–तं शङ्खस्व–नानन्त–र पुष्प–वृ–ष्टि ।

उपेन्द्रवज्रा | उपेन्द्रवज्रा

जगण तगणः जगणः गु गु | जगणः तगण जगण गु गु

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ | । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

शरीरि–णां स्थाव–रजङ्ग–मा–नां सुखाय तज्ज–न्म–दिन ब–भू–व ॥

(कुमारसं० १।२३ ॥)

(१४) बुद्धि —

यथा—

इन्द्रवज्रा | उपेन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु गु | जगणः तगणः जगण गु गु

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ | । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

यत्रांशु–काक्षेप–विलज्जि–ता–नां यदृच्छ–या किंपु–रुषाङ्ग–ना–नाम् ।

उपेन्द्रवज्रा | उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु गु | जगणः तगणः जगणः गु गु

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ | । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

दरीगृ–हद्वार–विलम्बि–बि–म्बा–स्तिरस्क–रिण्यो ज–लदा भ–व–न्ति ॥

(कुमारसं० १।१४)

एवमन्यान्यप्युपजात्युदाहरणानि कुमारसंभवादिकाव्येषु द्रष्टव्यानि । समवृत्तप्रस्तावेऽपि[1] प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो लाघवार्थं । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्थ–इन्द्रवंशापादयोरपि संकरादुपेजातयो भवन्ति । शालिनी–वातोर्मीपादयो , अन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारेणोपजातयो ज्ञेयाः ।

---

१ क. ग पुस्तके 'अपि' नास्ति । २ अत्र वंशस्थेन्द्रवंशयोरपि प्रस्तारे कृते चतुर्दशधा उपजातयो भवन्ति तासां स्वरूपोदाहरणादीनि यथाक्रम प्रकाश्यन्ते, यथा—

प्रथमो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा | वंशस्थम्

तगण तगण जगण रगणः जगण तगणः जगण रगणः

S S I—S S I—I S I—S I S I S I—S S I—I S I—S I S

किं ब्रूथ रे व्योम–चरा म–हासुरा स्मरारि–सूनुप्र–तिपक्ष–वर्तिनः ।

वंशस्थम् | वंशस्थम्

जगणः तगण जगण रगणः जगण तगणः जगणः रगणः

I S I—S S I—I S I—S I S I S I—S S I—I S I—S I S

मदीय–बाणव्र–णवेद–ना हि सा–धुना क–थं विस्मृ–तिगोच–रीकृता ॥

(कुमारसं० १५।४० ॥)

द्वितीयो भेदः—

यथा—

वंशस्थम् | इन्द्रवंशा

जगणः तगण जगण रगणः तगणः तगणः जगण रगणः

I S I—S S I—I S I—S I S S S I—S S I—I S I—S I S

पुरोग–तं दैत्य–चमूम–हार्णवं द्रष्टाभि–तश्चुक्षु–भिरे म–हा–सुराः ।

वंशस्थम् | वंशस्थम्

जगण तगणः जगण रगण जगणः तगणः जगण रगणः

I S I—S S I—I S I—S I S I S I—S S I—I S I—S I S

स्मरारि–सूनोर्न–यनैक–कोणके ममुर्भ–टास्तस्य–रणेऽव–हेलया ॥

(कुमारसं० १५।४९ ॥)

तृतीयो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा | इन्द्रवंशा

तगण तगणः जगण रगण तगणः तगणः जगण रगणः

S S I—S S I—I S I—S I S S S I—S S I—I S I—S I S

निम्नाः प्र–देशाः स्थ–लतामु–पागमन् निम्नत्व–मुच्चैर–पि सर्व–तश्च ते ।

वंशस्थम्　　　　　　वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः　जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ ।ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

तुरङ्ग-माणां प्र-चलां खु-रै क्षता रथैर्ग-जेन्द्रै प-रित स-मीकृता ॥

(कुमारसं० १४।४२ ॥)

चतुर्थो भेद —

यथा—

वंशस्थम्　　　　　　वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः　जगणः तगणः जगणः रगण

। ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ । ऽ ।— ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

परस्प-रं वज्र-धरस्य सैनिका द्विषोऽपि योद्धु प्र-वरोद्य-तायुधा ॥

इन्द्रवज्रा　　　　　　वंशस्थम्

तगणः तगणः जगण रगणः　जगणः तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ । ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

वैतालि-क ध्यावि-तमान-सत्कमा-भिधान-मीयुर्वि-जयैषि-णो रणे ॥

(कु० सं० १५।५२॥)

पञ्चमो भेदः—

यथा—

इन्द्रवज्रा　　　　　　वंशस्थम्

तगणः तगणः जगणः रगणः　जगणः तगणः जगणः रगण

ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ । ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

ऊर्मीक-तास्या र-विदत्त-दृष्टय समेत्य सर्वे सु-र-सिद्धि-पः पुरः ।

इन्द्रवज्रा　　　　　　वंशस्थम्

तगणः तगणः जगणः रगणः　जगणः तगणः जगण रगणः

ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ । ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

स्वाचः स्व-रेण श्र-वणान्त-शालिना मिथो र-दन्त क-रुणेन निर्ययु ॥

(कु० सं० १५।२४ ॥)

षष्ठो भेद.—

यथा—

इन्द्रवंशा — इन्द्रवंशा

तगण तगण जगण रगण तगण तगण जगण रगण

S S I—S S I—I S I—S I S S S I—S S I—I S I—S I S

अभ्याज—तोऽभ्याग—ततूर्ण—तर्णका—न्निर्याण—हस्तस्य पुरो दु—धुक्षत ।

इन्द्रवंशा — वंशस्थम्

तगण तगण जगणः रगण जगण तगण जगण रगण

S S I—S S I—I S I—S I S I S I—S S I—I S I—S I S

वर्गाद्गवां हुंकृ—तिचारु निर्यती— मरिर्मे—वोरैक्ष—त गोम—तल्लिकाम् ॥

(शिशुपा० १२।४१)

सप्तमो भेद —

यथा—

वंशस्थम् — इन्द्रवंशा

जगणः तगण जगण रगण तगण तगण जगणः रगण

I S I—S S I—I S I—S I S S S I—S S I—I S I—S I S

न जाम—दग्न्य. क्ष—यकाल—रात्रिकृत् स क्षत्रियाणा समराय वल्गति ।

इन्द्रवंशा — वंशस्थम्

तगण तगण जगणः रगणः जगण तगण जगण रगण

S S I—S S I—I S I—S I S I S I—S S I—I S I—S I S

येन त्रि—लोकीसु—भटेन—तेन ते कुतोऽव—काशी स—ह विग्र—हग्रहे ॥

(कु० सं० १५।३७ ॥)

अष्टमो भेद —

यथा—

वंशस्थम् — वंशस्थम्

जगणः तगण जगण रगण जगण तगण जगण रगण

I S I—S S I—I S I—S I S I S I—S S I—I S I—S I S

निवार्य—माणैर—भितोऽनु—यायिभि—र्ग्रहीतु—कामैरि—व तं मु—हुर्मुहु ।

वंशस्थम्　　　　इन्द्रवंशा

जगण　तगण　जगण　रगण　तगण　तगण　जगण　रगण

। ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । । ऽ ऽ ।—ऽ ।—। ऽ ।—ऽ ।ऽ

अपाति गृध्रैर-मिमीलि चाकुलै-र्भविष्य—देवन्म-रणोप-देशिभि ॥

(कु० सं० १५।२९ ॥)

नवमो भेद:—

यथा—

इन्द्रवंशा　　　　वंशस्थम्

तगण　तगण　जगण　रगण　जगण　तगण　जगण　रगण

ऽ ऽ ।—ऽ ।—। ।—ऽ । ऽ । ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ ।

स्वातं स्व—रं रम्य-तुरङ्ग-पुङ्गवे-स्तपस्य—कानां क—नकस्य-स्तीरजः ।

वंशस्थम्　　　　इन्द्रवंशा

जगण　तगण　जगण　रगण　तगण　तगण　जगण　रगण

। ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ ।　ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ ।

गतं दि—गन्तान् प्र—स्तरै स—मीरणै-र्दाहभ्र-म भूरि बभार भूयसा ॥

(कु० सं० १४।२० ॥)

दशमो भेद:—

यथा—

वंशस्थम्　　　　इन्द्रवंशा

जगण　तगण　जगण　रगण　तगण　तगण　जगण　रगण

।　।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—। ऽ ऽ　।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

नितान्त-मुत्तुङ्ग-तरङ्ग-हेपितै-स्दाम-दानद्रि-पर्बृंहि-तै शतै ।

वंशस्थम्　　　　इन्द्रवंशा

जगण　तगण　जगण　रगण　तगण　तगण　जगण　रगण

। ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—। ऽ ऽ　।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

चलद्ध्व-जस्यन्द-ननेमि-नि स्वनै-र्बामुखि-रुच्छ्वास-मयाकु-लं नभ ॥

(कुमारसं० १४।४० ॥)

एकादशो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा — इन्द्रवंशा

तगण तगण जगण रगण तगण तगण जगण रगण

S S I—S S I—I S I—S I S S S I—S S I—I S I—S I S

श्रुत्वेति वाचं वि–यतो ग–रीयसीं क्रोधाद–हंकार–परो म–हासुरः।

वंशस्थम् — इन्द्रवंशा

जगण तगण जगण रगण तगण तगणः जगणः रगणः

I S I—S S I—I S I—S I S S S I—S S I—I S I—S I S

प्रकम्पि–ताशेष–जगन्न–योऽपि स–न्ना–कम्प–तोच्चैर्दि–वमभ्य–धाच्च सः॥

(कु० सं० १५।३८॥)

द्वादशो भेदः–

यथा—

वंशस्था — वंशस्था

जगणः तगण जगण रगण जगण तगण जगणः रगण

I S I—S S I—I S I—S I S I S I—S S I—I S I—S I S

कटुस्व–रै प्राल–पथाम्ब–रस्थिता शिशोर्व–लातषड्ढ्दि–नजात–कस्य किम्।

इन्द्रवशा — इन्द्रवंशा

तगणः तगण जगण रगण तगण तगण जगणः रगण

S S I–S S I—I S I—S I S S S I—S S I—I S I–S I S

श्वान प्र–मत्ता इ–व कार्ति–के निशि स्वैरं व–नान्ते मृ–गधूर्त–का इव॥

(कुमारस० १५।४१॥)

त्रयोदशो भेद —

यथा—

इन्द्रवशा — वंशस्थम्

तगण तगण जगण रगण जगण तगण जगणः रगण

S S I–S S I–I S I—S I S I S I–S S I—I S I—S I S

पद्मै–र–नन्वीत–वधूमु–खद्युतो गता न हंसै श्रि–यमात–पत्रजाम्।

तेया शालिनीवातोर्मीपादयोरन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारेणोपजातयो ज्ञेया· ।

दोधकं भौ भ्गौ ग् ॥ ६ । १८ ॥

यस्य पादे भयर्म्भगणयो (ऽ॥,ऽ॥,ऽ॥) गकारौ (ऽ,ऽ) च भवतस्तद् 'दोधकं' नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम्—

इन्द्रवंशा   इन्द्रवज्रा

तगण· तगण· जगण· रगण·   तगण· तगण· जगण· रगण·

ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

दूरेऽम–बन्मोज–बलस्य गच्छत· शैलोप–मातीत–गजस्य निम्नगा· ।

(शिशुपा० १२।६१ ॥)

चतुर्दशो भेद·—

यथा—

वंशस्थम्   इन्द्रवंशा

जगण· तगण· जगण· रगण·   तगण· तगण· जगण· रगण·

। ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

महाय–मूनाम–भिपा· स–मन्ततः सैनम सद· सु–तराम्–वायुधा· ।

इन्द्रवंशा   इन्द्रवज्रा

तगण· तगण· जगण· रगण·   तगण· तगण· जगण· रगण·

ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ ऽ ऽ ।—ऽ ऽ ।—। ऽ ।—ऽ । ऽ

तस्युर्वि–मभाति–तिपास–सेकुले तस्मान्न–मद्यारि मङ्गि प्र–कोष्ठके ॥

(कुमारसं० १५।६॥)

१ 'तथा' क्वि पुस्तके   २ तुल्यसंख्यवर्णपादयोरेवोपजातित्वमिति न नियम·, किंतु भिन्नसंख्यवर्णपादयोरपि ।

यथा—

"राम लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणामय गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम् ।
राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्तिं
वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम् ॥"

इति पद्ये एकोनविंशत्यक्षरपादकेन (१९) शार्दूलविक्रीडितेन सहैकविंशत्यक्षरपादकस्रग्धरावृत्तस्य पादद्वयेन मिश्रणादुपजातित्वम् । एवमेवान्ययुग्मवृत्तयोरपि संकरादुपजाति· ३ प्रयोगप्रस्तारेणोपजातयो ज्ञेया·' इति पुस्तकान्तरस्य पाठ· ४ 'भभगणयो' इति कस्मिंश्चिन्मुद्रितपुस्तके   ५. एकादशाक्षरप्रस्तारस्योनचत्वारिंशदधिकचतुःशततमो (४३९) भेदो 'दोधक' इति नाम्ना प्रसिद्ध·

मगण भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः भगणः गु० गु०

S·।·।–S।·।–S।।–S–S S।·।–S।·।–S।·।–S–S·

'दोधक–मर्थवि–रोधक–मु–मं स्त्री–चप–लं युधि कातर–चि–त्तम् ।

भगण भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः भगणः गु० गु०

S।·।–S·।।–S।।–S–S· S।। S।।–S·।।–S–S·

स्वार्थप–रं मति–हीनम–मा–त्यं मुञ्चति यो नृप–तिः स सु–खी स्यात् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । दोग्धीति दोधकः । केनाप्युपायेन राजानं दोग्धि ।

शालिनी म्तौ त्गौ ग् समुद्रऋषयः ॥ ६ । १९ ॥

यस्य पादे मगणतगणौ, (SSS. SSI) तगणो, (SSI) गकारौ (S,S) च भवतस्त-द्वृत्तं 'शालिनी' नाम । चतुर्षु, सप्तसु [च] यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगण तगणः तगणः गु० गु० मगण तगणः तगणः गु० गु०

S S S–S·S·।–S S।–S–S S S S–S·S।–S S।–S–S·

शस्त्रस्या–मा(४)स्निग्ध–मुग्धाय–ता–क्षी(७) पीनश्रो–णि(४)र्दक्षि–णावर्त–ना–भिः(७)।

मगण तगणः तगण गु० गु० मगणः तगण तगण गु० गु०

S S S–S S।–S S।–S–S S·S·S–S S।–S S।–S–S·

मध्ये क्षा–मा(४)पीव–रोरुस्त–नी या(७) श्लाघ्याभ–र्तु(४)शालि–नी कामि–नी स्यात्(७)॥

वातोर्मी म्भौ त्गौ ग् च[3] ॥ ६ । २० ॥

यस्य पादे मगणभगणतगणाः (SSS, SII, SSI) गकारौ (S,S) च भवतस्तद्वृत्तं 'वातोर्मी' नाम । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । चकारो यत्यनुकर्षणार्थः । तयोदाहरणम्—

मगण भगण तगण गु० गु० मगण भगण तगण गु० गु०

S S S–S।।–S S।–S–S S S·S–S·।।–S S।–S–S·

यात्युत्से–कं(४)सप–दि प्राप्य–किं–चि–(७)त्स्याद्वा य–स्या(४)श्चप ला चित्त–वृ–त्ति (७) ।

---

१. 'मकारतकारौ तकारगकारौ गकारश्च' इति क. मु. पुस्तके. २. उक्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्योननवत्यधिकद्विशततमोऽयं (२८९) भेदः **'शालिनी'** इति नाम्ना ख्यातः. ३ 'गश्चतु·स्वरा' इति लि. पुस्तकेऽधिकः पाठः. ४. 'मकारमकारतकारा' इति । क. पुस्तके. ५ उक्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चाधिकत्रिशततमो (३०५) भेदो **'वातोर्मी'** इति नाम्ना ख्यात । वातोर्मीशालिन्योर्भगणतगणस्थान एव भेदः । अतएवानयोर्मिश्रणात्पूर्ववदुपजातयो भवन्ति । एकलघुविभिन्नतायामिव लघुद्वयविभिन्नतायामप्युपजातयो भवन्तीति ग्रन्थकृता 'तथा शालिनीत्यादिना' सिद्धान्तितम् ।

मगणः भगणः तगणः ग ग० मगणः भगणः तगणः ग ग०

S S S—S I I—S S I—S—S   S S S—S I I—S S I—S—S

या दीर्घा–श्री(४)स्फुट–शब्दाह्–ह्वा–सा(७)साम्या सा श्री(४)ह्रद–वातोर्मि–मा–ला (७)

वातोर्मीति स्त्रियां 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् ।

भ्रमरविलसिता म्भौ न्लौ ग् ॥ ६ । २१ ॥

यस्य पादे मगणभगणनगणलकारगकारा (SSS, SII, III, I, S) भवन्ति त[1]
'भ्रमरविलसित नाम । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ।

तत्रोदाहरणम्—

मगणः भगणः नगणः ल० ग० मगणः भगणः नगणः ल० ग

S S S—S I I—I I I—I—S   S S S—S I I—I I I—I—S

किं ते भ्र–मं(४)चल–दलक–लि–तं(७) किंवा प–द्मं(४)प्रम–रविल–सि–तम् (७)

मगणः भगणः नगणः ल० ग मगणः भगणः नगणः ल० ग

S S S—S I I—I I I—I—S   S S S—S I I—I I I—I—S

इत्येवं मे(४)जन–पति म–न–सि(७) भ्रान्ति का–न्ते(४)सरि–सरस–र–सि (७)

रथोद्धता र्नौ र्लौ ग् ॥ ६ । २२ ॥

यस्य पादे रगणनगणरगणलकारगकारा (SIS, III, SIS, I, S) भवन्ति[2]
तद्वृत्तं 'रथोद्धता' नाम ।

तत्रोदाहरणम्—

रगणः नगणः रगणः ल ग रगणः नगणः रगणः ल ग

S I S—I I I—S I S—I—S   S I S—I I I—S I S—I—S

या करो–ति विवि–धैर्विटैः स–मं संगतिं परपु–रु रता च या ।

---

१ 'भ्रमरविलसितं म्भौ न्लौग् समुद्रऋषय' इति खि पुस्तके पाठः । वृत्तरत्नाक[र]
च 'भ्रमरविलसितम्' इत्येव नामास्य वृत्तस्य २ 'मकारभकारनकारलकारगकाराः' ।
पुस्तके ३ उक्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्य नवाधिकसहस्रतमो (१००९) 'भ्रमरविलसित'
इति नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र चतुर्थपादान्ते 'सि' इति वर्णस्य 'गन्ते ॥ १ । १०' इ[ति]
सूत्राद्गुरुत्वातिदेशः. ४ 'रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च' क. पुस्तके ५. 'तद्[वृ]
त्तमावृत्तं' खि पुस्तके ६ उक्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्यैकोनशताधिकषट्शततमो(६९९)
भेदो 'रथोद्धता' इति नाम्ना प्रसिद्धः

रगणः नगणः रगणः ल० गु० रगणः नगणः रगणः ल० गु०

S·I·S—I·I·I—S·I S—I—S S I·S—I·I·I—S I S—I· S·

म्लानय–त्युभय–तोऽपि बा–न्ध–वान् मार्गधू–लिरिव–सा रथो–द्ध–ता ॥

पादान्ते यतिः।

स्वागता र्नौ भ्गौ ग् ॥ ॥ ६ । २३ ॥

यस्य पादे रगेणनगणौ (SIS,III) भगणो (SII) गकारौ (S,S) च तद्वृत्तं 'स्वाग[ता'] नाम। तत्रोदाहरणम्—

रगणः नगणः भगण गु०गु० रगणः नगण भगण गु०गु०

S I S I I I—S I I S—S· S·I S—I I I· S I I—S—S·

आहवं प्रविश–तो यदि रा–हुः पृष्ठत–श्चरति वायुस–मे–तः।

रगणः नगणः भगणः गु० गु० रगण नगणः भगण गु० गु०

S I S·—I I I S I I—S·—S S I S I I I S I·I—S —S·

प्राणवृ–त्तिरपि यस्य श–री–रे स्वागता भवति तस्य ज–य–श्रीः ॥

पादान्ते यतिः।

वृन्ता नौ स्गौ ग् ॥ ६ । २४ ॥

यस्य पादे नगणौ (III, III,) सगणः (IIS) गकारौ (S,S) च तद्वृत्तं 'वृन्ता' ना[म।] अत्र मण्डूकप्लुतिन्यायेन 'समुद्रऋषय' इत्यनुवर्तते। तेन चतुर्भिः सप्तभिश्च यति[ः।]

तत्रोदाहरणम्—

नगण नगण सगणः गु० गु० नगणः नगण सगण गु० गु०

I I I—I·I·I—I·I S—S—S I I·I—I I I·—I I S—S—S·

द्विजगु–रु(४) परि–भवका–री यो(७) नरप–ति(४)रति–धनलु–ब्धा–त्मा (७)।

नगणः नगण सगण गु० गु० नगणः नगण सगण गु० गु०

I I·I —I·I I —I I S—S—S· I I I—I·I·I —I·I S—S —S·

ध्रुवमि–ह(४)निप–तति पा–पो–सौ(७) फलमि–व(४)पव–न–हतं–वृ–न्तात् (८)

१. 'रेफनकारभकारा गकारौ च' क. पुस्तके. २. उक्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्य त्रि[च]त्वारिंशदधिकचतुःशततमो (४४३) भेदः **'स्वागता'** इति नाम्ना ख्यातः. ३. 'नक[ारौ] सकारगकारौ गकारश्च भवति' क. पुस्तके. ४. उक्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्य षट्पञ्चाश[द]धिकद्विशततमो (२५६) भेदो **'वृन्ता'** इति नाम्ना प्रसिद्धः.

श्येनी र्जौ र्लौ ग् ॥ ६ । २५ ॥

यस्य पादे रगणजगणौ (ऽ।ऽ, ।ऽ।) रगणलकारौ (ऽ।ऽ,।) गकार(ऽ)श्च तद्वृत्तं 'श्येनी' नाम । तत्रोदाहरणम्—

रगणः जगणः रगणः ल गु० । रगणः जगणः रगणः ल गु०

ऽ। ऽ—। ऽ ।—ऽ । ऽ—।—ऽ ऽ । ऽ ।ऽ।—ऽ । ऽ—ऽ—ऽ

क्रूर—क—ष्टिराग—ता—भना—सि—का चञ्चला कठोर—तीक्ष्ण—भा—षि—णी

रगणः जगणः रगणः ल गु रगण जगणः रगणः ल गु

ऽ। ऽ—। ऽ ।—ऽ । ऽ—।—ऽ ऽ। ऽ—।ऽ । —ऽ । ऽ——ऽ

पुरुष—ङ्क्षिणी स—दामिष—प्रि—या श्येनिके—व सा वि—गर्हिता—ङ्ग—ना ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

विलासिनी ज्रौ ज्गौ ग् ॥ ६ । २६ ॥

यस्य पादे जगणरगणौ (।ऽ।, ऽ।ऽ) जगणो (।ऽ।) गकारौ (ऽ,ऽ) च तद्वृत्तं 'विला सिनी' नाम । तत्रोदाहरणम्—

जगणः रगणः जगणः गु गु जगणः रगणः जगणः गु गु

। ऽ ।—ऽ । ऽ—।ऽ । ऽ—ऽ ।ऽ। ऽ ।—ऽ—।ऽ ।—ऽ—ऽ

विलासि—नी विलो—कितः स का—मी ददाति कामस—म्पवेष्टि—त—या ।

जगणः रगणः जगणः गु गु जगणः रगणः जगणः गु गु

।ऽ। ऽ ।ऽ—।ऽ ।—ऽ—ऽ ।ऽ।—ऽ ।ऽ—। ऽ । ऽ—ऽ

करोति चञ्चल—क्षिदृष्टि—पा—तै— र्वशात्म—न य यो—गिनोऽपि म—त्तान् ॥

(कर्णेकसाम्)

जगती ॥ ६ । २७ ॥

अधिकारोऽयमध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तज्जगतीसिद्धं वेदित व्यम् । वक्ष्यति च "तोटकं स । ६।१२ ॥ ' तज्जगतीपादस्य लक्षणं भवति ।

वंशस्था ज्तौ ज्रौ ॥ ६ । २८ ॥

---

१ 'रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च' क पुस्तके. २ सप्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्य त्र्यशीत्यधिकसप्तशततमो भेदः 'श्येनी' इति नाम्ना प्रसिद्धः ३ सूत्रमेतस्योदाहरणं लिखितपुस्तके नास्ति ४ एकैकादशाक्षरप्रस्तारस्य द्विचत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमो (३४२) भेदो 'विलासिनी' इति नाम्ना प्रसिद्धः ५. जगतीछन्दःपादघटकीभूतानां द्वादशसंख्यकानामक्षराणां प्रस्तारे कृते षण्णवत्यधिकचतुःसहस्रभेदा (४०९६) जायन्ते तेषु चात्र केवलभेदा एव निर्दिष्टाः, परं प्राक्तनपिङ्गलादिभिरन्येष्वन्येऽपि भेदा उपलभ्यन्ते ते चात्र विनिर्दिश्यन्ते । यथा—

यस्य पादे जगणतगणौ (ISI,SSI) जगणरगणौ (ISI, SIS) च भवतस्तद्वृ 'वंशस्था' नाम । तत्रोदाहरणम्—

विद्याधरच्छन्दः—

'चारी कण्णा पाए दिण्णा सव्वासारा पाआअन्ते दिज्जे कन्ता चारी हारा ।
छण्णावेआ मत्ता गण्णा चारी पाजा विज्जाहारा जम्पे सारा णाआराआ ॥'

प्रा. पि. सू. २।१२८.

लक्ष्मीधरच्छन्दः—

'हारगन्धा तहा कण्णगन्धा उणो कण्णसद्दा तहा तो गुरूआ गणो ।
चारि जोहा गणा णाअराआ भणो एहुरूएण लच्छीहरो सागुणो ॥'

प्रा. पि. सू. २।१३३.

एतदेव **स्रग्विणी**नाम्ना प्रसिद्धं ग्रन्थान्तरेषु ।

सारङ्गच्छन्दः—

'जा चारितक्कारसंभेअउक्किट्ठ सारङ्गरूअक्क सो पिङ्गले दिट्ठ ।
जा तीअवीसामसंजुत्तपाएहि णाजाणिए कान्ति अण्णोण्णभाएहि ॥'

प्रा. पि. सू. २।१३७.

चन्द्रवर्त्मच्छन्दः—'चन्द्रवर्त्म गदितं तु रनभसैः' वृत्तरत्नाकरछन्दोमञ्जर्यादिषु

मौक्तिकदामच्छन्दः—चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम' वृ. र. परिशिष्टे,

प्रा. पि. सू. २।१३९.

मोदकच्छन्दः—

'तोडअछं विपरीअ ठविज्जसु मोदहछन्दह णाम करिज्जसु ।
चारि गणा भगणा सुपसिद्धउ पिङ्गल जम्पइ कित्तिहिलुद्धउ ॥'

तोटकच्छन्दसो विपरीतस्थापनेन **मोदक**च्छन्दो जायते ।

प्रा. पि. सू. २।१४१.

तरलनयनीच्छन्दः—

'णगण णगण कर चउगण सुकइ कमलमुहि फणि भण ।
तरलणअणि सव करु लहु सब गुरु जवउ णवरि कहु ॥'

प्रा. पि. सू. २।१४३.

सुन्दरीच्छन्दः—

'णगण चामर गन्धजुआ ठवे चमर सल्लजुआ जइ संभवे ।
रगण एक्क पदान्त हिं देक्खिआ सुमुहि सुन्दरि पिङ्गलक्खिआ ॥'

प्रा. पि. सू. २।१४५.

१. 'जकारतकारौ जकाररेफौ' इति कलिकातामुद्रिते लिखितपुस्तके च. २. उक्त दशाक्षरप्रस्तारस्य त्रिशतद्वयशीत्यधिकैकसहस्रतमो भेदो (१३८२) **'वंशस्था'** इ नाम्ना ख्यातः । छन्दोमञ्जरीप्रभृतिषु च ग्रन्थेष्वेतद्वृत्तं **'वंशस्थविलम्'** इ नाम्ना प्रसिद्धम्.

जगणः तगणः जगणः रगणः　जगणः तगणः जगणः रगणः

ISI—SSI—ISI—SIS　ISI—SSI—ISI—SIS

विशुद्ध-वंशस्य-मुदार-चेष्टितं गुणैप्रि-य मित्र-मुपात्त-सज्जनम् ।

जगणः तगणः जगणः रगणः　जगणः तगणः जगणः रगणः

ISI—SSI—ISI—SIS　ISI—SSI—ISI—SIS

विपत्ति-मग्नस्य करोव-लम्बनं-करोति य प्राण-परिक्र-येण सः ॥

पादान्ते यतिः ।

इन्द्रवंशा तौ ज्रौ ॥ ६।२९ ॥

यस्य पादे तगणौ (SSI, SSI) जगणरगणौ (ISI, SIS) च तद्वृत्त 'इन्द्रवंशा' नाम । तत्रोदाहरणम्—

तगणः तगणः जगणः रगणः　तगणः तगणः जगणः रगणः

SSI—SSI—ISI—SIS　SSI—SSI—ISI—SIS

कुर्वीत यो देव-गुरुद्वि-जन्मना—मुर्वी-प-ति पीत-नमर्थ-लिप्सया ।

तगणः तगणः जगणः रगणः　तगणः तगणः जगणः रगणः

SSI—SSI—ISI—SIS　SSI—SSI—ISI—SIS

तस्येन्द्र-वंशोऽपि गृहीत-जन्मन संजाय-ते श्रीः प्र-तिकूल-वर्तिनी ॥

अत्रापि पादान्ते यतिः ।

द्रुतविलम्बितं नभौ भरौ ॥ ६ । ३० ॥

१ प्रियंवदाच्छन्दः—'भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा' वृत्तरत्नाकरादिषु ।
मणिमालाच्छन्दः—'त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः' वृत्तरत्नाकरादिषु ।
ललिताच्छन्दः—'धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ' वृत्तरत्नाकरादिषु ।
प्रमुदितवदनाच्छन्दः—'भवति नजावथ मालती जरौ' वृत्तरत्नाकरे ।
उज्ज्वलाच्छन्दः—'नभरसहिता सहितोज्ज्वला' वृत्तरत्नाकरे ।
जलधरमालाच्छन्दः—'अब्ध्यष्टाभिर्जलधरमाला म्भौ स्मौ' वृत्तरत्नाकरे ।
मालतीच्छन्दः— भवति नजावथ मालती जरौ' वृत्तरत्नाकरे ।
पञ्चचामरच्छन्दः—'जरौ जरौ जगाविदं वदन्ति पञ्चचामरम्' वृत्तरत्नाकरे ।
तामरसच्छन्दः—'इह वद तामरसं नजजाद्यः' । एतदेव ललितपदनाम्ना प्रसिद्धं वृत्तरत्नाकरे ।

१ 'गणप्रियं' इति कलिकत्तामुद्रिते लिखितपुस्तके च　२ 'तकारौ जकाररेफौ च' क पुस्तके　३. एकादशाक्षरप्रस्तारस्य त्रिसप्तैकाशीतिसंख्यकसहस्रसमो (१३८१) भेद 'इन्द्रवंशा' नाम्ना प्रसिद्धः.　४ 'पाठकम्' इति क्वचि मु. पुस्तके.

यस्य पादे नगणभगणौ (।।।, ऽ।।) भगणरगणौ (ऽ।।, ऽ।ऽ) च भवतस्तद्वृत्तं
द्रुतविलम्बितं' नाम । तत्रोदाहरणम्—

नगणः भगणः भगण रगण नगणः भगण भगणः रगणः
। । । –ऽ । । –ऽ । । –ऽ । ऽ । । । –ऽ । । –ऽ । । –ऽ । ऽ
द्रुतग–तिः पुरु–षो धन–भाजनं भवति मन्दग–तिश्च सु–खोचितः ।

नगणः भगण भगणः रगण नगणः भगण भगणः रगणः
। । । –ऽ । । –ऽ । । –ऽ । ऽ । । । –ऽ । । –ऽ । । –ऽ । ऽ
द्रुतवि–लम्बित–खेलग–तिर्नृपः सकल–राज्यसु–खं प्रिय–मश्नुते ॥

तोटकं सः ६ । ३१ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारै (।।ऽ)र्जगतीपादः पूर्यते तावन्त एकपादे सकारा
भवन्ति तद्वृत्तं 'तोटकं' नाम । तत्रोदाहरणम्—

सगण सगणः सगण सगणः सगणः सगणः सगणः सगण
। । ऽ–। । ऽ–। । ऽ–। । ऽ । । ऽ–। । ऽ–। । ऽ–। । ऽ
त्यज तो–टकम–र्थनियो–गकरं प्रमदा–धिकृतं व्यसनो–पहतम् ।

सगणः सगण सगण सगण सगण सगणः सगणः सगण
। । ऽ–। । ऽ–। । ऽ–। । ऽ । । ऽ–। । ऽ–। । ऽ–। । ऽ
उपधा–भिरशु–द्धमतिं सचिवं नरना–यकमी–रुकमा–युधिकम् ।

पादान्ते यतिः ।

पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ६ । ३२ ॥

यस्य पादे नगणौ (।।।, ।।।) मगणयगणौ (ऽऽऽ, ।ऽऽ) च तद्वृत्तं 'पुटो' नाम ।
अष्टभिश्चतुर्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

---

१. 'नकारभकारौ भकाररेफौ च' क. मु. पुस्तके. २. 'वृत्तं' इति लि. पुस्तके नास्ति. ३. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य चतुःशतचतुष्षष्ठ्यधिकैकसहस्रतमो (१४६४) भेदो 'द्रुतविलम्बित'नाम्ना ख्यातः. ४. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तशतषट्पञ्चाशदधिकैकसहस्रतमो (१७५६) भेदः 'तोटक' इति नाम्ना प्रसिद्धः. ५. अस्योदाहरणान्तरमपि यथा—

'अमुना यमुनाजलकेलिभृता सहसा तरसा परिरभ्य धृता ।
हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती न ययौ नवयौवनभारवती ॥'

तोटकोदाहरणीभूत पद्यमेतत्प्रक्षिप्तमिव प्रतिभाति, भेदान्तराभाव उदाहरणान्तरस्यानर्थक्यात्. ७. 'नकारौ मकारयकारौ च भवतः । इति' क. मु. पुस्तके । ८. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षट्सप्तत्यधिकपञ्चशततमो (५७६) भेदः 'पुट' इति नाम्ना ख्यातः । ग्रन्थान्तरेषु चास्यैव 'श्रीपुट' इति नाम प्रसिद्धम्.

नगणः नगणः मगणः यगणः नगणः नगणः मगणः यगणः

न विच-छति क-प वि(८)श्या-यमार्गो(४)-द्युनि शिथिल-मुष्टि(८)सा-र्पितो मः(४)

नगणः नगणः मगणः यगणः नगणः नगणः मगणः यगणः

अमृत—पुट इ-वासौ(८)सु-व्यकर्मो(४)-भवति जगति सेव्य(८)स-र्वलोकैः(४) ॥

जलोद्धतगतिः ज्सौ ज्सौ रसर्तवः ॥ ६ । ३३ ॥

यस्य पादे जगणसगणौ (।ऽ।, ।।ऽ) पुनरपि तावेव (।ऽ।, ।।ऽ) तद्वृत्तं 'जलोद्धतगति'र्नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः ।

जगणः सगणः जगणः सगणः जगणः सगणः जगणः सगणः

मनसि समरे बहून-पि रिपून् हरिः प्र-भुरसौ भुजोर्मि-तरलः ।

जगणः सगणः जगणः सगणः जगणः सगणः जगणः सगणः

जलोद्ध-तगति-र्यथैव मकर-स्वरस- निकरं करेण परितः ॥

वृत्तं नौ म्रौ ॥ ६ । ३४ ॥

यस्य पादे नगणौ[3] (।।।, ।।।) मगणरगणौ (ऽऽऽ, ऽ।ऽ) च तद् 'वृत्तं' नाम ।

नगणः नगणः मगणः रगणः नगणः नगणः मगणः रगणः

कुरु क-रुणमि-न्दं गाढो-त्कण्ठिका यदुत-नयन-कोटी का-मायिका ।

नगणः नगणः मगणः रगणः नगणः नगणः मगणः रगणः

विरह-दहन- सन्ताप-ग्रे कृपा पिबतु तव मु-खेन्दोर्बि-म्बं दृशा ॥

कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ६ । ३५ ॥

यस्य पादे नगणयगणौ (।।।, ।ऽऽ) पुनरपि तावेव (।।।, ।ऽऽ) तद् 'कुसुमविचित्रा' नाम ।

---

१ 'जकारसकारौ पुनस्तावेव' क पुस्तके २ उपक्रमाद्द्वादशाक्षरप्रस्तारस्याष्टाशीतिसंयुक्तैकसहस्रतमो (१०८६) भेदो 'जलोद्धतगतिः' इति नाम्ना ख्यात ३ 'नकारौ मकाररेफौ च' क. पुस्तके. ४ उपक्रमाद्द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य अष्टाशीत्यधिकैकसहस्रतमभेदः (१०८८) 'वृत्तम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः ५. 'नकारयकारौ पुनस्तावेव' क पुस्तके ६ उपक्रमाद्द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षट्सप्तत्यधिकनवशततमो (९७६) भेदः 'कुसुमविचित्रा' इति नाम्ना प्रसिद्धः

नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः

। । ।—। S S । । ।—। S S । । ।—। S S । । ।—। S S

विगलि—तहारा सकुसु—ममाला सचर—णलाक्षा वलय—सुलक्षा।

नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः

। । ।—। S S । । ।—। S S । । ।—। S S । । ।—। S S

विरचि[1]—तवेषं सुरत—विशेषं कथय—ति शय्या कुसुम—विचित्रा ॥

चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥ ६ । ३६ ॥

यस्य पादे नगणौ (।।।, ।।।) रगणौ (S।S, S।S) च भवतस्तद्वृत्तं 'चञ्चलाक्षिका'[2] नाम।

नगणः नगणः रगणः रगणः नगणः नगणः रगणः रगणः

। । ।—। । ।—S । S—S । S—। । ।—। । ।—S । S—S । S

अति सु—रभिर—भाजि पु—ष्पश्रिया—मतनु—तरत—येव सं—तानकः।

नगणः नगणः रगणः रगणः नगणः नगणः रगणः रगणः

। । ।—। । ।—S । S S । S—। । ।—। । ।—S । S—S । S

तरुण—परभृ—तस्वनं रागिणा—मतनु—तरत—येव सं—तानकः ॥

भुजङ्गप्रयातं यौः ॥ ६ । ३७ ॥

यस्य पादे चत्वारो यगणा (।SS, ।SS, ।SS, ।SS) भवन्ति तद् 'भुजङ्गप्रयातं'[6] नाम।

यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः

। S S—। S S—। S S । S S । S S । S S—। S S । S S

पुरः सा—धुवद्व—क्ति मिथ्या विनीतः परोक्षे करोत्य—र्थनाशं हताशः।

यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः

। S S—। S S—। S S—। S S । S S—। S S—। S S । S S

भुजङ्ग—प्रयातो—पमं य—स्य चित्तं त्यजेत्ता—दृशं दु—श्चरित्रं कुमित्रम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः।

---

१. 'विरचितवेशं' इति क. मु. पुस्तके. २. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य द्विशतषोडशाधिकैकसहस्रतमो भेदः (१२१६) 'चञ्चलाक्षिका' इति नाम्ना ख्यातः. ३. 'पुरभृतः' इति लि. पुस्तके. ४. 'संतामकः' क. मु. पुस्तके. ५. 'भुजङ्गप्रयातं यः' इति क. मु. पुस्तके. ६. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षडशीत्युत्तरपञ्चशततमो भेदः (५८६) 'भुजङ्गप्रयातम्' इति नाम्ना विख्यातः. ७. 'भाति' क. मु. पुस्तके.

स्रग्विणी रैः ॥ ६ । ३८ ॥

यस्य पादे रगणा (ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ) चत्वारस्तत् 'स्रग्विणी' नाम ।

रगण　रगण　रगण　रगण　　रगण　रगण　रगण　रगण

ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ— । ऽ ऽ । ऽ—ऽ।ऽ—ऽ।ऽ

यो रणे युध्यते निर्भरं निर्भयं- स्त्यागिता यस्य सं-पत्सदा-नावधिः ।

रगण　रगण　रगण　रगण　　रगण　रगण　रगण　रगण

ऽ।ऽ ऽ।ऽ—ऽ।ऽ—ऽ।ऽ ऽ।ऽ—ऽ।ऽ—ऽ।ऽ—ऽ।ऽ

स भरं वीरल-क्ष्मीर्यशः-स्रग्विणी नूनम-भ्येति स-म्बीरविंशु-श्लोकाः ॥

प्रमिताक्षरा सजौ सौ ॥ ६ ।३९ ॥

यस्य पादे सगणजगणौ (।।ऽ, ।ऽ।) सगणौ (।।ऽ, ।।ऽ) च भवतस्तद्वृत्तं 'प्रमिताक्षरा' नाम । तत्रोदाहरणम्

सगण　जगण　सगण　सगण　सगण　जगण　सगण　सगण

।।ऽ—ऽ ।—।।ऽ—।।ऽ ।।ऽ—।ऽ ।—।।ऽ ।।ऽ

परिशु-द्धवाक्य-रचना-तिशयं परिषि-ञ्चती श्र-वणयो-रमृतम् ।

सगण　जगण　सगण　सगण　सगण　जगण　सगण　सगण

।। —।ऽ ।—।।ऽ—।।ऽ ।।ऽ—।ऽ ।—। ।ऽ ।।ऽ

प्रमिता-क्षरापि विपुला-र्थवती नैवमा-रती ह-रति मे हृदयम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

कान्तोत्पीडा भ्मौ स्मौ ॥ ६ । ४० ॥

यस्य पादे भगणमगणौ (ऽ।।, ऽऽऽ) सगणमगणौ (।।ऽ ऽऽऽ) च भवतस्तद्वृत्तं 'कान्तोत्पीडा' नाम । तत्रोदाहरणम्

---

१ 'स्रग्विणी र' क मु पुस्तके　२ चतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्यैकपञ्चैकसप्तत्यधिकैकसहस्रतमो भेदः (११७१) 'स्रग्विणी' इति नाम्ना प्रसिद्धः　३ 'निर्भयं' इति मु पुस्तके　४, 'सर्वसदानावधिः' इति पुस्तके　५. 'सकारजकारौ सौ च' क मु पुस्तके　६ चतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तसप्ततिद्विसप्तत्यधिकैकसहस्रतमो भेदः (१७७२) 'प्रमिताक्षरा' इति नाम्ना स्यात्　७ 'सत भारती' क. मु पुस्तके.　८, 'भकारमकारौ सकारमकारौ च' क. मु पुस्तके　९ 'भपत' । इति क मु पुस्तके नास्ति ।　१० 'चतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्य एकोनषष्ट्यधिकैकशततमो भेदः (१५९) 'कान्तोत्पीडा' इति नाम्ना स्यात्'

मगणः मगणः सगणः मगणः मगणः मगणः सगणः मगणः

ऽ।।—ऽऽऽ ।।।ऽ—ऽऽऽ ऽ।।—ऽऽऽ ।।ऽ—ऽऽऽ

कामश–रैर्व्याप्ता खलु का–न्तोत्पीडा–मासव–ती दुःखैः परिमु–ह्यन्ती या ।

मगणः मगणः सगणः मगणः मगणः मगण सगण मगणः

ऽ।।—ऽऽऽ—।।।ऽ—ऽऽऽ—ऽ।।—ऽऽऽ—।।ऽ—ऽऽऽ

सा लभ–ते चेत्का–मुकयो–गं गाढं दुःखवि–मुक्ता स्या–त्परमा–नन्दाप्ता ॥

वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियऋषयः ॥ ६ । ४१ ॥

यस्य पादे मगणौ (ऽऽऽ, ऽऽऽ) यगणौ (।ऽऽ, ।ऽऽ) च भवतस्तद्वृत्तं 'वैश्वदेवी' नाम । पञ्चसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः मगण यगण यगणः मगणः मगण यगणः यगणः

ऽऽऽ—ऽऽऽ—।ऽऽ—।ऽऽ—ऽऽऽ—ऽऽऽ—।ऽऽ—।ऽऽ

धन्य पु–ण्यात्मा(५)जा–यते कोऽ–पि वंशे(७)तादृक्पु–त्रोऽसौ(५)ये–न गोत्रं पवित्रम् ।

मगण मगण यगण यगण मगण मगण यगण यगण

ऽऽऽ—ऽऽऽ—।ऽऽ—।ऽऽ — ऽऽऽ—ऽऽऽ—।ऽऽ—।ऽऽ

गोविप्र–ज्ञाति(५)स्वा–मिकार्ये प्रवृत्तः(७) शुद्धः श्रा–द्धादौ(५)वै–श्वदेवी भवेद्य(७) ॥

वाहिनी त्यौ म्याव्रृषिकामशराः ॥ ६ । ४२ ॥

यस्य पादे तगणयगणौ (ऽऽ।, ।ऽऽ) मगणयगणौ (ऽऽऽ, ।ऽऽ) च भवतस्तद्वृत्तं

.... ।

.... ॥

'वाहिनी' नाम । सप्तभिः पञ्चभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

---

१. 'दु खवियुक्ता' लि. पुस्तके. २ 'मकारौ यकारौ च' क. मु. पुस्तके. ३. 'उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तसप्तत्यधिकपञ्चशततमो (५७७) भेदो **'वैश्वदेवी'** इति नाम्ना प्रसिद्धः. ४. 'कोऽपि' लि. पुस्तके. ५. 'प्रवृत्ते' क. मु पुस्तके. ६. 'शुद्धः श्राद्धाद्' लि. पुस्तके. ७. 'तकारयकारौ मकारगकारौ' क. मु. पुस्तके. ८. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमो भेदः (२६९) **'वाहिनी'** इति नाम्ना ख्यातः. ९. 'पूर्णो यदीय कोशो नीतिर्विशुद्धा दृष्टिः स्वधर्मे रक्षा स्वानां प्रजानाम् यद्वाहिनी सर्वाङ्गैर्युक्ताऽप्रधृष्या राज्ञोऽस्य संविज्ञेयं श्रेयः सदैव' लिखितपुस्तके कलिकातामुद्रितपुस्तके चैतदुदाहरणं न वर्तते । परंतु संशोधकेन विश्वनाथशास्त्रिणा रचितमेतदुदाहरणं कलिकातामुद्रितपुस्तकस्य टिप्पण्यां वर्तते परमेतत् 'वाहिनी त्मौ म्यौ' इत्यशुद्धसूत्रानुसारि.

नवमालिनी न्जौ भ्याविति ॥ ६ । ४३ ॥

यस्य पादे नगणजगणभगणयगणा (।।।, ।ऽ।, ऽ।।, ।ऽऽ) भवन्ति तद्वृत्त 'नवमालिनी' नाम । तत्रोदाहरणम्—

नगणः जगणः भगणः यगणः नगणः जगणः भगणः यगणः

| | |—| S |— | |—| S S— | | |—| S |—S | |—| ⌣S

धवल-यशोंऽशु-केन(८)प-रिवीता(४) सकल-जनानु-रा(८)गयु-तमाला(४) ।

नगणः जगणः भगणः यगणः नगणः जगणः भगणः यगणः

| | |—| S |—S | |—| S S | | |—| |— | |—| S S

रघु-नवद-कीर्ति(८)कु-सुमौघै(४) स्तव न-वमालि-नी(८)न्नृ-प लक्ष्मी.(४)॥

अत्र पञ्चसमुद्रैर्यतिरित्याम्नाय ।

इति भट्टहलायुधविरचितायां छन्दोवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

इदानीमतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्टिरत्यष्टिर्धृतिरतिधृतिश्चेति सप्त अतिच्छन्दांसि ऐकैकाक्षरवृद्ध्या क्रमेणोदाह्रियन्ते ।

तत्र—

(अतिजगत्याम्)

प्रहर्षिणी म्नौ जरौ ग् त्रिकदशकौ ॥ ७ । १ ॥

तारकच्छन्दः— यदि तोटकवृत्ते गुरुरेकोऽन्ते भवतीह सदा तारकवृत्तम्'

वाणीभूषणे २।१५१

कन्दच्छन्दः—

भजा दुर हारो पुणो दुर हारेण गुरू स कम्मे अ एक्का तआरेण ।

कएसा कहा कन्दु जम्पिअ णाएण असी होइ चउअग्गला सप्पपा एण ॥'

१ नकारजकारभकारयकारा' इति क मुद्रिते पुस्तके २ उपजातवर्णाक्षरप्रस्तारस्य चतुश्चत्वारिंशदधिकनवशततमो (९४४) भेदो 'नव मालिनी' इति नाम्ना प्रसिद्धः ३ शर्करीतिशर्कर्यष्टि' क मु पुस्तके ४ एकैकपादाक्षरवृद्ध्या' क मु पुस्तके ५. 'क्रमेणोद्भीयन्ते' क मु पुस्तके ६ 'अतिजगतीछन्दःपादघटकीभूतानां त्रयोदश संख्याकानामक्षराणां प्रस्तारे कृते एकशतद्विनवत्यधिकाष्टसहस्र (८१९२) भेदा जायन्ते । तेषु च भेदचतुष्कमेवात्र समुपदिष्टमिति ग्रन्थान्तरेभ्यः समुपलभ्यमाना भेदा अत्र विनिर्दिश्यन्ते । यथा—

यस्य पादे मगणनगणौ (SSS, ।।।) जगणरगणगकाराश्च (।S।, S।S, S) भवन्ति तद्वृत्तं 'प्रहर्षिणी' नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः नगण जगणः रगणः गु० मगणः नगण जगणः रगणः गु०

S S S — । । । । — । S । — S । S — S — S S S — । । । । । S । — S । S — S

उत्तुङ्ग(३)स्तनक–लशद्व–योन्नता-ङ्गी(१०)लोलाक्षी(३)विपुल–नितम्ब–शालिनी च(१०)

मगण नगणः जगण रगणः गु० मगण नगणः जगणः रगण गु०

S S S — । । । । — । S । — S । S — S — S S S — । । । । । S । — S । S — S

बिम्बोष्ठी(३)नरव–रमुष्टि–मेयम–ध्या(१०)सा नारी(३)भवति मन प्र-हर्षिणी–ति(१०)।

पङ्क्तावलीच्छन्दः—

'चामर पढमहि पापगणो धुअ सल्ल चरणगण ठावइ तं जुअ ।

सोलह कलअ पआपअ जाणिअ पिङ्गल पभणइ पङ्कअवालिअ ॥'

प्राकृतपिङ्गलसूत्रे २।१६३,१६५.

क्षमाच्छन्दः—'तुरगरसयतिनौ ततौ गः क्षमा' ।

अस्यैव छन्दस **चन्द्रिका उत्पलिनीति** च नामान्तरे ।

चञ्चरीकावलीच्छन्दः—'यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली ग.' ।

चण्डीच्छन्दः—'नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी' ।

वृत्तरत्नाकरछन्दोमञ्जर्यादिषु ।

मञ्जुभाषिणीच्छन्दः—'सजसा जगौ भवति मञ्जभाषिणी' । अस्यैव **कलहंसः, प्रबोधिता, सिंहनादः, नन्दिनी, सुनन्दिनीति** च नामान्तराणि वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टादिषूपलभ्यन्ते ।

मृगेन्द्रमुखच्छन्दः—'भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ ग.' ।

उपस्थितच्छन्दः—'उपस्थितमिदं ज्सौ त्सौ सगुरुके चेत्' ।

विद्युच्छन्दः—'ऋतुमुनियति विद्युन्ननौ तौ गुरु' ।

मञ्जुहासिनीच्छन्दः—'जसौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी' ।

कन्दुकच्छदः—'इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो ग' ।

कुटजगतिच्छन्दः—'कुटजगतिर्नजौ पञ्चर्तु म्भौ गुरु' ।

चन्द्रलेखाच्छन्दः—'नसरयुगगैश्चन्द्रलेखर्तुलोकैः' ।

वृत्तरत्नाकरपरिशिष्ट ।

१. 'मकारनकारजकाररेफगकारा' क मु पुस्तके. २. 'तत् प्रहर्षिणी नाम' इति क. मु. पुस्तके. ३. उक्तत्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्य चतुःशतैकाधिकैकसहस्रतमो भेदः (१४०१) **'प्रहर्षिणी'** इति नाम्ना ख्यातः. ४. 'भवतु मन प्रहर्षिणी व' लि. पुस्तके

रुचिरा ज्भौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ॥ ७ । २ ॥

यस्य पादे जगणभगणौ (।ऽ।, ऽ।।) सगणजगणौ (।।ऽ, ।ऽ।) गुरुश्च (ऽ) तद्वृत्त 'रुचिरा' नाम । चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

जगण। भगण। सगण। जगण। गु जगण। भगण सगण। जगण। गु
। ऽ ।—ऽ । । ।—। । ऽ—। ऽ ।—ऽ—। ऽ ।—ऽ । ।—। । ऽ—। ऽ ।—ऽ
मृगत्व—चा(४)रुचि—रसरा—म्बरश्रि—य(९)कपाल—मु(४)त्कपि—लजटा—मपास्त—य(९) ।
जगण भगण। सगण। जगण। गु जगण। भगण। सगण। जगण। गु
। ऽ ।—ऽ । ।—। ।ऽ—।ऽ । ।—ऽ —। ऽ ।—ऽ । ।—। ।ऽ । ऽ । ऽ
ललाट—दृ(४)ग्दह—नतृणी—कृतस्म—र(९)पुनातु व (४)शिशु—शशिशे खरः शि—व (९)॥

मत्तमयूरं म्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ ॥ ७ । ३ ॥

यस्य पादे मगणतगणयगणसगणगकारा (ऽऽऽ, ऽऽ।, ।ऽऽ, ।।ऽ, ऽ) भवन्ति तद्वृत्त 'मत्तमयूरम्' नाम । पूर्ववद् यति । तत्रोदाहरणम्—

मगण। तगण यगण। सगण। गु मगण। तगण। यगण। सगण। गु
ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ।—। ऽ ऽ—। । ऽ—ऽ ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ।—। ऽ ऽ—। । ऽ—ऽ
व्यूढोर—स्क सिंहे—समाना—नतम—ध्य पीनस्क—न्धो मांस—लहस्ता—यतबा—हु ।
मगण। तगण। यगण। सगण। गु मगण। तगण। यगण सगण। गु
ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ।—। ऽ ऽ—। ।ऽ—ऽ ऽऽऽ— ऽ ।—। ऽ ऽ—। । ऽ ऽ
कम्बुग्री—वः स्निग्ध—शरीर—स्तनुलो—मा भूरे रा—ज्य मत्त—मयूरा—कृति ने—त्रः ॥

गौरी नौ न्सौ ग् ॥ ७ । ४ ॥

यस्य पादे नगणत्रयं (।।। ।।।,।।।) सगणो (।।ऽ) गुरुश्च (ऽ) तद्वृत्त 'गौरी' नाम । तत्रोदाहरणम्—

---

१ 'जकारभकारौ सकारजकारौ गकारश्च' क मु पुस्तके २ उक्तत्रयोदशाक्षर-प्रस्तारस्याष्टसप्तत्यधिकद्विसहस्रतमो (२८०६) भेद 'रुचिरा' इति नाम्ना स्यात । अस्यैव 'अतिरुचिरा' इत्यपि नाम ३ 'मकारतकारौ यकारसकारौ गकारश्च तद्वृत्त' क पुस्तके ४ उक्तत्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्य पद्शतत्रयस्त्रिंशदधिकैकसहस्रतमो (१६३३) भेदः 'मत्तमयूरम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः ५ 'सिंहसमानाननवृत्ति' छि पुस्तके ६ 'सि'मुरहस्तायतबाहु छि पुस्तके ७ नकारत्रयं सकारो गकारश्च' क. मु पुस्तके., 'नगणौ नगणसगणौ गुरुश्च' छि पुस्तके ८ 'सा गौरी क. मु पुस्तके उक्तत्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्याष्टचत्वारिंशदधिकद्विसहस्रतमो (२०४८) भेदो 'गौरी' इति नाम्ना स्यात ९ उदाहरणं गतं' छि पुस्तके

नगणः नगण नगणः सगणः गु० नगणः नगणः नगणः सगणः गु०

। । ।—। । ।—। । ।—। । S—S । । ।—। । ।—। । ।—। । S S

सकल–भुवन–जगण–नतपा–दा निजप–दभज–न–शमि–त विषा–दा ।

नगणः नगण नगण सगणः गु० नगणः नगणः नगणः सगण गु०

। । ।—। । ।—। । ।—। । S—S । । । । । ।—। । ।—। । S S

विजित–सरसि–रुहन–यनप–द्मा भरतु सकल–मिह ज–गति गौ–री ॥

(शक्कर्याम्)[1]

असंबाधा म्तौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ७ । ५ ॥

यस्य पादे मगणतगणनगणसगणा[2] (SSS, SSI, III, IIS) गकारौ (S,S) च भवतस्तद्वृत्तम् 'असंबाधा'[3] नाम । पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

इन्दुवदनाच्छन्दः—'इन्दुवदना भजननैः सगुरुयुग्मैः'

(अ) लोलाच्छन्दः—'द्विसप्तच्छिदि लोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत्'

वासन्तीच्छन्दः—'मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम्'

नान्दीमुखीच्छन्दः—'स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ'

नदीच्छन्दः—'ननतजगुरुभैः सप्तयतिर्नदी स्यात्'

लक्ष्मीच्छन्दः—'लक्ष्मीरन्तविरामा मसौ तनुगुरुयुग्मम्'

सुपवित्रच्छन्दः—'त्रिनगमिति वसुयति सुपवित्रम्'

मध्यक्षामाच्छन्दः—'मध्यक्षामा युगदशविरामा म्भौ न्यौ गौ'

प्रमदाच्छन्दः—'नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा'

मञ्जरीच्छन्दः—'सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी'

कुमारीच्छन्दः—'नजभजगैर्गुरुश्च वसुषद् कुमारी'

सुकेशरच्छन्दः—'नरनरैर्लगौ च सुकेशरम्'

चन्द्रौरसः—'म्भौ न्यौ लगौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः'

चक्रपदच्छन्दः—'चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः'

वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टछन्दोमञ्जर्यादिषु ।

१. केषुचित् पुस्तकेषु एषैव 'शक्करी,' 'शर्करी' इत्येताभ्यां नामभ्यां समुपदिष्टा । शक्करीच्छन्दःपादघटकीभूतानां चतुर्दशसंख्याकानामक्षराणां प्रस्तारे कृते त्रिशतचतुरशीत्यधिकषोडशसहस्रभेदा (१६३८४) जायन्ते । परमत्र **असंबाधा, अपराजिता, प्रहरणकलिता, वसन्ततिलका** चेति भेदचतुष्टयमेव निर्दिष्टम्, ग्रन्थेष्वन्येष्वन्येऽपि भेदा उपलभ्यन्त इति ते क्रमशो विलिख्यन्ते । २. 'मकारतकारौ नकारसकारौ गकारौ च' क. मु. पुस्तके. ३. 'उक्तचतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तदशाधिकद्विसहस्रतमो (२०१७) भेद **'असंबाधा'** इति नाम्ना प्रसिद्धः.

मगणः　तगणः　नगणः　यगणः　गु　गु

S S S—S S I—I I I—I I S S—S

भङ्क्त्वा दु–र्गाणि(५)द्रु–मवन–मथितं छि–त्त्वा (९)

मगणः　तगणः　नगणः　यगणः　गु　गु

S S S—　S I—I I I—I I S S—S

हत्वा त–त्सैन्यं(५)क–रितुर–गबलं द्रु–त्वा (९)।

मगणः　तगणः　नगणः　यगणः　गु　गु

S S S—S S I—I I I—I I S—S—S

येनार्थं—याथा(५)स्थि–तिरभ–नि मिप–क्षा–णां (९)

मगणः　तगणः　नगणः　यगणः　गु　गु

S S S—S S I I I I—I I S—S—S

सर्वोर्वी–नाथ (५)स जयति नृपति–र्मु–ख्यः (९) ॥

अपराजिता नौ र्सौ ल्गौ स्वरर्षय[1] ॥ ७ । ६ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणसगणौ लकारो गकारश्च (SI S IIS, IS,) तद्वृत्तम् 'अपरा-जिता' नाम । सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः　नगणः　रगणः　सगणः　ल　गु

I I I—I I I—S I S—I I S—I—S

फणिप–तिवल–य(७)जटा–मुकुटो–ज्ज्व–ल (७)

नगणः　नगणः　रगणः　सगणः　ल　गु

I I I—I I I—S I S—S I S—I—S

मनसि–समय–न(७)यिष्णु–स विभू–षि–तम् (७)।

नगणः　नगणः　रगणः　सगणः　ल　गु

I I I I I I—S I S I I S—I—S

स्मरसि यदि स–खे(७)शिव शशि–शे–ख–रं (७)

नगणः　नगणः　रगणः　सगणः　ल　गु

I I I I I I—S I S—I I S—I—S

---

१ 'स्वरर्षयः' क मु पुस्तके　२ उक्तचतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्याष्टशतचतुर्विंशत्यधिकपञ्चसहस्रतमो (५८२४) भेदः 'अपराजिता' इति नाम्ना स्मृतः । छन्दोमञ्जर्यां त्वस्य छन्दसः 'मो गो गो नौ मः स्वरजलधिरसैश्चापा' इति भिन्नं लक्षणं वर्तते

भवति तव त–नु (७)परै–रप[1]रा–जि–ता (७) ॥

प्रहरणकलिता नौ भ्नौ ल्गौ च ॥ ७ । ७ ॥

यस्य पादे न[2]गणौ (।।।, ।।।) भगणनगणौ, लकारो गकारश्च (ऽ।।, ।।।, ।, ऽ) भवन्ति तद्वृत्तं 'प्रहरणक[3]लिता' नाम । चकारात्पूर्वोक्तैव यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगण भगणः नगण ल० गु०
।।।—।।।—ऽ। ।।—।।।—।ऽ
सुरमु–निमनु–जै(७)रुप–चितच–र–णां (७)

नगणः नगणः भगणः नगण ल० गु०
।।।—।।।—ऽ।।—।।।—।ऽ
रिपुभ–यचकि–त(७)त्रिभु–वनश–र[4]–णाम् (७)

नगण नगण भगण नगण ल० गु०
।।।—।।।—ऽ।।—।।।—।—ऽ
प्रणम–त महि–षा(७)सुर–व[5]धकु–पि–तां (७)

नगण नगण भगणः नगणः ल० गु०
।।।—।।।—ऽ।।—।।।—।—ऽ
प्रहर–णकलि–तां(७)पशु–पति द–यि–ताम् (७) ।

वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ ॥ ७ । ८ ॥

यस्य पादे त[6]गणभगणौ (ऽऽ।, ऽ।।) जगणौ (।ऽ।, ।ऽ।) गकारौ (ऽ,ऽ) च तद्वृत्तं 'वसन्ततिल[7]का नाम । तत्रोदाहरणम्—

तगणः भगण जगणः जगणः गु० गु०
ऽऽ।—ऽ।।—।ऽ।—।ऽ। ऽ—ऽ
उ[8]द्धर्षि–णी जन–दृशा स्त–नभार–गु–र्वी

---

१. 'जगत्यपराजिता' लि. पुस्तके. २ 'नकारौ भकारनकारलकारगकाराश्च तद्वृत्तं' क. मु पुस्तके 'नगणौ भगणनगणलकारगकाराश्च भवन्ति तत्' लि. पुस्तके. ३ उक्ताचतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्यैकशताष्टाविंशत्यधिकाष्टसहस्रतमो (८१२८) भेद **'प्रहरणकलिता'** इति नाम्ना ख्यात । वृत्तरत्नाकरछन्दोमञ्जर्योस्तु 'प्रहरणकलिका' इति पाठ । ४. 'त्रिभुवनशरणम्' क. मु. पुस्तके. ५ 'महिषासुरतनुकुपिता' क मु. पुस्तके ६. 'नकारभकारौ जकारौ गकारौ' क. मु. पुस्तके ७. उक्ताचतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्य नवशतत्रयस्त्रिंशदधिकद्विसहस्रतमो (२९३३) भेदो **'वसन्ततिलका'** इति नाम्ना विख्यातः. ८. 'उद्धर्षणी' क. मु. पुस्तके.

तगणः भगणः जगणः जगणः गु गु

ऽ ऽ ।—ऽ । ।—। ऽ ।—।ऽ ।— —

नीलोत्पल-सद्युति-मलिम्लु-चलोच—ना च ।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु गु

ऽ ऽ ।—ऽ । ।—। ऽ ।—। ऽ ।— —ऽ

सिंहोन्न-तत्रिक-तटी कु-टिलाल-का—न्ता

तगणः भगणः जगणः जगणः गु गु

ऽ ऽ ।—ऽ । ।—। ऽ ।—। ऽ ।— —ऽ

कान्ता च-सन्तति-लका मृ-गयाङ्ग-मा—सौ ॥

पादान्ते यतिः ।

सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥ ७ । ९ ॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्याचार्यस्य मतेन 'सिंहोन्नता' नाम भवति । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

उद्धर्षिणी सैतवस्य ॥ ७ । ९ ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्याचार्यस्य मते 'उद्धर्षिणी' नाम । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(अतिशर्कर्याम्)

चन्द्रावर्ता नौ नौ स् ॥ ७ । ११ ॥

भ्रमरावलीच्छन्दः—

'कर पयप्रसिद्ध पिलद्धवरं रअण पमणन्ति मनोहर छन्दवरं रअणम् ।
गुरु पय दहाखु एरिसिअ रहर्मं भ्रमरावलि छन्द पसिद्ध किर्मं ठइअम् ॥'

प्रमद्रकच्छन्दः—'भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रमद्रकम्'

अस्यैव 'सुखेलकम्' इति नामान्तरम् ।

पलाच्छन्दः—'सजना नयौ शरदशयतिरियमेला'

चन्द्रलेखाच्छन्दः—'म्रौ म्यौ यान्तौ भवेत्सा सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा'

लीलाखेलच्छन्दः—'एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेलः'

अस्यैव 'कामक्रीडा' इति 'सारङ्गिका' इति च नामान्तरे ।

१ 'काश्यपमते' लि पुस्तके २ लिखितपुस्तके 'भवति' इति नास्ति ३ 'उद्धर्षणी' क मु पुस्तके ४ कलिकातामुद्रिते पुस्तके 'शर्कर्याम्' अतिशक्करीनं छन्दःपादषट्कप्रभूतानां पञ्चदशसंख्याकानां वर्णानां प्रस्तारे कृते ससप्तशताष्टषष्ठ्यधिकद्वात्रिंशत्सहस्रभेदा (३२७६८) जायन्ते । तेष्वत्र द्वावेव भेदौ निर्दिष्टौ । अतोऽन्येभ्यो ग्रन्थेभ्य आकृष्योपलभ्यमाना भेदा निर्दिश्यन्ते । यथा—

अत्र स्वरैर्वसुभिश्च यतिरित्याम्नायः ।

मालर्तुनवकौ चेत् ॥ ७ । १२ ॥

सैव चन्द्रावर्ता 'माला' नाम भवति, यदा षष्ठे, नवमे च वर्णे यतिः । तत्रोदाहरणम्–

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

नववि–कसित(६)–कुवल–यदल–नयने (९)

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

निशम–य नय(६)–जलध–रमिह गगने (९) ।

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

अपन–य रय(६)–मुपस–र मम सविधं (९)

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

यदि र–तिसुख(६)–मभिल–षसि म–धुमिधम् (९) ॥

मणिगुणनिकरो वस्वृषय[1] ॥ ७ । १३ ॥

सैव चन्द्रावर्ता 'मणिगुणनिकरो' नाम भवति, यदाष्टभिः, सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

कथम–पि निप–तितम–तिमह–ति पदे

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

नरम–नु–सर–सि न फ–लमनु–पचितम् ।

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

अपि म–रुपथ–विपु कु–चतट–निहित

१ अत्र यतिभेदादेव नामान्तरम् २ 'नगणे' क मु पुस्तके ३ 'मणिगणनि-करो' क. मु पुस्तके ४ अत्र यतिभेदादेव नामान्तरम्, ५. 'अनुसरति' खि पुस्तके

नगण नगण नगण नगण सगणः

। । । ।।।–।।।—।।।–। ।ऽ

स्पृशति न वपु–रिह म–णिगुण–निकरः ॥

मालिनी नौ म्यौ य् ॥ ७ । १४ ॥

यस्य पादे नगणौ, मगणयगणौ, यगणश्च (।।।, ।।।, ऽऽऽ, ।ऽऽ, ।ऽऽ) भवति तद्वृत्तं 'मालिनी' नाम। पूर्वैव यतिः। तत्रोदाहरणम्—

नगण नगणः मगण यगण यगण

। । ।—।।।—ऽ ऽ ऽ—। ऽ ऽ—। ऽ ऽ

अतिवि–पुलल–लाटं(८)पी–वरोर–कपाटं (७)

नगण नगणः मगण यगणः यगणः

।।।—।।।—ऽ ऽ ऽ—।ऽऽ—। ऽ ऽ

सुघटि–त दश–नोष्ठ(८)व्या–घ्रतुल्य–प्रकोष्ठम् (७)।

नगण नगण मगण यगण यगण

।।।—।।।—ऽ ऽ ऽ—।ऽऽ—।ऽऽ

पुरुष–मशनि–लेखा(८)ल–क्षणं वी–रलक्ष्मी (७)—

नगण नगण मगणः यगण यगण

।।।–।।।—ऽ ऽ ऽ—। ऽ ऽ—। ऽ ऽ

रतिसु–रभिय–शोभि(८)र्मा–लिनी–वा–भ्युपैति (७)

(अष्टौ)

ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ॥ ७ । १५ ॥

ब्रह्मरूपकच्छन्दः—

'उम्मत्ता जोहा उद्धे कोहा उप्पाउप्पी जुज्झन्ता

मेणक्का रम्भा णाहे दम्भा अप्पाअप्पी बुज्झन्ता।

१. 'नकारौ मकारयकारौ यकारश्च' क. मु पुस्तके 'नगणौ मगणयगणौ च तद्वृत्तं' लि. पुस्तके. २. उक्तपञ्चदशाक्षरप्रस्तारस्य षट्शतद्विसप्तत्युत्तरचतु सहस्रतमो (४६७२) भेदो '**मालिनी**' इति नाम्ना ख्यातः. ३. 'चाभ्युपैति' क. मु पुस्तके. ४. अष्टिच्छन्द पादघटकीभूताना षोडशाक्षराणा वर्णप्रस्तारनियमेन प्रस्तारे कृते पञ्चशतषट्त्रिंशदधिकपञ्चषष्टिसहस्रभेदा (६५५३६) जायन्ते। तेष्वत्र ऋषभगजविलसितनामैक एव भेदो निर्दिष्ट। तदतिरिक्ता ग्रन्थान्तरेषूपलभ्यमाना भेदा यथा—

यस्य पादे भगणरगणौ, नगणत्रयो गकारश्च भवति (SII, SIS, III, III, III, S) तद्वृत्तं 'ऋषभगजविलसितं' नाम। सप्तभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु

आयत-बाहुद-ण्ड(७) नृप-विकट-सुहृद-य (९)

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु

पीनक-टिप्रदे-श(७)नृप-भगज-विलसि-तम्(९) ।

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु

धीरमु-दारस-त्त्व(७)मति-शयगु-ण रसि-क (९)

'धावन्ता सज्जा छिण्णाकण्ठा मत्थापिट्ठो सेपपत्ता
सेमग्गा भग्गा जाए अग्गा उद्धाउद्धा हेरन्ता ॥'
(प्रा पि सू, २।२०१)

नाराचछन्दः—
णरेन्द जत्थ सव्वले सुपण्ण चेवि दीसए पइक्क ठाम पञ्चमे फणा पतुरुबीसए ।
पसन्त हार पार सार अन्तजस्स पट्ठए पसिद्ध ए णराउ जम्पु ग पवरु अट्ठए ॥
(प्रा पि सू २।२०२)

अस्यैव ग्रन्थान्तरेषु पञ्चचामरमिति नामान्तरम् ।

नीलच्छन्दः—
णीलसरूअ विआणहु भत्तइ पाइसही
पञ्च भगण्ण पणा पअ आविअ एरिसही ।
अन्त ठिआ जहि हार सुणिज्जइ हे रमणी
पावण अग्गल तिण्णि सभा धुअ रूअ गुणी ॥
(प्रा पि सू, २।२०४)

चञ्चलाछन्दः—
विज्जिआ सुपण्ण आइ एक तो पओहराइँ
तिण्णिरूअ पञ्च वइसम्भ गो मणोहराइँ ।
अन्त दिण्ण गन्धवण्ण अक्खराइ सोलहाइँ
चञ्चला णिणिम्मिआ फणिन्दु एहु सुन्दराइँ ॥ (प्रा पि सू, २।२०६)

१ उक्तषोडशाक्षरप्रस्तारस्य शतपञ्चसप्तविंशत्यधिकद्वादशसहस्रतमो भेदः (१२५२७) 'ऋषभगजविलसितम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः

भगण रगणः नगणः नगणः नगण गु०

ऽ । । – ऽ । ऽ — । । । — । । । – । । । — ऽ

श्रीरति–चञ्चलापि–(७)न प–रिहर–ति पुरु–षम् (९)॥

(अत्यष्टौ)

हैरिणी न्सौ म्रौ स्लौ गृतुसमुद्रऋषयः ॥ ७ । १६ ॥

यस्य पादे नैगणसगणमगणरगणसगणलकारगकाराश्च (।।।, ।।ऽ, ऽऽऽ, ऽ।ऽ, ।।ऽ, ।, ऽ) तद्वृत्तं 'हैरिणी' नाम। षड्भिः, चतुर्भिः, सप्तभिश्च यतिः।

अतिशक्कर्यधिकारे परिशिष्टोक्तेन सुखेलकवृत्तेन सहाष्ट्यधिकारे छन्दोमञ्जर्युक्तस्य गरुडवृत्तस्य च मिश्रणात्पूर्ववदुपजातयो बोध्या॥

नगण सगण मगण रगण सगणः ल० गु०

। । । — । । ऽ — ऽ ऽ ऽ — ऽ । ऽ — । । ऽ — । — ऽ

कुवल–य–दल(६)–श्यामा पी–नो(४)न्नत–स्तनशा–लि–नी (७)

चित्रच्छन्दः—'चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयं तु।'

चकिताच्छन्दः—'भात्समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता।'

मदनललिताच्छन्दः—'म्भौ नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः षडर्तुभिः।'

'वेदाङ्गैर्मदनललिता मो भो नमलसाः।'

वाणिनीच्छन्दः—'नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः।'

प्रवरललितच्छन्दः—'यमौ न स्नौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम्।'

अचलधृतिच्छदः—'द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह।'

गरुडरुतच्छन्दः—'गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा।'

छन्दोमञ्जर्याम्.

धीरललिताच्छन्दः—'सकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता।'

मणिकल्पलताच्छन्दः—'नजरभमेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता।'

वरयुवतिच्छन्दः—'भो रयना नगौ च यस्या वरयुवतिरियम्।'

अश्वगतिच्छन्दः—'पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्तगुरु।'

वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे।

१. अत्यष्टिछन्द पादघटकीभूताना सप्तदशसंख्याकानामक्षराणां प्रस्तारे कृते एकसहस्रद्विसप्तत्यधिकत्रयोदशलक्षसंख्याका (१३१०७२) भेदा जायन्ते तेष्वत्र चतुर्णामेव भेदाना निर्देशः। ग्रन्थान्तरेषु निम्नलिखितनामानोऽन्येऽपि प्राप्यन्त इति तत उद्धृत्य लिख्यन्ते यथा— २. लिखितपुस्तकेऽत्र शिखरिणीलक्षणं वर्तते. ३ 'नकारसकारमकाररेफा सकारलकारगकाराश्च' क. मु. पुस्तके. ४. उक्तसप्तदशाक्षरप्रस्तारस्यैकशतद्वादशाधिकषट्चत्वारिंशत्सहस्रतमो भेदः (४६११२) 'हरिणि' इति नाम्ना ख्यातः.

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल० गु

चकित–हरिणी(६)नेत्रच्छा–या(४)मेति–म्लुवलो–च–ना (७) ।

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल गु

मनसि–ज धनु(६)–र्ज्यानिर्घो–षे(४)रिव–श्रुतिपे–श–लै (७)—

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल गु

मनसि लठना(६)—लीलाला –पैः(४)करो –ति ममो–त्स–वम् (७) ॥

एतदपमयिदैथितमित्यपरे ।

पृथ्वी ज्सौ ज्सौ यलौ ग् वसुनवकौ ॥ ७ । १७ ॥

यस्य पादे जगणसगणौ (ISI, IIS) पुनर्जगणसगणौ (ISI, IIS) यगणलकार-गकाराश्च (ISS, I, S) तद्वृत्तं 'पृथ्वी' नाम । अष्टभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

जगणः सगणः जगणः सगणः यगणः ल गु

हता स– मितिस –त्रव(८)–त्रि –भुवने चिकीर्णं य–शः (९)

नर्कुटकच्छन्दः—'यदि भवतो नजौ भजजला गुरुर्नर्कुटकम् ।'

कोकिलकच्छन्दः—'मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम् ।'

हरिच्छन्दः—'रसयुगहयसुर्न्नौ म्रौ स्लो ग्गो हि यदा हरिः ।'

कान्ताच्छन्दः—'भयेत्कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।'

चित्रलेखाच्छन्दः—'मजसा भजगा गुरुश्चित्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।'

वृत्तरत्नाकरस्तत्परिशिष्टच्छन्दोमञ्जर्यादिषु ।

माळाधरच्छन्दः—

पढमदिअ विप्पआ तहवि भूमइ यप्पिआ
चरमगण तीअओ तह भ भूमइ बीअओ
चमरजुअअगलम विमलगंध हारमला
भणइ फणिणाहरा सुणहु छन्द माळाहरा ॥' (प्रा पि २।१९९)

१ 'भयालसलोचना' लि पुस्तके २ 'महोत्सव' इति लि पुस्तके ३ 'एत द्रूपमचरितमित्यपरं' इति लि पुस्तके ४ जगणसगणौ पुनस्तौ यगणलकार-गकाराश्च' क मु पुस्तके ५. लिखितपुस्तके 'वृत्त' इति नास्ति । ६ उक्तसप्त दशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तचत्वारिंशदधिकाष्टत्रिंशत्सहस्रतमो भेदः (३८७५०) 'पृथ्वी' इति नाम्ना प्रसिद्धः

जगण सगण जगण सगण यगणः ल० गु०

। ऽ । । । ऽ। ऽ। —। । ऽ । ऽ ऽ —। —ऽ

कृतश्च गुणिना गृहे(८)नि–रवधि–र्महानु–त्स–व (९)।

जगण सगणः जगणः सगण यगण ल० गु०

। ऽ । —। । ऽ —। ऽ। —। । ऽ —। ऽ ऽ—। —ऽ

त्वया कृ–तपरि–ग्रहे(८)क्षि–तिप वी–र सिंहा–स–ने (९)

जगण सगण जगण सगणः यगण ल० गु०

। ऽ । –। । ऽ —। ऽ । —। । ऽ । ऽ ऽ ऽ–ऽ

नितान्त–निरव–ग्रहा(८)फ–लवती च पृथ्वी कृ–ता (९)॥

वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिगृषयः॥ ७। १८॥

यस्य पादे भगणरगणनगणभगणनगणलकारगकारौ (ऽ।।, ऽ।ऽ, ।।।, ऽ।।, ।।।, ।, ऽ) भवन्ति तद्वृत्तं 'वंशपत्रपतितम्' नाम। दशभिः सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्—

भगण रगण नगणः भगण नगण ल० गु०

ऽ । ।—ऽ । ऽ —।। । ऽ । । । । । –। –ऽ

अद्य कु–रुष्व क–र्म सुकृ–तं(१०)यदि परदि–व–से (७)

भगण रगण नगण भगण नगण ल० गु०

ऽ । ।—ऽ । ऽ —।। । ऽ । । । । । —। ऽ

मित्र वि–धेयम–स्ति भव–त (१०)किमु चिरय–सि तत् (७)।

भगण रगण नगण भगण नगण ल० गु०

ऽ । । –ऽ । ऽ –। । । —ऽ । । —। । ।—।—ऽ

जीवित–मल्पका–लकल–ना(१०)लघु–तरत–र–लं (७)

भगणः रगणः नगण भगण नगण ल० गु०

ऽ । । ऽ। ऽ—। । । ऽ । । —। । । —। —ऽ

नश्यति वंशप–त्र–पति–त(१०)हिम –सलिल—मि–व (७)॥

---

१ 'तुडिगवीरसिंहासने' इति लि पुस्तके. २. 'भकाररेफनकारभकारनकारलकारगकारा' क मु पुस्तके ३ 'लकारगकारश्च' लि पुस्तके. ४. 'वृत्तं' इति लि. पुस्तके नास्ति ५ उक्तसप्तदशाक्षरप्रस्तारस्य नवशतत्रिनवत्युत्तरैकषष्टिसहस्रतमो (६१९९३) भेदो 'वंशपत्रपतितम्' इति नाम्ना प्रसिद्ध. ६. 'यदपरदिवसे' लि. पुस्तके

मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रर्तुस्वराः ॥ ७ । १९ ॥

यस्य पादे मगणभगणनगणाः, (SSS, SII, III) तगणौ, (SSI, SSI) गकारौ च (S, S) तद् 'मन्दाक्रान्ता' नाम। चतुर्षु षट्सु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु गु
S S S—S । ।—। । । —S S ।—S S । S—S

प्रत्यादि –ष्टं(४)सम–रशिर–स (६)कान्दि–शीभूय न–ष्ट (७)

मगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु गु
S S —S । ।—। । ।—S S ।—S S । S—S

स्व निःशे–षं(४)कुरु रिपुप–क्ष(६)माग–मासाद्य स–द्यः (७) ।

मगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु गु
S S S —S । ।—। । ।—S S ।—S S । S—S

किं नाथो–पी(४)हरि–मतधि–यां(६)नीति–योग्योप–दे–शं (७)

मगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु गु
S S S—S । ।—। । ।—S S । S S । S—S

मन्दाक्रा–न्ता(४)भय–ति कलि–नी(६)मारि–लक्ष्मीः क्ष–या–य (७) ॥

शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ ग्रुतुरुद्रा ॥ ७ । २० ॥

यस्य पादे यगणमगणनगणसगणभगणलकारगकाराश्च (ISS, SSS, III, IIS, SII I, S) भवन्ति तद्वृत्तं 'शिखरिणी' नाम । षट्स्वेकादशसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

यगणः मगणः नगणः सगणः भगणः ल गु
I S S—S S S I I I I I S—S I I—I—S

यथ स्त्रे–णीभूते(६) जगति नरना–थे गुण–नि–धौ (११)

---

१ लिखितपुस्तकेऽत्र हरिणीलक्षणं वर्तते । तत्सप्तदशाक्षरप्रस्तारस्य त्रयस्त्रिंशदुत्तराष्टादशसहस्रतमो (१८९२९) भेदः 'मन्दाक्रान्ता' इति नाम्ना प्रसिद्धः । २ 'मकारभकारनकारतकारतकारा' क मु पुस्तके ३ 'कान्दिश आप नष्ट' ४ 'नीतिमार्गोपदेशम्' लि पुस्तके ५. लिखितपुस्तके शिखरिणीछन्दोलक्षणं पञ्चदशे सूत्रे वर्तते ६ यस्य पादे यकारमकारनकारसकारभकारलकारगकारास्तद्वृत्तं' इति क मु पुस्तके ७ तथैव चतुःशतत्रिंशदधिकोनषष्टिसहस्रतमो भेदः (५९४३०) 'शिखरिणी'–नाम्ना प्रसिद्धः । ८ 'हृदि गगननाथे गुणनिधौ' क मु पुस्तके 'तुहिगनरनाथे' लि पुस्तके

यगण मगणः नगणः सगण भगण ल० गु०

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ।–। । ऽ —ऽ । ।—।—ऽ

प्रवृत्ते वैराग्ये (६) विषय–रसनि–ष्क्रान्तम–न–साम् (११)।

यगण मगण नगण सगण भगणः ल० गु०

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ।–। । ऽ—ऽ । ।–।—ऽ

इदानी–मस्माकं (६) घनत–रुलता–निर्झरै[1]–व–ती (११)

यगण मगण नगण सगण भगण ल० गु०

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ —ऽ । ।—।—ऽ

तपस्त–मुं चेतो (६) भवति गिरिमा–ला शिख–रि–णीम् (११)॥

(धृत्याम्[2])

कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ न्यौ याविन्द्रियर्तुस्वराः ॥ ७। २० ॥

मञ्जीराच्छन्दः—

'कुन्तीपुत्ता तिण्णा दिण्णउ मन्था संठवि एक्का पाए
हारा हत्था दुण्णा कङ्कणु गन्धा सठवि जुग्गा जाए।
चारी हारा भव्वाकाराउ पाआअन्तहि सज्जीआए
सप्पाराआ सुद्धाकालउजम्पे पिङ्गल मञ्जीरा ए॥'

(प्रा. पि. सू. २।२२७)

क्रीडाचन्द्रच्छन्दः—

'ज इन्दासणा एक्क गण्णा सुहोवेइ पाए हि पाए
दहा अट्ठ वण्णा सुहावेइ दण्डा सुठाए सुठाए।
दहा तिण्णिगुण्णा जहा सव्वला होइ मत्ता सुपाए
फणिन्दा भणन्ता किलाचन्द छन्दा णिवद्धाइ जाए॥'

(प्रा. पि. सू. २।२३२)

चर्चरीच्छन्दः—

'पाअ णेउर झंझणक्कइ हससद्दसुसोहणा
थोलथोलथणग्ग णच्चइ मोत्तिदाम मणोहरा।

१. 'निर्जरवती'. क. मु. पुस्तके. २ धृतिच्छन्द पादघटकीभूताना प्रस्तारगत्या लक्षद्विकमेकशतचतुश्चत्वारिंशदुत्तरद्विपष्टिसहस्राणि २६२१४४ च भेदा। तेपु 'कुसुमितलतावेल्लिता' नाम वृत्तमेकमेवात्र निर्दिष्टम्। प्राकृतपिङ्गलसूत्रछन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरपरिशिष्टेपु त्वधिका भेदा उदाहृताः सन्तीति तत उद्धृत्य तेपां नामानि लिख्यन्ते.

यस्य पादे मगणतगणनगणयगणा (ऽऽऽ, ऽऽ।, ।।।, ।ऽऽ) यगणौ (।ऽऽ, ।ऽऽ) च तद्वृत्त 'कुसुमितलतावेल्लिता' नाम । पंचसु, षट्सु, सप्तसु च यति । तत्रोदाहरणम्—

मगणः　तगणः　नगणः　यगणः　यगणः　यगण

ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ।—। । ।—। ऽ ऽ—ऽ ऽ—ऽ

ध्याना-मेता (५)कु-सुमित-लता(६)वे-ल्लितोत्कु-ल्लवृक्षाः (७)

धामदाहिण वाण धावइ विफ्खचमत्तुफडक्खभा

कहि पूरिस गेहमण्डमि एह सुन्दरि पेक्खआ ॥'

(प्रा पि सू २।२२९)

नन्दनच्छन्दः—

'नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ।'

षोडशाक्षरप्रस्तारे नराच', अत्र तु नाराच इत्यनयोर्भेद' ।

नाराचच्छन्द'—

'इह ननरचतुष्कसृष्टं तु नाराचमाचक्षते ।'

चित्रलेखाच्छन्दः—

'मन्दाक्रान्ता नयरचयुयुता कीर्तिता चित्रलेखा ।'

चित्रलेखाच्छन्दः—

वर्णैर्मैर्मेननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् ।'

शार्दूलललितच्छन्दः—

'म' सो ज सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूललतितम् ।'

(छन्दोमञ्जर्याम्)

हरिणप्लुतच्छन्द'—

'मारसो जौ मरसंयुतौ करिबाणकैर्हरिणप्लुतम् ।'

महामालिकाच्छन्दः—

यदिह नयुगल ततो वेदरेफैर्महामालिका ।'

अश्वगतिच्छन्दः—

'पञ्चभकारकृताश्वगतिर्यदि चान्तसरन्ध्रिता ।'

१ मकारतकारनकारा यकारत्रय च' क मु पुस्तके　२ 'वृत्त' इति खि पुस्तके नास्ति　३ उक्ताद्यष्टाक्षरप्रस्तारस्याष्टशततसप्तपञ्चाशदधिकसप्तत्रिंशत्सहस्रतमो (३६८५७) भेद 'कुसुमितलतावेल्लिता' नाम्ना प्रसिद्धः　४ 'पञ्चषट्सप्तसु च यतिः इति खि पुस्तके

मगण तगणः नगण यगण यगण यगणः

S S S S S·।—। । ।—। S S—। S S—। S S

सोत्कण्ठं कूज(५)त्प –रभृत कैला(६)ला-पकोला–हलिन्य (७) ।

मगणः तगणः नगण यगण यगणः यगणः

S S S S S ।—। । ।—। S S— । S S—। S S

मध्वादौ माद्य(५)न्म–धुकर–कलोद्गी(६)–तझङ्का–ररम्या(७)

मगणः तगण नगणः यगणः यगण यगण

S S S S S ।—। । ।—। S S—। S S—। S S

ग्रामान्त स्रोत (५)प–रिसर–भुवः(६)प्री–तिमुत्पा–दयन्ति (७) ॥

(अतिधृतौ[2])

शार्दूलविक्रीडितं म्सौ ज्सौ तौ गादित्यऋषयः । ७ । २१ ॥

सुधाच्छन्दः—

'सुधातकैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसा ।'

भ्रमरपदकच्छन्दः—

'भाद्ननना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ।'

शार्दूलच्छन्दः—

'शार्दूल वद मासषद्कयति म सौ जसौ रो मश्चेत् ।'

केशरच्छन्दः—

'अर्थाचाश्वैर्मभरनयुगैर्वृत्तं मतं केशरम् ।'

चलच्छन्दः—

'म्भौ न्जौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभि· स्वरै ।'

चन्द्रमालाच्छन्दः—

'ठइवि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिं
पुणवि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिं ।
सरसगण विमल जहि सुणिण ठवइ मनगइ
विमलमइ उरअवइ चन्दमल कहइ सोइ ॥'

(प्रा पि· सू· २।२४२)

१. 'कुलालाय' इति लि· पुस्तके. २ अतिधृतिच्छन्द पादघटकीभूतानामूनविंशत्य-क्षराणा प्रस्तारे कृते लक्षपञ्चकम्, चतुर्विंशतिसहस्राणि, अष्टाशीत्यधिकद्विशतं भेद जायन्ते तत्र शार्दूलविक्रीडितमन्तरा ग्रन्थान्तरेषूपलभ्यमाना भेदा यथा—

यस्य पादे मगणसगणौ (SSS, IIS) जगणसगणौ (ISI, IIS) तगणौ गकारश्च (SSI, SSI, S) तद्वृत्तं 'शार्दूलविक्रीडित' नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः गु

कम्बुग्री-वमुद -मपाङ्गु-शिखरं(१२) रक्तान्त-दीर्घेक्ष -ण (७)

धवलाच्छन्दः—

'करइ धणु सुणि सुवइ विमलमइ महिअले
ठइअ ठइ रमणि सरसगण पअपअ पले।
दिअगण चउ चउपअहि भण फणिवइ सही
कमलगण सरसमण सुमुहि धवलअ कही ॥'

(प्रा पि सू २।२४४)

शम्भुच्छन्दः—

अब लोआणं भण ए च्छन्द मणमज्झे सुपक्ख संयुत
सुपिअं अग्गे धरि ह्त्थो दिज्जसु कुन्तीपुत्त सयुत्तम् ।
गण अग्गे दिज्जसु एव वे सर अन्ते सत्ता हारा जं
इअ बत्तीसा पअअ मत्ता सुणु छन्दो संभूणामेअम् ॥

(प्रा पि सू २।२४६)

मेघविस्फूर्जिताच्छन्दः—

'रसर्त्वश्वैर्म्यौ न्सौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् ।'

छायाच्छन्दः—

'मवेत्सैव च्छाया तयुगगयुता सा ग्रावशान्ते यदा ।'

सुरसाच्छन्दः—

'म्रौ म्रौ यो नो गुरुश्चेत्स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ।

फुल्लदामच्छन्दः—

'मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ।

(छन्दोमञ्जर्याम्)

१ 'मकार सकारौ जकार सकारौ तकारौ गकारश्च भवति तद्वृत्त' क सु पुस्तके
२ एकोनविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य त्रिशतसप्तत्रिंशदुत्तरैकोनपञ्चाशत्सहस्राधिकैकलक्षतमो (१४९३३७) भेदः 'शार्दूलविक्रीडितम्' इति नाम्ना प्रसिद्ध

मगण सगण जगण सगण तगण तगण गु०

S S S – I I S – I S I – I I S S S I – S S I – S

शालप्रा–शुशरी–रमाय–तभुजं(१२)विस्तीर्ण–वक्ष·स्थ–लम् (७)।

मगण सगण जगण सगण तगणः तगण गु०

S S S – I I S – I S I – I I S S S I – S S I – S

कीलस्क–न्धमसु–द्धतं प–रिजने(१२)गम्भीर–सत्त्वस्व–रं(७)

मगण सगण जगण सगणः तगणः तगण गु०

S S S I I S – I S I – I I S S S I – S S I – S

राज्यश्री समुपै–ति वीर– पुरुषं(१२)शार्दूल–विक्रीडि–तम् (७) ॥

ानी कृति· प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरतिकृति सत्कृतिश्चेति सप्त कृतयः क्रमेणै-
वृध्योदाह्रियन्ते—

(तत्र–कृतौ)

ुवदना म्रौ भ्नौ य्भौ ल्गावृषिस्वरर्तवः । ७ । २२ ॥

स्य पादे मगणरगणभगणनगणयगणभगणलकारगकारा (SSS, SIS, SII, III, SSS, I, S) भवन्ति तद्वृत्तं 'सुवदना' नाम । सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः ।

ञ्चचामरच्छन्दः—

'नयुगललगुरु निरन्तरं यदा स पञ्चचामर ।'

ष्पदामच्छन्दः—

'भूताश्वाश्वान्तं मतनसररगै कीर्तितं पुष्पदाम ।'

बम्बच्छन्दः—

'वृत्तं विम्बाख्यं शरमुनितुरगैर्म्लौ न्सौ ततौ चेद्गुरु ।'

छायाच्छन्दः—

'इयं च्छाया ख्याता ऋतुरसहयैर्यो मनसा भ्तौ गुरु ।'

मकरन्दिकाच्छन्दः—

'रसै· षड्भिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका ।'

१. 'कालस्कन्धसमुद्धतं परिजने गम्भीरसिंहस्वर' इति लि. पुस्तके.

कृतिच्छन्द पादघटकीभूताना विंशतिवर्णाना प्रस्तारे कृते लक्षदशकम्, अष्टाचत्वा-
सहस्राणि, षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतं च भेदा जायन्ते तेषु सुवदनावृत्ताख्यौ भेदावत्र
ष्टौ । ग्रन्थान्तरेषु तु यथा—उक्तविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य चतु शतसप्तदशोत्तराष्टस-
सहस्राधिकद्विलक्षतमो (२७८ ४१७) भेद **'सुवदना'** इति नाम्ना प्रसिद्धः.
'गकाराश्च तत्सुवदना नाम' लि. पुस्तके. तत्रोदाहरणम्—

मगणः　रगणः　भगणः　नगणः　यगणः　यगणः　ल गु

S S S — S I S — S I I I — I I I — I S S — S I I — I — S

या पीनो-द्गाढतु -ङ्ग(७)स्तन-जघन -घना(७)भो-गालस-ग-ति (६)

मगणः　रगणः　भगणः　नगणः　यगणः　यगणः　ल गु

S S S — S I S — S I I I — I I I — I S S — S I I — I — S

र्यस्या क-र्णावत-सो(७)त्पल रुचिज-यिनी(७)दी-र्घे च न-य-ने (६) ।

मगणः　रगणः　भगणः　नगणः　यगणः　यगणः　ल गु

S S S — S I S — S I I I — I I I — I S S — S I I — I — S

श्यामा सी-मन्तिनी-नां(७)तिल-कमिव भुवे(७)या च त्रिभु-व-ने (६)

मगणः　रगणः　भगणः　नगणः　यगणः　यगणः　ल गु

S S S — S I S — S I I I — I I I — I S S — S I I — I — S

संप्राप्ता सांप्रतं मे(७)नय-नपथ-मसौ(७)दै-वात्सुव-द-ना(६) ॥

मणिमञ्जरीच्छन्दः—

'युगाश्वै सायभनयजजगा कीर्तिता मणिमञ्जरी ।'

समुद्रतताच्छन्दः—

गजाश्विचतुरगैर्जसौ जसतमा गश्चेत्समुद्रतता ।'

(वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे)

गण्डकाच्छन्दः—

रग्गणा पलन्तआ पुणो णरेन्द कन्तआ सुछक्कएण
　हार एक्क दिज्जही सुसद्द पाअ किज्जही सुसक्कएण ।
गण्डआ गणेहु एहु वद्दसत्तसद्दछे फणिन्द गाउ
　वीस मत्त पाअ पत्त हार वीअमागए सुसद्द आउ ॥'

(प्रा पि सू २।२५५)

मेघविस्फूर्जिताच्छन्दः—

रसाश्वाश्वै योभा नयुगगजठरा मेघविस्फूर्जिता चेत् ।'

गीतिकाच्छन्दः—

'सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।

अस्यैव छन्दसः प्राकृतपिङ्गलसूत्रे 'गीता' इति नाम ।

शोभाच्छन्दः—

'रसैरश्वैरश्वैर्यमननततगैर्गैर्नि (!) शोभेयमुक्ता ।

ग्लिति वृत्तम् ॥ ७ । २३ ॥

यस्य पादे गकारलकारा क्रमेण भवन्ति तद् 'वृत्तं' नाम वृत्तम् । कृतिप्रकारेण यावद्भिरेव विंशत्यक्षराणि पूर्यन्ते तावतां ग्ला ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम्—

(१)(२) (३)(४) (५)(६)(७)(८) (९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ।
जन्तु मात्र दुखकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतु

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ।
तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमसुखं लभस्व ।

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ।
विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ।
वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मना हिताय ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(प्रकृतौ)

स्रग्धरा म्रौ भ्नौ यौ य् त्रिःसप्तकाः ॥ ७ । २४ ॥

नरेन्द्रच्छन्दः—

'आइहि जत्थ पाअगण पअलिअ जोहल अन्त ठवीजे
काहल सद्द गन्ध एम मुणिगण कङ्कण जाहँ करीजे ।
सद्दइ एक्क तत्थ चल णरवइ पूरहु सक्क सुभव्वा
चामरजुग्ग अन्त जहि पअलिअ एहु णरेन्दउ कव्वा ॥'

प्रा. पि. सू. २।२६१.

सरसीच्छन्दः—

'नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ॥'

१. 'वृत्तं वृत्तं नाम' लि पुस्तके उक्तविंशत्यक्षरप्रस्तारस्यैकपञ्चाशदुत्तरनवनवतिसहस्राधिकषड्लक्षतमो(६९९०५१) भेदः 'वृत्तम्' इति नाम्ना प्रसिद्ध २. 'तावतामेव ला ग्रहणम् । विंशत्या गुरुभिर्लघुभिश्च' लि. पुस्तके. ३. 'ईक्षणमुत्तमं' लि. पुस्तके. ४. 'वृत्तमुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मना सदा हिताय' लि. पुस्तके. ५. 'अत्र' इति लि. पुस्तके नास्ति. ६ प्रकृतिच्छन्द पादघटकीभूतानामेकविंशत्यक्षराणा प्रस्तारे कृते लक्षविंशति, सप्तनवतिसहस्राणि, एकशतद्विपञ्चाशच्च (२०९७१५२) भेदा जायन्ते । तेषु येऽत्र नोक्ताः परत्रापि च स्वल्पा एवोक्तास्तेऽत्र समुद्धृत्य लिख्यन्ते.

यस्य पादे मगणरगणभगणनगणास्त्रयश्च यगणा (SSS, SIS SII, III, ISS, ISS, ISS) स्तत् 'स्रग्धरा' नाम वृत्तम्। सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
S S S S I S S I I I I I I S S I S S I S S
रेखा–भ्रू भङ्गतन्वी–त्व(७)द्युति–हसित–शर(७)च्च–न्द्रिका चा–रुमूर्ति (७)–

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
S S S S I S S I I I I I I S S I S S I S S
मायन्मा–तङ्गली–ला(७)गति–रतिवि–पुला(७)भो–गतुङ्ग–स्तनी या (७)।

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
S S S S I S S I I I I I I S S I S S I S S
रम्भास्त–म्भोपमो–रु(७)रलि–मलिन–घन(७)स्नि–ग्धधम्मि–ल्लहस्ता (७)

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
S S S S I S S I I I I I I S S I S S I S S
बिम्बोष्ठी रैत्वक–ण्ठी(७)दिश–तु रति–सुख(७)स्र–ग्धरा सु–न्दरीयम् (७) ॥

(मौक्तौ)

मद्रकं भ्रौ न्रौ न्गौ दिगादित्याः ॥ ७ । २५ ॥

सलिलनिधिच्छन्दः—

'सलिलनिधिर्भवेदिह नवौ नगणो जगणास्त्रयश्च र ।
अन्येषां मते सिद्धकमिति संज्ञितमेतत् ।

हंसीच्छन्दः—

गेतामन्दा उम्मे चन्दा धवलचमरसमसिअकरविन्दा
उग्गे तारा तेआ हारा विअसु कमलवण परिमलकन्दा ।
भासा कासा सव्वा महुरपवण लहलहिअ करन्ता
हंसा सद्दू फुल्लाअ धू सरअ समअ सहि हिअअ हरन्ता ॥'
(प्रा पिङ्गलसूत्रे २।२६८)

१ मकाररेफभकारनकारास्त्रयश्च यकारा भवन्ति तद्वृत्तं' क ग पुस्तके २ उक्ते कर्विशत्यक्षरप्रस्तारस्य द्विसहस्रनवशतत्रिनवत्युत्तरत्रिलक्षतमो (३ २९९३) भेदा 'स्रग्धरा' इति नाम्ना प्रसिद्धः, ३ 'चारुकण्ठी' ख पुस्तके ४ आकृतिच्छन्दः-पादघटकीभूतानां द्वाविंशत्यक्षराणां प्रस्तारे कृते (४१९४३०४) भेदा जायन्ते तेष्वत्र मे नोक्ता परन्तु येऽपेक्षितास्ते तत आकृष्य लिख्यन्ते

यस्य पादे भगणरगणौ, (ऽ।।, ऽ।ऽ) नगणरगणौ, (।।।, ऽ।ऽ) पुनर्नगणरगणौ (।।।, ऽ।ऽ) च भवतस्तद्वृत्तं 'मद्रकम्' नाम। दशभिर्द्वादशभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्—

भगण रगणः नगण रगण सगणः सगण सगणः गु०

ऽ ।।—ऽ।ऽ। ।।।—ऽ।ऽ—।।ऽ—।।ऽ—।।।—ऽ

मद्रक–गीतिभिः सकृद–पि(१०)स्तुव–न्ति भवा–य भव–न्तमभ–वं (१२)

भगणः रगण नगण रगण नगणः रगणः नगणः गु०

ऽ।।—ऽ।ऽ—।।।—ऽ।ऽ—।।।ऽ।ऽ—।।।—ऽ

भक्तिभ–रावन–म्रशिर–सः(१०)प्रण–म्य तव पादयो सुकृति–नः (१२)।

भगणः रगणः नगण रगण नगणः रगण नगण गु०

ऽ।।–ऽ।ऽ—।।।—ऽ।ऽ—।।।–ऽ।ऽ–।।।—ऽ

ते पर–मेश्वर–स्य पद–वी(१०)मवा–प्य सुख–माप्नुव–न्ति विपु–लं (१२)

भगणः रगणः नगणः रगण नगणः रगण नगण गु०

ऽ।।—ऽ।ऽ—।।।—ऽ।ऽ—।।।–ऽ।ऽ–।।।–ऽ

मर्त्यभु–वं स्पृश–न्ति न पु–न(१०)र्मनो–हरसु–राङ्गना–परिवृ–ता (१२) ॥

(विकृतौ)

अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ गुद्रादित्याः ॥ ७ । २६ ॥

मदिराच्छन्दः—

'सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ।'

सुन्दरीच्छन्दः—

'जहिं आइहि हत्थो करअल तत्थो पाअ लहुजुअ वङ्क तिआ
ठवि सल्ल पहिल्लौ चमरहिहिल्लौ सल्लजुअ पुणु वङ्कठिआ।
पअअन्तहि हत्थागण पभणिज्जे तेइस वण्ण पमाण किआ
ऍहु मत्तइ पाआ पइ पभणिज्जे वण्णहि सुन्दरिआ भणिआ॥' (प्रा. पि. सू. २।२७१)

अद्रितनयाच्छन्दः—

'नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ।'

१. 'भकाररेफौ नकाररेफौ पुनर्नकाररेफौ नकारगकारौ च भवतस्तद्वृत्तं' क मु पुस्तके. २. उक्तद्वाविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य (१९३०७११) तमो भेदः 'मद्रकम्' इति नाम्ना प्रसिद्ध ३. अस्य छन्दस त्र्यशीतिलक्षाणि, अष्टाशीतिसहस्राणि, अष्टोत्तराणि षट्शतानि (८३८८६०८) च भेदा भवन्ति। तेषु भेदद्वयमेवात्र निर्दिष्टम्। परत्र च येऽधिका भेदास्ते यथा—

यस्य पादे नगणजगणौ (।।।, ।ऽ।) भगणजगणौ (ऽ।।, ।ऽ।) पुनर्भगणजगणौ (ऽ।।, ।ऽ।) भगणलकारौ (ऽ।।, ।,) गकार (ऽ) श्च तद्वृत्तम् 'अश्वललितम्' नाम । एकादशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ल गु

पवन-विधूत-वीचि-च-पल(११)वि-लोकय-ति जीवि-त तनु-भृ-तां(१२)

भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ल गु

वपुर-पि हीय-मान म-निश(११)ज-रावनि-तया व-शीकृत-मि-दम्(१२)

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ल गु

सपदि निपीड-न व्यति-करं(११)य-मादिव नराधि-पाभर-प-शुः(१२) ।

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ल गु

परम-नितान्त-मेक्ष्य कु-रुते(११)त-थापि ह-तबुद्धि-रचल-सि-तम् (१२)

मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ न्लौ ग् वसुपञ्चदशकौ ॥ ७ । २७ ॥

यस्य पादे मगणौ, (ऽऽऽ, ऽऽऽ,) तगणो, (ऽऽ।) नगणाश्चत्वारो (।।।, ।।।, ।।।, ।।।) लकारगकारौ (।, ऽ) च तद्वृत्तं 'मत्ताक्रीडा' नाम । अष्टाभिः पञ्चदशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगणः ल गु

हर्षं म-र्यं पीत्वा नारी(८)स्ख-लितग-तिरति-शयर-सिकहृ-द-या(१५)

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगणः ल गु

मत्ताक्री-डा खेले-रौ(८)मु-दमखि-लविट-जनम-नसि कु-रु-ते(१५) ।

---

१ नकारजकारौ भकारजकारौ पुनर्भकारजकारौ भकारलकारौ गकारश्च तद्वृत्तं अश्वललितं नाम क पु पुस्तके २ 'भगणो लकारगकारौ च मत्तसदश्वललित' मि पुस्तके ३ त्रयोविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य (२८१२८४८) तमो भेदः 'अश्वललितम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः ४ मकारौ तकारनकारचतुष्क लकारगकारौ च' क पु पुस्तके ५ त्रयोविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य (४२१४०४९) तमो भेदः 'मत्ताक्रीडा' नाम्ना स्यात्।

मगण मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगण ल० गु०

S S S—S S S—S S I—I I I—I I I—I I I—I I I—I—S

वीतक्री—डा[1]श्लीला—लापै (८)श्र—वणसु—खसुभ—ग—सुल—लितव—च—ना(१५)

मगणः मगण तगणः नगण नगणः नगण नगण ल० गु०

—S S S—S S S—S S I—I I I—I I I—I I I—I I I—I—S

नृत्यैर्गी—तैर्भ्रूवि—क्षेपै.[2](८)क—लमणि—त—विवि—धविह—गकुल—रु—तै (१५) ॥

(सङ्कृतौ[3])

तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ॥ ७ ॥ २८ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ,[4] (ऽ।।, ऽऽ।) नगणसगणौ, (।।।, ।।ऽ) भगणौ (ऽ।। ऽ।।) नगणयगणौ (।।।, ।ऽऽ) च तद्वृत्तं 'तन्वी'[5] नाम । पञ्चसु, सप्तसु, द्वादशसु च यति । तत्रोदाहरणम्—

दुर्मिलाच्छन्दः—

'दुमिलाइ पआसहु मण्ण विसेसहु दीस फणीन्दह चारुगणा
भणु मत्त वतीसह जाणिअ सेसह अट्ठइ ठाम ठई सगणा ।
गण अण्ण ण किज्जइ कित्ति मुणिज्जइ लग्गइ दोस अणेअ जही
कहि तिण्णि विरामहि पाअह ता दइ अट्ठचउद्दह मत्त सही ॥'

(प्रा. पि. सू. २।२७७.)

१ 'वा(वी?)त म्रीडाश्लीलोल्लापैः' लि. पुस्तके. २. 'नृत्यैर्गीतैर्भ्रूविक्षेपैः' क. मु. पुस्तके ३. अत्रापि प्रस्तारे चतुर्विंशत्यक्षरस्यैका कोटि· सप्तषष्टिलक्षाणि सप्तसप्तति-सहस्राणि षोडशोत्तर शतद्वयं च भेदा· । तेषु प्राकृतपिङ्गलसूत्रे—

किरीटच्छन्दः—

ठावहु आइहि सक्कगणा तह सल्ल विसज्जहु वे वि तहापर
णेउर सद्दजुअ तह णेउरए परिवारह छक्कगणा कर ।
काहलजुग्गल अन्त करिज्जसु एपरि चौविस वण्ण पआसहु
वत्तिस मत्त पअप्पअलेखउ अट्ठ अक्षार किरीट विसेसहु ॥

(प्रा. पि. सू. २।२७८)

४ 'भकारतकारनकारसकारा भकारौ नकारयकारौ च' क मु. पुस्तके. ५. उक्त-चतुर्विंशत्यक्षरप्रस्तारस्य (४१५५३६७) तमो भेदः 'तन्वी' इति नाम्ना प्रसिद्धः.

भगण तगण नगण सगण भगण भगण नगण यगण

ऽ।।—ऽ ऽ।—।।।—।।ऽ ऽ।।—ऽ।—।।।—।ऽऽ

चन्द्रमु–खी सु(५)न्द–रघन–जघना(७) कुन्दस–मानशि[1]–खरद–शना या (१२)

भगण तगण नगण सगण भगण भगण नगण यगण

ऽ।।—ऽऽ।—।।।—।।ऽ ऽ।।—ऽ।।—।।।—।ऽऽ

निष्कल–वीणा(५)मृ–तिसुख–वचना(७)प्रत्यङ्ग–रञ्जत–रत्न–वनान्ता(१२)।

भगण तगण नगण सगण भगण भगण नगण यगण

ऽ।।—ऽऽ।—।।।—।।ऽ ऽ।।—ऽ।।—।।।—।ऽऽ

निर्मुख–पीनो(५)न्न–तकुच–कलशा(७)मत्तग–जेन्द्रल–लितग–मना च(१२)

भगण तगण नगण सगण भगण भगण नगण यगण

ऽ।।—ऽऽ ।—।।।—।।ऽ ऽ।।—ऽ।।—।।।—।ऽऽ

निर्भर–लीला(५)नि–भुवन–विभवे(७) भुवन–रेन्द्र म–वतु त–व तन्वी(१२) ॥

(अभिकृती)

क्रौञ्चपदा भ्मौ स्मौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवसुरसयः । ७ । २९ ॥

यस्य पादे भगणमगणौ, (ऽ।।, ऽऽऽ) सगणभगणौ (।।ऽ, ऽ।।) नगणाश्चत्वारो (।।।, ।।।, ।।।, ।।।) गकार(ऽ)श्च तद्वृत्त 'क्रौञ्चपदा' नाम। पञ्चभिः पञ्चभि॰, अष्टभि॰, सप्तभिश्च यति । तत्रोदाहरणम्—

भगण मगण सगण भगण

ऽ।।—ऽऽ— ऽ—।।ऽ—ऽ——।।

या कपि–लाक्षी(५)पि–ङ्गलके–शी(५)कलि–

नगण नगण नगण नगण ग

।।।।।। —।।। ।।।—ऽ

रुचिर–नुदिन(८)–मनुन–यकठि–ना (७)।

---

१ 'शिखरदशनाग्रा' ख पुस्तके २ तरलनयना च' ख पुस्तके ३ विभु वनविभवे' क ग पुस्तके ४ 'अतिकृतौ' इत्यपि पाठः। अत्रापि प्रस्तारगत्या पञ्चविंशत्यक्षरस्य कोटित्रयम्, पञ्चत्रिंशल्लक्षाणि चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि, द्वात्रिंशदुत्तराणि चतुःशतानि च (३३५५४४३२) भेदा । तेषु सर्वेष्वपि ग्रन्थेषु वृत्तमेकमेवोक्तम्।
५. भकारमकारसकारभकारा नकाराश्च चत्वारो गकारश्च भवति क ग पुस्तके-
६ तत्पञ्चविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य १६८७४४४७ तमो भेद 'क्रौञ्चपदा' इतिनाम्ना प्रसिद्धः

भगण मगण सगणः भगणः

ऽ।।—ऽऽ — ऽ ।।ऽ ऽ— ।।

दीर्घत–राभि·(५)स्थू–लशिरा–भि·(५)परि–

नगण नगण नगण नगण गु०

।।। ।।। —।।। ।।। ऽ

वृतव–पुरति(८)–शयकु–टिलग–तिः (७) ॥

भगण मगण· सगण भगण

ऽ·।। ऽऽ— ऽ ।।ऽ ऽ·— ।।

आयत–जङ्घा (५)नि–म्नकपो–ला(५)लघु–

नगण नगणः नगणः नगण गु०

।।।–।।।— ।।। ।।। ऽ

तरकु–चयुग(८)–परिचि–तहृद–या (७)।

भगण मगणः सगणः भगण

ऽ ।। ऽऽ ऽ–।।ऽ ऽ — ।।

सा परि–हार्या(५)कौ–श्वपदा स्त्री(५) ध्रुव–

नगण नगण नगण नगण गु०

।।।—।।।— ।।।–।।।–ऽ

मिह नि–रवधि(८) सुखम–भिलष–ता (७) ॥

(उत्कृतौ)

भुजङ्गविजृम्भितं मौ तौ नौ रसौ लगौ वसुरुद्रऋषयः ॥७३०॥

यस्य पादे मगणौ (ऽऽऽ, ऽऽऽ) तगणनगणौ (ऽऽ।, ।।।) नगणौ (।।।, ।।।) रगणसगणौ (ऽ।ऽ, ।।ऽ) लकारगकारौ (।, ऽ) च तद्वृत्तं 'भुजङ्गविजृम्भितम्' नाम। अष्टभिरेकादशभि· सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्—

मगण मगण तगण नगण

ऽऽऽ–ऽऽऽ—ऽऽ ।—।।।—

ये संन–द्धानेका—नीकै(८)र्न–रतुर–

नगण नगण रगणः सगण ल० गु०

।।।–।।।—। ऽ।–।।ऽ–।–ऽ

गकरि–परिवृ– तै.(११)समं–तव श–त्र–वो (७)

१. अत्रापि प्रस्तारगत्या रसलोचनवर्णस्य कोटिषट्कम्, एकसप्ततिलक्षाणि वसुसहस्राणि, चतुःषष्ट्युत्तराण्यष्टौ शतानि च (६७१०८८६४) भेदाः. २. एतत्सूत्रं सोदाहरणं लिखितपुस्तके लेखकप्रमादाद् नास्ति. ३. तेषु १३८३४७४९ तमो भेदः 'भुजङ्गविजृम्भितम्' इति नाम्ना प्रसिद्ध.

मगणः　मगणः　तगणः　नगणः

ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ।—। । ।—

युद्धध— ध्वान्तध्वा—रमान(८)स्त्व—वभिद्रु—

नगणः　नगणः　रगणः　सगणः　ल　गु

। । ।—। । ।—ऽ । ऽ—। । ऽ—।—ऽ

त्समप—नतमि—यै (११)पत— न्ति पृथा —यु—धा (७) ।

मगणः　मगणः　तगणः　नगणः

ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ।—। । ।—

ते त्वां ह—ष्ट्वा संमा—मामे(८)रै—पतिर—

नगणः　नगणः　रगणः　सगणः　ल　गु

। । ।—। । ।—ऽ । ऽ—। । ऽ—।—ऽ

र ह्नुप—ममन— स(११)धळ—ति दिग— न्त— रं (७)

मगणः　मगणः　तगणः　नगणः

ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ।—। । ।—

किंवा सो—ढुं शक्य—न्ते कै(८)र्य— हुमिर—

नगणः　नगणः　रगणः　सगणः　ल　गु

। । ।—। । ।—ऽ । ऽ—। । ऽ—।—ऽ

पि सखि—पखिप— म(११)भुज—प्रविजृ—म्भि—तम् (७) ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तम्—

मगणः　मगणः　तगणः　नगणः

ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ।—। । ।—

ध्यानैका—ग्रा सम्यी—हष्टि(८)रु— मसमु—

नगणः　नगणः　रगणः　सगणः　ल　गु

। । ।—। । ।—ऽ । ऽ—। । ऽ—।—ऽ

खि लुलि—तमल— पं(११)करे　स्थितमा—न—म (७)

मगणः　मगणः　तगणः　नगणः

ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ।—। । ।—

चिन्ताध—न्या शून्या—बुद्धि(८)र्वि—रत्ग—

नगणः　नगणः　रगणः　सगणः　ल　गु

। । ।—। । ।—ऽ । ऽ—। । ऽ—।—ऽ

तिपति—तरस — ना(११)तनु —सनुता　ग— ता (७) ।

---

१ 'अपयतभिय' ख पुस्तके　२ तुविगनृपकम्पणमनस फलन्ति विमन्तरं' क ख पुस्तके, लिखितपुस्तके च　३ 'दीना दृष्टिः' ख पुस्तके

मगण मगणः तगण नगण

ऽ ऽ ऽ –ऽ ऽ ऽ—ऽ ऽ ।—। । ।–

पाण्डुच्छा–यं क्षामं वक्त्रं(८)म–दजन–

नगण नगण रगण सगणः ल० गु०

। ।। –। ।।—ऽ । ऽ —। । ऽ—। –ऽ

नि रह–सि सर –सा(११)करो– षि न सं– क–थां (७)

मगण नगणः नगणः नगणः

ऽ ऽऽ । ।। ऽ ऽ ।—। । ।—

को नामा–यं रम्यो व्याधि(८)स्त–व कथ–

नगणः नगण रगण सगणः ल० गु०

। ।।—। । ।—ऽ । ऽ—। । ऽ—। –ऽ

य सुत –नु किमि– द(११)न ख-ल्वसि ना–तु–रा (७) ॥

अपवाहको म्नौ नौ नौ न्सौ गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि ॥७।३१॥

यस्य पादे मगण॰, (ऽऽऽ) नगणा॰ षट्, (।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।,) सगणो, (।।ऽ) गकारौ (ऽ, ऽ) तद्वृत्तं 'अपवाहको' नाम। नवसु, षट्सु, षट्सु, पञ्चसु च यति॰। तत्रोदाहरणम्—

मगणः नगण नगणः नगण नगण

ऽ ऽ ऽ । ।—। । । —। । । —। । ।

श्रीकण्ठं त्रिपुर – दहन(९)–ममृत– किरण(६)–

नगणः नगण सगण गु० गु०

। । ।–। । । —। । ऽ —ऽ –ऽ

शकल–ललित(६)–शिरस रु– द्रं (५)

मगणः नगण नगणः नगण नगण

ऽऽऽ । । ।–। । । । । ।—। । ।

भूतेशं हतमु–निमख(९)–मखिल–भुवन (६)–

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

। । ।–। । ।— । । ऽ —ऽ –ऽ

नमित–चरण(६)–युगमी–शा–नम् (५)।

---

१. 'सत्कथा' लि. पुस्तके. २. 'मकार षण्नकाराः सकारो गकारौ च तद्वृत्तं' क. मु. पुस्तके ३. तेष्वेव॰(८३८८६०१) तमो भेद॰ 'अपवाहकः' इति ख्यातिमाससाद. ४. 'सकलकलितशिरस' क. मु. पुस्तके, 'सुकलकलितशिरसं' लि. पुस्तके.

नगणः नगणः नगणः नगणः नगणः

।।।–।।।–।।।–।।।

सवज्ञ वृषभ–गमन(१)महिप–तिरुत्वं(२)–

नगणः नगणः सगणः गु गु

।।।–।।।–।।ऽ ऽ ऽ

मलय–रुचिर(२)करला–रा–ध्य (५)

नगणः नगणः नगणः नगणः नगणः

ऽ ऽ ।।।–।।। –।।।–।।।

त वन्दे भवभ– यभिद(१)–मभिम–सफल (२)–

नगणः नगणः सगणः गु गु

।।।–।।। –।।ऽ ऽ ऽ

वितर–णगुरु(१)–मुमया यु–क्तम् (५) ॥

इति कृतयः समाप्ताः ।

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते—

दण्डको नौ रः ॥ ७ । ३२ ॥

यत्र पादे द्वौ नगणौ (।।।, ।।।) रगणाश्च (ऽ।ऽ) सप्त भवन्ति दण्डको नाम सः। तदुक्तं पङ्क्तिचत्वाक्षराया समनन्तरं दण्डकस्य पादस्सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम्। सर्वेषां छन्दसामेकैकाक्षरवृद्ध्या प्रवृत्तेः। इत ऊर्ध्वं पुनरेकैकवृद्ध्या प्रस्तारः। दण्डको नौ र इति श्रवणात्। तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

।।। ।।। ऽ।ऽ–ऽ।ऽ–ऽ।ऽ

इह हि भवति दण्डका–रण्यदे–शे स्थितिः

रगणः रगणः रगणः रगणः

ऽ।ऽ ऽ।ऽ–ऽ।ऽ–ऽ।ऽ

पुण्यभा–जां मुनी–नां मनो–हारिणी

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

।।।–।।।–ऽ।ऽ ऽ–ऽ।ऽ–ऽ।ऽ

त्रिदश–विजयि–वीय–र–पौरुष–भीषण–

---

१ महिपतिभृत' छि पुस्तके २ 'इति' इति क. मु पुस्तके नास्ति ३ 'नगणौ रेफाश्च सप्त भवन्ति' क मु पुस्तके ४. लिखितपुस्तके 'च' इति नास्ति. ५. 'वीर्य-रसात्' क. मु पुस्तके, 'वीर्यवीप्सा' छि पुस्तके.

रगणः रगणः रगण रगण
S । S–S । S–S । S–S । S
क्ष्मीविरा–मेण रा–मेण स–सेविते[1] ।

नगण नगणः रगण रगणः रगणः
। । ।–। । ।—S । S–S । S–S । S
जनक–यजन–भूमिस–भूतसी[2]–मन्तिनी–

रगणः रगणः रगण रगणः
S । S—S । S–S । S–S । S·
सीमसी–तापद–स्पर्शपू–ताश्रमे

नगण नगण रगण रगणः रगणः
। । ।–। । ।–S । S—S । S—S । S·
भुवन–नमित–पादप–द्माभिधा– नाम्बिका

रगणः रगणः रगण रगणः
S । S—S । S—S । S—S । S
तीर्थया–त्रा–गता –नेकसि –द्धाकुले ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः । ७ । ३३ ॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपाद· प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम[3] । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् । ७ । ३४ ॥

रातमाण्डव्याभ्या ऋषिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव संज्ञा कृतास्य[4] वृत्तस्य ॥ रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् ।

शेषः प्रचित इति । ७ । ३५ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः[5] प्रचित इति संज्ञां लभते । पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता । इदानीं तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगण रगणः रगणः रगणः
। । ।–। । । –S । S–S । S–S । S
प्रथम–कथित–दण्डक–श्चण्डवृ–ष्टिप्रपा–

---

१. 'ससेव्यते' लि पुस्तके. २. 'सभूतिसीमन्तिनी लि. पुस्तके. ३. 'नाम भवति लि. पुस्तके. ४. लिखितपुस्तके 'अस्य वृत्तस्य । रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थं' इति नास्ति. ५. 'शेषो दण्डकप्रस्तार ' लि पुस्तके.

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
ऽ।ऽ—ऽ।ऽ ऽ। —ऽ।ऽ—ऽ।ऽ
तामिधा–नो मुनेः पिङ्गला–चायना–म्ना मतः

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः
।।।—।।।—ऽ।ऽ ऽ।ऽ—ऽ।ऽ
प्रचित–इति त–त परं दण्डका– नामिय

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
ऽ।ऽ—ऽ। —ऽ।ऽ— ।ऽ—ऽ।
जातिरे–कैकरे – फामित्–त्या यये–र्द्ध भवेत् ।

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः
।।।—।।।—ऽ।ऽ ऽ।ऽ—ऽ।ऽ
सत्कवि–रचित– संज्ञया सज्ञिसे– पैरसे–

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
ऽ।ऽ ऽ।ऽ—ऽ ।ऽ— ।ऽ—ऽ।ऽ
यैः पुनः काम्यम– न्येऽपि कु– र्वन्तु या– गीश्वराः

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः
।।। ।।।—ऽ।ऽ—ऽ।ऽ—ऽ।ऽ
भवति यदि स–मासतं–त्याऽदरे– येन पा–

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
ऽ।ऽ—ऽ ।ऽ ऽ।ऽ ऽ। —ऽ ।ऽ
दम्यय– स्या ततो दण्डकः पूज्यते–ऽसौ मनेः ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति श्रीमद्हलायुधविरचितायां पिङ्गलछन्दोवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ।

अत्रानुक्तं गाथा । ८ ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्नोक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते तद्गाथेति मन्तव्यम् ।

---

१ 'भवन्ति' इति ख़ि पुस्तके   २ 'हलायुध पैङ्गलछन्दोवृत्तौ' ख़ि पुस्तके.
३ प्रयोगे दृश्यते' ख़ि पुस्तके

(तत्र-त्रिष्टुभि)

कुड्मलदन्ती भ्तौ नगौ गिन्द्रियरसाः ॥ ८ । २ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ (ऽ।।, ऽऽ।) नगणो (।।।) गकारौ (ऽ, ऽ) च भवतस्तद्वृत्तं 'कुड्मलदन्ती' नाम । पञ्चभि· षड्भिश्च यतिः ।

भगणः तगण नगण गु० गु०
ऽ । ।–ऽ ऽ ।–। । ।–ऽ —ऽ
कुड्मल–दन्ती(५)वि–कटनि–त–म्बा (६)

भगण तगण नगणः गु० गु०
ऽ । ।–ऽ ऽ ।—। । ।–ऽ —ऽ
किंनर–कण्ठी(५)ल– घुतर–म–ध्या (६) ।

भगण· तगण नगण गु० गु०
ऽ· । ।–ऽ ऽ ।–। । ।–ऽ–ऽ
विम्बफ–लोष्ठी(५) मृ–गशिशु–ने–त्रा (६)

भगण तगण नगण गु० गु०
ऽ· । ।·—ऽ ऽ ।–। । । ऽ —ऽ
मित्र भ– वन्तं(५) सु–खयतु का–न्ता (६) ॥

(जगत्याम्)

वरतनुर्न्जौ ज्रौ षड्साः ॥ ८ । ३ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ (।।।, ।ऽ।) जगणरगणौ (।ऽ।, ऽ।ऽ) च[1] तद्वृत्तं 'वरतनु–'र्नाम । षड्भि· षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगण जगण जगण रगणः
। । ।·—। ऽ । । ऽ ।–ऽ । ऽ
अयि वि–जहीहि(६) दृढोप–गूहन (६)

नगण जगण जगणः रगण
। । ।–। ऽ । —। ऽ ।·—ऽ । ऽ
त्यज न-वसङ्ग(६)—मभीरु वल्लभम् (६) ।

नगण जगणः जगणः रगणः
। । ।·—। ऽ । —। ऽ । ऽ । ऽ
अरुण–करोद्ग(६)—म एष वर्तते (६)

---

1. 'नगणगकारौ च लि पुस्तके.

नगण: जगण: जगण: रगण:

। । । – । ऽ । — । ऽ । ऽ । ऽ

वरत–नु संप्र(६)–वदन्ति कुक्कुटा: (६) ॥

जलधरमाला म्भौ स्मौ समुद्रवसवः ॥ ८ । ४ ॥

यस्य पादे मगणभगणौ (ऽऽऽ ऽ।।) सगणमगणौ (।।ऽ, ऽऽऽ) च भव तद्वृत्त जलधरमाला' नाम । चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगण: भगण: सगण: मगण:

ऽ ऽ ऽ – ऽ ।। – । । ऽ – ऽ ऽ ऽ

धत्ते शो–भां(४) कुव–लयदा–मः श्यामा (८)

मगण: भगण: सगण: मगण:

ऽ ऽ ऽ – ऽ ।। — । । ऽ — ऽ ऽ ऽ

शैलोत्स–ङ्गे(४) जल– धरमा– ला लीना (८) ।

मगण: भगण: सगण: मगण:

ऽ ऽ ऽ — ऽ । । — । । ऽ ऽ ऽ

विद्युद्दे–खा(४) कन–ककृतालङ्कारा (८)

मगण: भगण: सगण: मगण:

ऽ ऽ ऽ – ऽ ।। — । । ऽ – ऽ ऽ ऽ

क्रीडाप्तु–सा(४) युव–तिरिवा–ङ्के पत्युः (८) ॥

गौरी नौ रौ । ८ । ५ ॥

यस्य पादे नगणौ (।।।, ।।।) रगणौ (ऽ।ऽ, ऽ।ऽ) च भवतस्तद्वृत्त गौरी' नामेति गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगण: नगण: रगण: रगण: नगण: नगण: रगण: रगण:

। । । – । । । — ऽ । ऽ — ऽ । ऽ । । । — । । । – ऽ । ऽ — ऽ । ऽ

प्रणम–ति चर–णारवि–न्दद्वय त्रिभुव–ननमि–तस्य गौ–रीपतेः ।

नगण: नगण: रगण: रगण: नगण: नगण: रगण: रगण:

। । । — । । । — ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । । – । । । — ऽ । ऽ — ऽ । ऽ

सकृद–पि मन– सैव यः सेवित प्रमित–रसि य–थेप्स–यो गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकात्पूर्वमेकैकरेफवृद्ध्या नामान्तराणि लभते ।

ललना भ्तौ नसाविन्द्रियर्पयः ॥ ८ । ६ ॥

---

१ नीम' इत्यस्मत्पितृचरणलिखिते पिङ्गलोदाहरणपुस्तके　　२ 'एकैकरेफवृद्ध्या च' क. म पुस्तके

यस्य पादे भगणतगणौ (ऽ।।, ऽऽ।) नगणसगणौ (।।।, ।।ऽ) च भवतस्तद्वृत्तं 'ललना' नाम गाथा। पञ्चभि· सप्तभिश्च यति·। तत्रोदाहरणम्—

भगण तगणः नगण सगणः
ऽ ।।—ऽ· ऽ ।·—। ।।—।।ऽ
या कुच-गुर्वी(५) मृ-गशिशु-नयना (७)

भगण· तगण नगण सगण
ऽ ।।—ऽ ऽ — ।·—।।।—।।ऽ
पीननि-तम्बा(५) म-दकरि-गमना (७)।

भगण तगण नगण सगण
ऽ ।।—ऽ ऽ — ।—।।।—।।ऽ
किनर-कण्ठी(५) सु-रुचिर-दशना (७)

भगण तगण नगण सगण
ऽ ।। ऽ ऽ — ।—।।। ।।ऽ
सा[1] तव सौख्यं(५) वि-तरतु ललना (७)॥

(अतिजगत्याम्)

कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग्॥ ८। ७॥

यस्य पादे सगणजगणौ (।।ऽ, ।ऽ।) पुन सगणजगणौ[2] (।।ऽ, ।ऽ।) गकारश्च (ऽ) तद्वृत्तं 'कनकप्रभा' नाम गाथा। पादान्ते यति। तत्रोदाहरणम्—

सगण जगण सगण जगणः गु०
।।ऽ·—।ऽ ।—।।ऽ—।ऽ।—ऽ
कनक-प्रभा पृ-थुनित-म्बशालि-नी

सगणः जगण सगणः जगणः गु०
।।ऽ·—।ऽ।—।।ऽ·—।ऽ।—ऽ
विपुल-स्तनी ह-रिणशा-वकेक्ष-णा।

सगण जगण सगण जगणः गु०
।।ऽ—।ऽ।—।।ऽ।ऽ ।—ऽ
इयम-ङ्गना न-यनयो पथि स्थि-ता

सगणः जगणः सगण जगणः गु०
।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ·—।ऽ ।—ऽ
कुरुते न कस्य मदना-तुर म-न॥

---

१. 'वा तव सौख्यं' लि पुस्तके. २. 'तावेव' लि. पुस्तके.

कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरर्तव[1] ॥ ८ । ८ ॥

यस्य पादे नगणौ (III, III) तगणौ (SSI, SSI) गकारश्च (S) भवति तद्वृत्तं 'कुटिलगति'र्नाम माया । सप्तभि षड्भिश्च यतिः ॥

नगणः नगणः तगणः तगणः गु

I I I — I I I — S S I — S S I — S

अधर- किसल-ये(७)कान्त-दन्तक्ष-ते (६)

नगणः नगणः तगण तगणः गु

I I I — I I I — S S I — S S I — S

हरिण- शिशुर- मां (७)मृत्यु- रि भ्रूयु-गम् (६)।

नगणः नगणः तगणः तगणः गु

I I I — I I I — S S I — S S I — S

भुवमि- दमुचि- तं (७)मधि- पतौ स-ता (६)-

नगणः नगणः तगण तगणः गु

I I I — I I I — S S I — S S I — S

। मतिकु—टिलग-तेः(७)सान्म-हानुत्स-व (६) ॥

(शाकर्मीम्)

वरसुन्दरी भ्जौ स्नौ गौ ॥ ८ । ९ ॥

यस्य पादे भगणजगणसगणनगणा (SII ISI, IIS, III) गकारौ (S, S) च भवतस्तद्वृत्तं 'वरसुन्दरी' नाम माया । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः जगणः सगणः नगणः गु गु

S I I — I S I — I I S — I I I — S — S

स्नाधुधि—शिरोज्ज—कमुग—न्विबच्छ— पू—र्णं

भगणः जगणः सगणः नगण गु गु

S I I — I S I — I I S — I I I — S — S

सीमिच—यचम—तमिनि— प्रधत—प—द्मम् ।

भगणः जगणः सगणः नगणः गु गु

S I I — I S I — I I S — I I I — S — S

हंसक—लकूजि—त—मनो— हरत—या—न्त

भगणः जगणः सगणः नगणः गु गु

S I I — I S I — I I S — I I I — S — S

पश्य व—रसुन्द—रि सरो—वरमु—दा—रम् ॥

---

१ 'अ' भौ क सु पुस्तके

कुटिला म्भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ॥ ८ । १० ॥

यस्य पादे मगणभगणनगणयगणा[1] (SSS, SII, III, ISS) गकारौ (S, S) च भवतस्तद्वृत्त 'कुटिला' नाम गाथा । चतुर्भि. षड्भिश्चतुर्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः भगण नगण यगणः गु० गु०
S S S –S I I —I I I —I S S —S –S
अध्वस्था—ना(४)जन—यति सु—ख(६)मुचे.—कू—ज(४)—

मगणः भगण नगणः यगण गु० गु०
S I I—S I I I I I—I S S—S –S
न्दात्यूहो—ऽयं(४)पथि निचुलि—नि(६)तोयो—पा—न्ते (४) ।[2]

मगण भगणः नगणः यगणः गु० गु०
S S S—S I I–I I I—I S S—S —S
कर्णाट—स्त्री(४)रति—कुहरि—त(६)तुल्य—च्छे— दैं(४)

मगणः भगण नगणः यगणः गु० गु०
S S S —S I I—I I I—I S S –S —S
नादैः क—ण्ठ(४)स्खल—नकुटि—ल(६)मन्दा—व— तैंः (४) ॥

(अष्टौ)

शैलशिखा भ्रौ न्नौ भ्गौ भूतरसेन्द्रियाः[3] ॥ ८ । ११ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ (SII, SIS) नगणभगणौ (III, SII) भगणो (SII) गकार(S)श्च भवति तद्वृत्तं 'शैलशिखा' नाम गाथा ॥ पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च यतिः । क्वचित् पादान्ते यतिं पठन्ति । तत्रोदाहरणम्—

भगणः रगणः नगण भगण भगण गु०
S I I—S I S —I I I—S I I —S I I –S
शैलशि—खानि(५)कु— ञ्जशयि—तस्य(६)द्व—रे·श्रव—णे(५)

भगणः रगणः नगणः भगणः भगण गु०
S I I –S I S –I I I —S I I —S I I –S
जीर्णतृ—ण क(५)रे—ण निद—[4]धाति(६)क—पिश्चप—लः (५) ।

भगण रगणः नगण भगणः भगण गु०
S I I —S I S –I I I –S I I —S I I –S
क्षुद्रव—धाप(५)वा—दपरि—हार(६)वि—नीतम—ते (५)—

---

१. 'यगणगकारौ च' इति लि. पुस्तके, क. मु पुस्तके च. २. 'नितुलनितम्बोपान्ते' लि. पुस्तके. ३. 'भूतरसेन्द्रियाणि' लि. पुस्तके. २. 'निदधीत' इति. क. पुस्तके., लि. पुस्तके च.

भगणः　रगणः　नगणः　भगणः　नगणः　गु

S I I — S I　S — I I I — S I　I — S I I — S

स्वस्य न ताव(५)दे-व लघु-ता द्वि(६)प-मूषमि-व (५) ॥

वरयुवती भ्रौ य्नौ न्गौ ॥ ८ । १२ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ (SII SIS) यगणनगणौ (ISS, III) नगणो (III) गकार्थ (S) भवति तद्वृत्त 'वरयुवती' नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः　रगणः　यगणः　नगणः　नगणः　गु

S I I — S I S — I S S — I I I — I I I — S

कुञ्जर-कुम्भपी-ठ-पीनो-न्नतकु-चयुग-ला

भगणः　रगणः　यगणः　नगणः　नगणः　गु

S I I — S I S — I S S — I I I — I I I — S

पार्श्वम-शर्वरी-श्वगर्वा-पहृत-मृगम-दा ।

भगणः　रगणः　यगणः　नगणः　नगणः　गु

S I I — S I S — I S S — I I I — I I I — S

पीननि-तम्बवि-म्बसंवा-हनवि-धिजग-ति—

भगणः　रगणः　यगणः　नगणः　नगणः　गु

S I I — S I S — I S S — I I I — I I I — S

सुभ्र न-रामिरा-म भूया-स्तव व-रयुव-तिः ॥

(अस्यर्थे)

अतिशायिनी सौ ज्भौ ज्गौ ग् दिक्स्वरा^(२) ॥ ८ । १३ ॥

यस्य पादे सगणौ (IIS IIS) जगणभगणौ (ISI, SII) जगणो (ISI) गकारौ (S,S) च भवेत्तद्वृत्त 'अतिशायिनी' नाम गाथा । दशमि सप्तमिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

सगणः　सगणः　जगणः　भगणः　जगणः　गु　गु

I I S — I I S — I S I — S I I — I S I — S — S

इति यो-वपुर-प्रमत्त-रा(१)न्तर-स्थि मन्म-ने-न (७)

सगणः　सगणः　जगणः　भगणः　जगणः　गु　गु

I I S — I I S — I S I — S I I — I S I — S — S

भ्रियमा-णवतो-ऽतिशायि-नी(१०)मप-मसाम्र-मा-स (७) ।

---

१ 'नगणो' इति लेखकप्रमादवशतो नास्ति लिखितपुस्तके　२ 'भगत' इति लि पुस्तके नास्ति　३ उदाहरणमेतद् भाष्यकाम्यात् । उद्धृत हलायुधेन

सगण सगण जगण भगणः जगणः गु० गु०

। । ऽ – । । ऽ –। ऽ। ।—ऽ। । ।—। ऽ ।—ऽ—ऽ

अवलो–क्य तदे–व याद–वा(१०)नप– खारि–रा–शे. (७)।

सगण सगण जगणः भगण जगणः गु० गु०

। । ऽ –। । ऽ —। ऽ । —ऽ । ।—। ऽ ।—ऽ—ऽ

शिशिरे–तररो– न्विषाप्य–पा(१०)तति–षु मञ्जु–मी– षे(७) ॥

अवितथं नृजौ भृजौ जृलौ ग् ॥ ८ । १४ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ (।।।, ।ऽ।) भगणजगणौ (ऽ।।, ।ऽ।) जगणलकारौ (।ऽ।, ।) गकारश्च (ऽ) भवति तद्वृत्तम् 'अवितथम्' नाम गाथा भवति । यतिः पादान्ते । तत्रोदाहरणम्—

नगण जगण भगण जगण जगण ल० गु०

। । ।—। ऽ । –ऽ । ।—। ऽ ।—। ऽ । –। –ऽ.

श्रुतिप–रिपूत–वक्त्रम–तिसुन्द–रवाग्वि–भ–वं

नगण जगण भगण. जगणः जगण. ल० गु०

। । । –। ऽ ।—ऽ । ।—। ऽ ।—। ऽ । –।—ऽ.

तमखि–लजैमि–नीयम–तसाग–रपार–ग–तम् ।

नगणः जगण भगण जगणः जगण. ल० गु०

। । ।–। ऽ ।—ऽ । ।–। ऽ ।—। ऽ ।–। –ऽ.

अवित–थवृत्त–विप्रज–नपूजि–तपाद–यु–गं

नगण. जगण. भगण जगण. जगण ल० गु०

। । ।–। ऽ । –ऽ । ।–। ऽ ।—। ऽ ।–। –ऽ.

पितर–मह न–मामि ब–हुरूप–मुदार–म–तिम् ॥

वस्विन्द्रियसमुद्राश्चेत्कोकिलकम् ॥ ८ । १५ ॥

यस्य पादे पूर्वोक्ता गणा भवन्ति, अष्टाभिः पञ्चभिश्चतुर्भिश्च यतिर्भवति तद्वृत्तं 'कोकिलकम्'[2] इति गाथा । तत्रोदाहरणम्—

नगणः जगण भगण जगणः जगणः ल० गु०

। । ।–। ऽ । –ऽ । ।–। ऽ ।—। ऽ ।—।–ऽ

तवस–हकार–पुष्प(८)म–धुनिष्क–ल(५)कण्ठ–त–या (४)

---

१. 'श्रुतिपरिपूर्णवक्त्र' इति क. मु. पुस्तके लि. पुस्तकेच. २. 'कोकिलेति गाथा' इति लि पुस्तके.

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल गु

मधुर–वेरल्ल–रेण(८)प–रिकूज–ति(५)कोकि–ल–कः (४)।

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल गु

प्रथम–कफारैं–विरु(१)व–चनैर्घ–न(५)लुब्ध–म–वे (४)–

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल गु

स्राव म–मनस भव(८)मि–व संप्र–ति(५)कर्तु–म–ना (४) ॥

(धृतौ)

विबुधप्रिया र्सौ जौ भ्रौ वसुदिश[१] ॥ ८ । १६ ॥

यस्य पादे रगणसगणौ (ऽ।ऽ, ।।ऽ) जगणौ (।ऽ।, ।ऽ।) भगणरगणौ (ऽ।।, ऽ।ऽ) स भवत्यष्टादश 'विबुधप्रिया' नाम गाथा भवति । अष्टाभिर्दशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

रगणः सगणः जगणः जगणः भगणः रगणः

कुन्दकु–ड्मलको–मल(८)यु–ति दन्त–पङ्क्तिभि–राजिता (१०)

रगणः सगणः जगणः जगणः भगणः रगणः

हसग–रूदवा–दिनी(८)म–निता म – येविबु–धप्रिया(१०)।

रगणः सगणः जगणः जगणः भगणः रगणः

पीनतु–ङ्गपयो–धर(८)द्ध–यभार–मन्थर–गामिनी (१०)

रगणः सगणः जगणः जगणः भगणः रगणः

नेत्रक–न्तिविनि–र्जित(८)भ्र–मणाय–तथित–कैरवा (१०) ।

नाराचक नौ रौ रौ ॥ ८ । १७ ॥

---

१ 'मधुरस्वरेण' (!) लि पुस्तके　२ 'विवृद्धवचनैः' लि पुस्तके　३ 'लुब्धमवेतव' क मु पुस्तके, लि पुस्तके च　४ 'विमलकान्ति' लि पुस्तके

यस्य पादे नगणौ (।।।, ।।।) रगणाश्चत्वारो (ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ) भवन्ति तद्वृत्तं 'नाराचक' नाम गाथा। दशभिरष्टाभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः रगण रगणः रगण रगण

।।।—।।।–ऽ।ऽ ऽ ।ऽ—ऽ ।ऽ–ऽ ।ऽ

रघुप–तिरपि जातवे–दो(१०)विशु– द्धा प्रगृ–ह्य प्रिया (८)

नगणः नगणः रगणः रगण रगणः रगणः

।।।—।।।–ऽ।ऽ ऽ ।ऽ—ऽ ।ऽ–ऽ।ऽ

प्रियसु–हृदि वि–भीषणे स(१०)क्रम–य्य श्रिय–वैरिणः (८)।

नगणः नगण रगण रगणः रगण रगणः

।।।—।।।–ऽ।ऽ—ऽ ।ऽ–ऽ ।ऽ—ऽ।ऽ

रविसु–तसहि–तेन ते–ना(१०)नुया–तः ससौ–मित्रिणा (८)

नगण नगण रगणः रगण रगण रगणः

।।।—।।।—ऽ।ऽ—ऽ ।ऽ—ऽ ।ऽ–ऽ ।ऽ

भुजवि–जितवि–मानर–त्ना(१०)धिरू–ढः प्रत–स्थे पुरीम् (८) ॥

(अतिधृतौ)

विस्मिता य्मौ न्सौ रौ ग् रसर्तुस्वराः ॥ ८ । १८ ॥

यस्य पादे यगणमगणौ (।ऽऽ, ऽऽऽ) नगणसगणौ[2] (।।।, ।।ऽ) रगणौ (ऽ।ऽ, ऽ।ऽ) गकारश्च (ऽ) भवति तद्वृत्तं 'विस्मिता' नाम गाथा॥ षड्भि, षड्भिः, सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्—

यगणः मगण नगणः सगणः रगण रगणः गु०

।ऽ ऽ—ऽ ऽ ऽ– ।।।—।।ऽ —ऽ।ऽ ऽ।ऽ—ऽ

श्रिया जु–ष्टं दिव्यै (६)सपट–हरवै(६)–रन्वितं पुष्पव–र्षैः–(७)

यगण मगण नगण सगण रगण रगण गु०

।ऽऽ—ऽ ऽऽ ।।।–।।ऽ ऽ।ऽ—ऽ ।ऽ—ऽ

वपुर्ष्टे–श्चैद्यस्य(६)क्षणमृ–षिगणै (६)स्तूयमा–नं निरी–य(७)।

यगण मगणः नगण सगणः रगण रगण गु०

।ऽऽ–ऽऽऽ ।।।—।।ऽ —ऽ।ऽ–ऽ।ऽ—ऽ

प्रकाशे–नाकाशे(६)दिनक–रकरा(६)–न्विक्षिप–द्विस्मिता–क्षैः–(७)

---

१. पद्यमेतद् रघुवंशे त्रयोदशे सर्गे. २. 'न सगणौ' क. मु पुस्तके. ३. माघकाव्यस्थं पद्यमेतत्. ४. 'वपुषः' लि पुस्तके.

नरेन्द्रै–रौपेन्द्र(६)मपुर–थ मिश(६)–स्रामं भी–क्षामभू–वे (७) ॥

(कृतौ)

शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् ज्रौ रुद्रदिशः ॥ ८ । १९ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ (।।।, ।ऽ।) भगणो (ऽ।।) जगणात्रयो (।ऽ।, ।ऽ।, ।ऽ।) रगणश्च (ऽ।ऽ) भवति तद्वृत्त 'शशिवदना' नाम गाथा । एकादशभिर्दशभिश्च यति । पञ्चकावलीति केचित् । तत्रोदाहरणम्—

तुरग–शताकु–लस्य प–रित(११)म–रमेक–तुराज–जन्मन (१)

प्रमथि–समूह–ता प्रति–पथ(११)म–थितस्य भृश म–हीमता(१०) ॥

परिघ–स्तो न–लानुज–बल(११)स्य पुर स–तत धु–तमिय(१०)–

थिरवि–गतभि–यो मल–निभे(११)न सदाम–मदन्त–रं महद्(१०)॥

एवमादीनि वृत्तानि कोटिश प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु च दृश्यन्ते । विशेषसंज्ञामात्रानि शास्त्रकारेण नामनिर्देश कृत्वा नोक्तानि तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते । इदानीं प्रस्तारादीन् प्रत्ययानुपक्रमते । तत्र गायत्र्यादिप्रस्तारसिद्ध्यर्थमेकाक्षरप्रस्तारपूर्वकं प्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह—

द्विकौ ग्लौ । ८ । २० ॥

उपरिष्टाद् गकारं लिखित्वाधस्ताल्लकारं विन्यसेदित्येकाक्षरप्रस्तार । तस्य द्विर्भावाद्

१ 'मिद्धसामवीक्षांनभूसे' कि पुस्तके, क मु पुस्तके च २ 'भगणजगणौ जगणौ' कि पुस्तके ३ पद्यमेतदपि माघाद् उद्धृत हलायुधेन ४ 'परन्तु' कि पुस्तके ५ 'इदानीं तु' कि पुस्तके ६ प्रत्ययानुक्रमन्ते' कि पुस्तके ७ द्विविकल्पत्वात् तौ ग्लौ' कि पुस्तके

द्वौ ग्लौ द्विकौ स्थापयेत् । द्वे आवृत्ती प्रमाणमनयोरिति द्विकौ । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति कन्प्रत्ययः । ततश्च गकारं ततोऽधस्ताल्लकारं लिखित्वा विस्पष्टार्थमधस्तिर्यग्रेखा दद्यात् । अधस्ताच्च पूर्ववद् गकारलकारौ स्थापयेत् ॥

अत्र किं कर्तव्यमित्याह—

मिश्रौ च ॥ ८ । २१ ॥

अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति । चकारः पूर्वप्रस्तारसमुच्चयार्थः । द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयस्थानेषु मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत् । गकारो [1]गकारेण संश्लिष्टो मिश्र उच्यते, लकारश्च लकारेण । मिश्राविति गकारलकाराभ्यां प्रत्येकमभिसंबध्यते । द्वन्द्वात्परो [2]ऽर्थः श्रूयत इति न्यायात् । ततश्च प्रथमायामावृत्तौ गकारौ मिश्रौ स्थापयेत् । द्वितीयाया लकाराविति । ततो मध्ये लेखामपनयेत् । एवं चतुःप्रकारो द्व्यक्षरप्रस्तारो भवति । तद्यथा—गौ ल्गौ ग्लौ लाविति ॥

इदानीं द्व्यक्षरप्रस्तारपूर्वकमेकैकाक्षरवृद्ध्या त्र्यक्षरादिप्रस्तारं दर्शयितुमाह—

पृथग्ला मिश्राः ॥ ८ । २२ ॥

द्व्यक्षरप्रस्तारस्य[3] पूर्वन्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं[4] स्थापयित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमावृत्तौ गकारा मिश्रा दातव्याः । द्वितीयावृत्तौ[5] लकारा मिश्रास्ततो मध्ये[6] लेखामपनयेत् । एवं त्रिकः प्रस्तारः सिध्यति । पृथगिति विजातीयासंसर्गमाह[7] । तेन प्रथमायामावृत्तौ न लकारप्रवेशः[8] । द्वितीयायां न गकारस्य । एवं त्रिकप्रस्तारं द्विः स्थापयित्वा पृथग् ग्ला मिश्रा दातव्या । द्वितीयाया न गकारस्य । एवं तत्पूर्वकः पञ्चाक्षरः प्रस्तारस्तथैव[9] तत्पूर्वकः षडक्षरो गायत्रीसमवृत्तः प्रस्तारः । एवमुष्णिगादीनामप्येकैकाक्षरवृद्ध्या[10] अयमेव न्यासः[11] । तत्रेदं सूत्रं त्र्यक्षरात् प्रभृति पुनः पुनरावर्तनीयं यावदभिमतः प्रस्तारः ॥

वसवस्त्रिकाः ॥ ८ । २३ ॥

एवं पूर्वोक्ते त्र्यक्षर[12]प्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते । ते च[13] मकारादयः शास्त्रादौ कथिता एव । प्रदर्शनार्थं चैतत् । तेन षोडश चतुष्का द्वात्रिंशत्पञ्चका भवन्ति । एवं

१. 'गकारो गकारेण मिश्रः संश्लिष्टः । उच्यते लकारश्च लकारेण' लि. पुस्तके. २. 'द्वन्द्वान्ते इति श्रूयते इति न्यायात्' लि. पुस्तके. ३. 'द्व्यक्षरप्रस्तारं' लि. पुस्तके. ४. 'लेखविभक्तं' लि. पुस्तके. ५ 'द्वितीयाया वृत्तौ' लि पुस्तके स्थापयेत क. मु. पुस्तके. ६. 'ततो मध्याद्रेखामपनयेत्' लि. पुस्तके ७. 'विजातीयससर्गमाह' क. मु. पुस्तके ८. 'लकारस्याप्रवेशः । द्वितीयाया गकारस्या एवं त्रिकं द्विः स्थापयित्वा' लि. पुस्तके ९. क. मु पुस्तके 'एवं' इति नास्ति. १०. 'एकाक्षरवृद्ध्या' लि पुस्तके. ११. 'न्यायः' क. मु. पुस्तके. १२. 'त्र्यक्षरे' लि. पुस्तके १३. 'गकारादय. शास्त्रे' इति लि. पुस्तके. १४. 'एवं च' लि. पुस्तके.

न्त्यु·पङ्क्तिर्गायत्रीसमवृत्तानि सर्वगुरुलघ्वाद्यन्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तरमुष्णिगादीनामेकैकाक्षराधिक्यात् । सिसद्यार्थमिदं सूत्रम् । प्रस्तारादेव संख्यापरिच्छित्ते· ॥

नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थमाह—

लर्द्धे ॥ ८ । २४ ॥

यदेवं विजिज्ञासेत गायत्र्यां समवृत्त षष्ठं कीदृशमिति तदा तमेव पद्संख्याविशेष मर्धयेत । तस्मिन्नर्धीकृते लघुरेको लभ्यते ते भूमौ विन्यास्या । इदानीमवशिष्टात् त्रिरिति संख्याविषयत्वादर्धयितु न शक्यते ॥

तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याह—

सैके ग् ॥ ८ । २५ ॥

अर्ध इत्यनुवर्तते विषमसंख्यायामेकमधिक निक्षिप्य ततोऽर्धयेत । तत्रैको गकारो लभ्यते । त पूर्वलब्धाल्लकारात् परं स्थापयेत् । ततो द्विसंख्यावशिष्यते । पुनस्तामर्धयेत । ततश्चैकल्लकारं दद्यात् ततश्चैकसंख्यावशिष्यते । तत्र तावत् सैके गिति लक्षणमावर्तनीयम् । यावद्वृत्ताक्षराणि पद पूर्यन्ते । एवं संख्यान्तरेऽपि योज्यम् ॥

उद्दिष्टवृत्तस्य संख्यापरिज्ञानार्थमाह—

प्रतिलोमगण द्विर्ल्याद्यम् ॥ ८ । २६ ॥

यस्य वृत्तस्य संख्यां जिज्ञासेत तद्भूमौ प्रस्तारयेत । ततस्तस्यान्ते यो लकार· सजातीयापेक्षया तमादौ कृत्वा प्रातिलोम्येन द्विरावर्तयेत । तत्र निराश्रयाया आवृत्तेरसंभवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकसंख्या लभ्यते । ततश्चैकसंख्याद्वमन्त्यलकारस्याधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत् । ततस्तस्मादपनीय तत्पूर्वस्य वर्णस्याधस्तादभिधाय पुनर्द्विगुणयेत् । पुनस्तदपि पूर्वस्यैव यावन्ति वृत्ताक्षराणि प्रातिलोम्येन समाप्यन्ते तत्र या संख्या निष्पद्यन्ते तावतिथं तद्वृत्तमिति ॥

तत्र विशेषमाह—

ततोऽप्येकं जह्यात् ॥ ८ । २७ ॥

पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा संख्या गकारस्थानमापद्यते तदा तां द्विगुणयित्वा तत· संख्यासमुदायादेकं त्यजेत् । ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वात्तद्वृत्तसंख्या सिध्यति ॥

प्रस्ताराद्विना वृत्तसंख्यापरिज्ञानार्थमाह—

द्विरर्द्धे ॥ ८ । २८ ॥

अपनीत इत्यध्याहार । यदा जिज्ञासेत पञ्चस्वरे छन्दसि कति वृत्तानि भवन्ति तदा

तदेतच्छन्दोवृत्तसंख्याजात द्विगुणित पूर्णमेष स्थापयितव्यम् । न न्यूनम् । परे छन्दसि त्रिशाक्षिते तत्संख्याजातं द्विगुणितं परस्य छन्दसो वृत्तानां संख्या भवति । यथा—चतुष्पदिगायत्रीसमवृत्तानां संख्या द्विगुणीकृता सती परस्योष्णिह् समवृत्तसंख्याष्टाविंशं शत भवति ॥

परे पूर्णमिति ॥ ८ । ३४ ॥

अतोऽनेकद्वित्रिलघुक्रियासिद्ध्यर्थ यावदभिमत प्रथमप्रस्तारय मेरुप्रस्तारं दर्शयति । उपरिष्टादेक चतुरस्रकोष्ठ लिखित्वा तस्याधस्तादुभयतोऽर्धनिष्क्रान्त कोष्ठकद्वय लिखेत् । तस्याप्यधस्तात्त्रयं तस्याप्यधस्ताच्चतुष्टय यावदभिमत स्थानमिति मेरुप्रस्तार ॥ तस्य प्रथमे कोष्ठे एकसंख्यां व्यवस्थाप्य लक्षणमिद प्रवर्तयेत् । तत्र परे कोष्ठे यद्वृत्तसंख्या जात तत् पूर्वकोष्ठयोः पूर्णं निवेशयेत् । तत्रोभयोः कोष्ठकयोरेककमङ्क दद्यात् मध्ये कोष्ठे तु परकोष्ठद्वयादेकैकमङ्कमादाय पूर्ण निवेशयेदिति पूर्वशब्दार्थः । चतुर्थ्यां पङ्क्तावपि पर्यन्तकोष्ठयोरेकैकमेव स्थापयेत् । मध्यमकोष्ठयोस्तु परकोष्ठद्वयादेकैकमङ्कमादाय पूर्णं त्रिसंख्यारूप स्थापयेत् । उत्तरत्राप्ययमेव न्यासः ॥

तत्र द्विकोष्ठायां पङ्क्तौ एकाक्षरस्य विन्यासः । तत्रैकगुरुरेकलघुवृत्त भवति । तृतीयायां पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तार । तत्रैक सर्वगुरु, द्वे एकलघुनी, एक सर्वलघ्विति कोष्ठक्रमेण वृत्तानि भवन्ति । चतुर्थ्यां पङ्क्तौ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैक सर्वगुरु त्रीण्येकलघूनि त्रीणि द्विलघूनि एक सर्वलघु । तथा पञ्चमादिपङ्क्तावपि सर्वगुर्वादिसर्वलघ्वन्तमेकद्व्यादिलघु द्रष्टव्यमिति । षष्ठप्रत्ययोऽप्यध्वपरिच्छित्तिरित्येके । सोऽलक्ष्यत्वात् पुरुषेच्छाविधायित्वेनानियतत्वाच्च नोक्त । एष प्रत्ययसमासः समाप्तः ॥

पिङ्गलाचार्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः ।
मृतसंजीविनीं नाम वृत्तिं निर्मितवानिमाम् ॥

इति श्रीमद्धलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ मृतसंजीविनीनाम्न्यामष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तश्चाय ग्रन्थः ॥

---

१ 'लिखेत' क मु पुस्तके २ 'यावदाभिमतं' क मु पुस्तके ३ प्रथममेरुप्रस्तार' क मु पुस्तके ४ 'निवेशयेत' क मु पुस्तके ५ ततस्तृतीयायां पङ्क्तौ पर्यन्तकोष्ठयो परकोष्ठगतमेकैकमङ्कं दद्यात्. ६ 'स्थापयेत' क मु पुस्तके

छन्दःसूत्राणां वर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

पिङ्गलसूत्रोदाहरणानामकारादिक्रमेणानुक्रमणी ।